

А Н А Л И

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

**ТРОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС
ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

ЈУЛ — ДЕЦЕМБАР

1965

Уређивачки одбор:

др. Милан Бартош (главни уредник), др. Мехмед Беговић,
др. Борислав Благојевић (заменик главног уредника), др.
Стеван К. Врачар, др. Драгаш Ђ. Денковић, др. Милан
Деспотовић, др. Драгољуб Димитријевић, др. Драгослав
Јанковић, др. Љубица Кандић, др. Иван Максимовић, др.
Слободан К. Перовић, Милорад В. Симић, др. Војислав
Симовић и др. Владан С. Станковић

САДРЖАЈ — SOMMAIRE

ЧЛАНЦИ — ARTICLES

Др. Мехмед Беговић: Народноправни обичаји о натапању земаља уз реку Требишњицу и њене притоке — — — — —	237
<i>Droit coutumier populaire concernant l'irrigation des terrains le long de la rivière de Trebišnjica et ses affluents (Résumé)</i> — — — — —	241
Др. Радомир Д. Лукић: О неким социолошким видовима друштвеног самоуправљања — — — — —	240
<i>Sur quelques aspects sociologiques de l'autogestion sociale (Résumé)</i> — — — — —	25
Др. Андрија Гамс: Преображај имовине у савременом грађанском праву — — — — —	258
<i>La transformation du patrimoine dans le droit civil moderne Yougoslave (Résumé)</i> — — — — —	267
Др. Љубица Кандић: Прилог проучавању првих НОО у Црној Гори — — — — —	268
<i>Une contribution à l'étude des premiers comités populaires de libération au Monténégro (Résumé)</i> — — — — —	280
Др. Живомир Ђорђевић: Предмет објективног ауторског права — — — — —	281
<i>Objet du droit d'auteur objectif (Résumé)</i> — — — — —	286
Др. Обрен Станковић: О судовима части привредних комора — — — — —	286
<i>Sur les jurys d'honneur des chambres d'économie (Résumé)</i> — — — — —	297
Др. Вера Петрић: Кривична дела похаре и утаје за време прве владе Кнеза Милоша — — — — —	298
<i>Délits de pillage et de détournement des fonds pendant le premier règne du prince Miloš (Résumé)</i> — — — — —	312
Др. Никола Ворпић: Општа употреба вода — — — — —	313
<i>L'usage général des eaux (Résumé)</i> — — — — —	333
Др. Александар Ваџић: Несоцијалистички облици привређивања као основа робне производње у социјализму — — — — —	335
<i>Les formes non-socialistes de l'activité économique comme base de la production des marchandises dans le socialisme (Résumé)</i> — — — — —	355
Др. Радослав Стојановић: Промене у међународном финансирању неразвијених земаља — — — — —	357
<i>Changements survenus dans le financement des pays sous-développés (Résumé)</i> — — — — —	370

АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

ГОДИНА XIII

Јул-Децембар

Бр. 3-4

НАРОДНОПРАВНИ ОБИЧАЈИ О НАТАПАЊУ ЗЕМАЉА УЗ РЕКУ ТРЕБИШЊИЦУ И ЊЕНЕ ПРИТОКЕ

Назив. — Народ у Требињу употребљава за ову радњу назив натапање а не наводњавање како је то иначе уобичајено у извесним нашим крајевима па и у стручној књижевности и законодавству⁽¹⁾. Стога је и овде употребљен назив натапање уместо наводњавање. Изгледа да у овом случају назив натапање боље одговара са језичке стране него назив наводњавање. У народу се каже да киша натапа а не наводњава земљу. Уосталом, још у своме *Ријечнику* наводи реч „натапати“ а не наводи реч „наводњавати“. У његово време вероватно да се ова последња реч није ни употребљавала. Богишић у Општем имовинском законнику за Црну Гору употребљава за ову радњу „натапање“ (чл. 122 — 135). Сретен Вукосављевић у својој расправи, *Сеоске уредбе о водама*, употребљава и једну другу реч — *џер* је и једна и друга у новије време добила право грађанства у нашем закону.

Историјат. — У народу ових крајева постоји предање да се земљиште уз реку Требишњицу и њене притоке натапало од давнина, да се то чинило чак за време владавине Римљана и Византинаца. Народ и данас за многе старе јазове на Требишњици тврди да су их некад давно Грци подигли и назива их грчким јазовима. Једно је свакако тачно да се ту натапање обављало од старина и да су се давно уобличила правила о томе у народним правним обичајима. Правни обичаји о томе постојали су још пре турског освајања овог краја.

Турска је признавала широку примену обичајног права (адет) посвуда па и у нашим крајевима. То се види из посебних и општих турских закона где је дошло до изражаја основно начело да обичај има моћ закона. И у законима који су важили за поједине наше крајеве помињу се често народноправни обичаји (адети), као рударски (саски) обичаји, занатско-трговачки (еснафски) обичаји, сточарски (влашки) обичаји, верски (милетски) обичаји. Поред тога има помена и о правним обичајима који се односе на натапање и употребу воде (*хаки ширб*, *хаки шефе*). На основу законских и других правних споменика може се закључити да су се питања о натапању могла расправљати по месним обичајима и од стране изабраних судова. То старо правно правило унето је и у турско законодавство XIX века. Заиста у Турском земљишном законнику из 1858, чл. 124 и 123, стоји да се се поштовати обичаји и уређаји о натапању који постоје од давнина.

(1) Основни закон о водама од 15 марта 1965, чл. 9 и чл. 89 употребљава реч „наводњавање“.

Тако су, дакле, могли и наши правни обичаји о натапању да остану на снази за време турске владавине.

У обичајном праву разних наших крајева постојале су сличности и разлике. Обичајно право сваког краја развијало се самостално под стицањем посебних привредних и других друштвених услова. То је лепо изражено и у овој народној изреци „колико вилајета толико и адета“, Извесне разлике постоје такође и у правним обичајима о натапању и употреби воде од једног до другог нашег краја. Извесне разлике чак постоје и у правним обичајима о натапању у области Требиња.

Правни обичаји о натапању и употреби воде остали су у важности у области Требиња за цело време турске владавине. Ти су обичаји остали у важности и за време аустро-угарске управе, за време старе Југославије, па све до дана данашњег. У њима се очувао извесни континуитет и постојала могућност да се они прилагоде новонасталим приликама и условима. У прилог тога говоре поред осталог разни називи који су везани за натапање земљишта. Ту су се очувала три језична слоја: латински, српски и турски. Има неколико назива који вуку порекло из латинског, као *мргин* (камен међаш и уска узица земљишта која раздваја два суседна земљишта), *арија* (ваздух, клима), *хора* (погодно време за сетву и натапање), *канал*, *ропда* (обређај или ред натапања). Наши су називи: *натапање*, *коло*, *застава*, *ред*, *обређај*, *чело*, а преко турског су ушли називи: *сахат воде*, *тавуз* (канал), *хисе* (део), *хиседар* (деоничар), *олук* (жлеб).

Правна природа — Само у три законика који су важили у старој Југославији има прописа који се односе на натапање земљишта. То су турски законици: Земљишни законик из 1858 и Мецела, Грађански законик из 1869—76, оба у примени у Босни и Херцеговини, и Општи имовински законик у примени у Црној Гори. Начела наведених законика и данас се примењују у извесној мери у тим републикама.

Законописцима наведених турских законика послужило је шеријатско право као главни извор. Прописи шеријатског права о натапању земаља уобличици су се у прва два века ислама, у VII и VIII веку. Настали су и развијали се на богатој баштини, а то је: обичајно право Арабије, нарочито јужне Арабије, где је био развијен систем натапања и помиње се већ у X веку пре наше ере, обичајно право Сирије и Палестине, где су се поред римско-византијског права одржали стари обичаји асирски и јеврејски, обичајно право Ирака где су се одржали древни обичаји Вавилона, Египат, у чијим се правним споменицима говори о натапању на више од две хиљаде година пре наше ере.

У шеријатском праву усвојено је начело да је право натапања посебно право које није строго везано за земљу. Водом за натапање може се располагати (продати, поклонити, у закуп дати) као и са другим својинским правима. То је схватање нашло донекле места и у чл. 216 Мецеле где се вели да се вода може продати заједно са направама кроз које тече.

У Општем имовинском законуку за Црну Гору заступљено је, међутим, другачије начело. Право натапања схваћено је као акцесорно право чија је судбина везана за одређено земљиште. Оно се може отуђити одвојено од земљишта коме служи него заједно са тим земљиштем.

По правним обичајима на снази у Требињу вода за натапање у начелу није строго везана за одређено земљиште. Сваки деоничар може отуђити онај део свога права на воду који му претиче по натапању његова земљишта. Дакле, не може се отуђити сва него само „претек воде“. Народ у овом крају вели да је вода у реци „свачија“ али она постаје „нечија“ чим се колом или на други начин избаци из речног корита. Власници кола или неке друге направе постају тада и сувласници тако извађене воде и могу њоме располагати, употребити је на првом месту за натапање свога земљишта, а претек воде могу продати, поклонити и у закуп дати.

И у српском средњовековном праву било је усвојено начело да је вода за натапање посебно својинско право којим се могло располагати. То се види из хрисовуље манастира Св. Ђорђа у Скопљу из 1300 године где се признаје манастиру право „водоваштине“, право да уз накнаду уступа сељацима воду за натапање са манастирског јаза.

Заснивање права на натапање. — Натапање се у Требињу обавља са разних извора и из реке Требишњице и њених притока. Техника натапања са извора је једноставна. Ту не постоје нарочите направе скопчане са великим трошковима. Са извора се одводним каналима (хавузима) своди вода на подножно земљиште. Право натапања са извора признаје се у првом реду ономе на чијем земљишту вода извире, па онда онима кроз чије земљиште вода протиче. Применом овог правила долази редовно до тога да вода са извора припада члановима истог братства. Но, ствар у животу често пута добија другачији изглед, признавањем могућности да се може отуђити претек воде, тј. да сваки онај који има удео у води може отуђити онај део воде који му претича по натапању његова земљишта. Такви случајеви нису ретка појава. Тако долази до учествовања небратственика у праву натапања са извора којим су се у почетку служили само братственици. Такве измене наступају и наслеђивањем земљишта, па у вези са тим и воде којом се оно натапа.

Право натапања из реке стиче се на другачији начин него са извора. Натапање из реке скопчано је са тешкоћама и трошковима. Примењују се два начина: 1. навртањим воде са јаза, 2. издизањем воде изнад речног корита помоћу посебних направа под називом „коло“.

Први начин може се применити само на местима где је речно корито плитко. Ту се направи јаз одакле се наврће вода „јажама“, главним каналима, а одатле се разводи хавузима (разводним каналима) по земљишту.

Други начин се примењује на местима где је речно корито дубоко. И на таквом месту треба направити јаз (брана). Ту се при обали реке подигне кула од камена или дрвених греди на коју се ставља вретено са колом од дрвене грађе. Вода са јаза протиче испод кола и покреће га ударајући у колска пераја. У колу су направљене кутије које захватају речну воду и искрећу је у корито, а одатле се вода олуцима и каналима одводи на земљиште. Количина воде коју коло може избацити зависи од његове величине и брзине којом се обрће или окреће. Народ каже да јако коло може избацити толико воде да се са њом може натопити за један сат дунум земље (1000 м²).

Јаз и коло могу се подићи само по дозволи надлежне власти. За време турске владавине дозволу су издавали управни органи среза (казе). Дозвола се могла издати кад се утврди да су испуњени одређени услови: да молиоци траже подизање јаза искључиво за натапање својих земаља које се налазе уз обалу реке, да се подизањем водостаја неће нанети штета власницима прибрежних земљишта појавом подземних вода (подасавање), нити пак штета деоничарима раније подигнутих јазова и кола и редовницима раније подигнутих млина. Ту се пазило да се подизањем водостаја не доведу у „поступ“ кола и млини који се узводно налазе, као и да смањењем воде не би наступио застој на колима која се низводно налазе.

Молиоци су могли подићи јаз и коло на одређеном месту. Они су били дужни pazити да јаз не прекорачи одређену висину и да га направе од рушљивог материјала како не би о јесени набујале и надошле воде поткопале прибрежна земљишта и нанеле велику штету њиховим власницима.

Слично се поступало и за време аустро-угарске управе и старе Југославије. Тога се придржавала и пракса у новој Југославији.

Подизање кола и јаза. — Јаз, коло, одводне и разводне канале (хавузе) није лако подићи. То изискује доста велике трошкове и рад. Подизање јаза и кола стајало је у старој Југославији око 150.000 динара. Тешко је замислити да појединац сам сноси толике трошкове поред рада који треба уложити. Стога се томе послу приступало заједнички и удружено. Обично братственици или власници чије се земљиште налази у истом комплексу подижу јаз и коло заједничким средствима и удруженим радом. Међу њима се на тај начин ствара нека врста заједнице, удруге која повлачи низ права и обавеза.

Учеснике у таквој удрузи народ назива разним именима: дионик, удионик, дионичар, удионичар, хиседар (турска реч). Овде ћемо редовно употребљавати нашу реч деоничар јер се она најчешће чује у народу овога краја.

Сваком деоничару се признаје право да се за одређено време служи водом са кола на начин уговором одређен или обичајем утврђен. Сваки деоничар опет дужан је испуњавати следеће обавезе: 1. да сноси трошкове изградње и трошкове одржавања направа сразмерно своме делу, 2. да се придржава реда натапања, 3. да накнади штету коју би својим неправилним радом другима причинио.

Утврђивање делова, реда и обређаја — Приликом подизања јаза и кола деоничари обично утврде три ствари: 1. удео сваког од њих, 2. којим ће се редом натапање обављати, и 3. обређај натапања.

Делови у праву натапања нису једнаки. Величина дела зависи од уложених трошкова, уложеног рада и површине земљишта које ће се натапати. Делови се утврђују споразумом у време подизања јаза и кола. Величина дела одређује се трајањем времена. Зато служе као мере: сат, чело и дан. Основна мера је сат а употребљава се као мера и „чело“ (12 сати) и „дан“ (24 сата).

Врло је важна ствар утврдити ред натапања, тј. којим ће редом деоничари узимати воду да натапају своју земљу. Да не би долазило до неспоразума и сукоба, то се питање утврђује уговором. Уколико та ствар није одређена уговором, онда се поступа онако како је то уобичајено у томе крају. По обичају на ред долазе прво они чије је земљиште ближе колу, па затим они чије је земљиште даље. Но и од тога се може одступити на основу споразума деоничара.

Деоничари споразумом одређују и обређаје натапања. Обређај је време потребно да сви деоничари натопа по једном своје земљиште. Трајање обређаја зависи од неколико чиниоца: 1. од површине земљишта свих деоничара, 2. од јачине воде коју коло избаци, 3. од порозности земљишта и 4. од потребе за поновним натапањем.

Уобичајено је да обређај износи од 6 до 9 дана. Значи, да се сваки деоничар поновно добити воду 6, 7, 8 или 9 дан. Натапање се обично обавља и ноћу и дању. Изузетно, има кола где се то чини само дању јер има довољно воде да у једном обређају сви деоничари могу натопити своје земљиште дању. На колима где се натапање обавља и дању и ноћу јавља се једна незгода. Наиме, неминовно би се догађало да један деоничар добије воду увек дању а други ноћу. Да би се ова незгода отклонила уводи се „преступно чело“. Тако на колу где обређај износи 6 дана или 12 чела увођењем преступног чела обређај износи 13 чела. Значи да ће деоничар који је добио у првом обређају воду у 6 сати ујутро, добити други пут воду у 6 сати после подне. Воду преступног чела деле деоничари споразумно.

Сезона натапања. — Натапање почиње почетком јуна а завршава се крајем септембра. Траје обично 4 месеца. За време кишних година сезона траје кратко. Дакле, њена дужина зависи од временских прилика. Пре него отпочне натапање потребно је обавити оправке и чишћење јаза, кола, кола, олука, канала. Сваки деоничар у овим пословима учествује сразмерно према уделу у води. Уколико не испуни своје обавезе, дужан је накнадити трошкове који отпадају на његов део.

За чишћење „јаже“, главног канала постоји посебно правило. Деоничари су дужни заједнички очистити и оправити онај део главног канала који пролази кроз општинско земљиште (мера) а свако је посебно дужан очистити онај део који пролази кроз његово земљиште или изнад његова земљишта. Чишћење и оправљање обично почиње са врха канала па до његова дна, тј. од јаза и кола па до земљишта најудаљенијег деоничара. Онај који не би учествовао у чишћењу и оправкама дужан је другима надокнадити трошкове са тим скопчане.

Пошто се изврше оправке и чишћења вода се узима на ред. Најпре се одреди једно или два чела да се натопа канали (хавузи) и оне врсте поврћа које услед суше не могу чекати, како народ каже да се натопи оно што је „прешно“.

Натапање земљишта обавља се на два начина плављењем и плу-скањем. Прављењем се натапа земљиште засејано кукурузом и засађено разним поврћем. Међутим, земљиште засејано луком за расад (арпаџик) натапа се плускањем (лопатањем) из канала којим се разводи вода. Ова

врста лука не сме се натапати плављењем јер би га тако вода могла поткопати и подлопати.

Утврђене удела, ред и обређај натапања не сме нико сомовољно кршити и кварити. Ко би то учинио излаже се осуди јавног мњења и дужан је накнадити штету која одатле настане. Због кварења утврђеног реда долази често до свађа и туче. Да би се то избегло обично се сваке године одреде људи који ће пазити на одржавање реда (водари) и одбор који ће расправљати спорове. Међутим, понекад ти одбори не могу ствар да среде, па се странке обраћају суду који спорове решава водећи рачуна о уговору деоничара и месним обичајима.

Губитак и отуђење права на натапање. — Деоничар губи своје право на воду када отуђи цело земљиште заједно са водом која му припада. У случају продаје једног дела земљишта деоничару се смањује сразмерно и удео у води. Међутим, догађа се случај да неко уговором пренесе приликом делимичне продаје свога земљишта мањи или већи део него би сразмерно на то отпадало. Има опет случајева кад неко прода део земљишта без воде и део воде без земљишта, и то се према устаљеним обичајима сматра дозвољеним. Има доста примера где један деоничар продаје по неколико „сахата“ од дела воде који му припада. То може продати неком од садеоничара а може чак неком који до тада није био деоничар. Цена једном сату воде доста је висока. У старој Југославији за „сахат воде“ плаћало се обично по 1.000 динара. Некад се плаћало мање а некад и више, све је зависило од јачине воде и потребе за натапањем. Било је примера да се плаћало и по 3.000 динара за „сахат воде“. О продаји или поклону воде обично се сачињава уговор код суда.

Поводом продаје воде поставља се питање да ли деоничари имају право прече куповине на воду која је продана страном лицу. Стоји се на становишту да се може право прече куповине истицати само онда кад се отуђује вода заједно са земљиштем. Онај који има право прече куповине на продатом земљиштву има то право и на воду за његово натапање.

Предности у служењу водом. — Током времена искрсавала су врло интересантна питања о предности у служењу водом. Поставило се питање да ли ужива предност појење стоке пред натапањем, и натапање пред мељавом.

Први случај решен је народним обичајима давно. Ту важи начело да је напајање стоке прече од натапања. Тај се проблем јавља за време сушних лета. Тада вода у Требишњици омали, опадне и може да дође једва до села Мостаћа. Стока па и људство у доњему току остане без воде. У таквој прилици настаје потреба да се јазови у горњем току провале да би вода могла доспети што даље у доње корито. За извесно време натапање се обуставља јер, вели се, да су пречи људи и стока од поврћа и жита. И власти су у више махова интервенисале и издавале наредбе о проваљивању јазова. Чак су власти издавале наредбе о проваљивању јазова да би се спасила од помора риба која у вировима у доњем кориту реке заостане.

Други случај изазивао је исто тако тешкоће у прошлости. Редовници раније подигнутих млина (воденица) стајали су на становишту да млину

треба признати првенство по времену настанка. Ипак и овде превладао је обичај да треба признати предност натапању уколико се редовници извесног млина не споразуме друкчије са деоничарима у јазу и колу. Таквих споразума је било. Редовници старог млина под Главицом у Жупи споразумели су се негде половином XIX века да за време лета они међу само ноћу и то претеком воде а да се натапање обавља дању, а по потреби и ноћу. Ту је дошла до изражаја мисао да је за народ корисније и прече натапање него мељава.

Спорови о натапању. — О употреби воде јављали су се сукоби и разни спорови. Није ни чудо јер у овом сушном и кршевитом крају земља без воде мало вреди. За време сушних љета, што уосталом није ретка појава, посушне земље сасвим подбаце, док подводне земље увек дају добре приносе. Требињско поље у време лета изгледа као зелена оаза укљештена међу сурим и голим брдима. Ту се земља заправо не одмара. Захваљујући благој клими и натапању, скидају се годишње по две па и три жетве узастопно. Томе погодује и чињеница да се пољопривредни производи могу лако и добро продати у Дубровнику и другим пијацама у приморју. Овде може пристojно да се издржава породица од неколико чланова са три дунума подводног земљишта (3.000 м²).

Ту се земља и вода високо цене, па и најмањи поремећај у овим односима неминовно доводи до сукоба. Готово сваке године избије по који сукоб и туча око воде и реда натапања. Рађају се због воде и бројни судски спорови чије решење због упорности странака траје по десетине година. Ствар се обично гони до крајњег степена. Решавање неких давно насталих спорова остали су дубоко усађени у народно сећање и предање. Тако се и данас прича о спору који се почетком XIX века водио о спровођењу канала преко земљишта „Кадина лука“ у селу Аранђелову, без пристанка власника. Спор је коначно решен у Цариграду да се не може провести канал кроз туђе земљиште без пристанка његовог власника, ако постоји могућност да се то учини заобилазним путем. Прича се и о спору који се односи на висину водостаја на јазу у Ушћу. Прибрежни власници жалили су се да им подземне воде (подасавање) услед водостаја наносе велику штету. Спор је решен у другој половини XIX века тако што се тачно утврдило докле се сме подизати водостај. На једној стени више јаза издубљена је тада мала каменица која означава докле се водостај може подићи.

Много се прича и о разним споровима између наполичара и кметова, са једне стране, и власника земљишта, са друге стране, који су настали спровођењем аграрне реформе у старој Југосливији а поводом наде за воду са јаза и кола.

Тада је постављено начело да земља припада ономе који је обрађује. То је начело спроведено у Претходним одредбама за припрему аграрне реформе од 25 фебруара 1919 и Уредби о поступку са беглучким земљама у Босни и Херцеговини од 20 маја 1921. У прописима о спровођењу аграрне реформе спомиње се земља а не спомиње вода. На основу тога многи власници стали су на становиште да је законом наполичарима и кметовима додељена само земља за коју ће држава платити накнаду.

Међутим, вода тиме није обухваћена ни плаћена, па би према томе кметови и наполичари били дужни власнику одузетог земљишта платити накнаду за воду и направе којима се она избацује из речног корита. Овакве спорове нису могле расправљати аграрне комисије при управним органима, које су иначе биле надлежне да решавају питања о аграрној реформи у Босни и Херцеговини. Странке су се обраћале суду и ту је било тешкоћа. Суд у Мостару, на пример, у спору једног власника и његових наполичара решио је 1934 ствар тако да они наполичари којима је главно занимање земљорадња нису дужни власнику кола дати накнаду за воду али они којима то није главно занимање дужни су то учинити. Тако је један занатлија био дужан, према наведеној одлуци суда, да плати за део воде који отпада на добијено земљиште 8.000 дин.

Спорови о накнади за воду рађали су се и приликом експропријације земљишта. У таквој прилици од давнина усвојено је правило да треба посебно платити накнаду за земљиште а посебно за воду. Тако се и данас поступа.

Поред тога о употреби воде настајали су спорови који се односе на: 1. подизање јаза и кола, 2. величину дела и обређаја, 3. отуђење дела воде за натапање, 4. подизање направа на туђем земљишту, 5. накнаду трошкова и штете, 6. питање предности натапања и мељаве.

Неке од тих спорова решавали су органи управе, као спорове о подизању јаза и кола, а судови оне о накнади штете, трошкова, величини удела, провођењу канала преко туђег земљишта:

Често се странке обраћају изабраним судовима да им расправе овакве спорове и повињавају се одлуци коју они донесу.

При решавању спорова било пред управним органима, било пред редовним и изабраним судовима водило се увек рачуна о месним правним обичајима, о ономе што је од давнина устаљено и уобичајено.

Мртво коло. — Народ се служи и „мртвим колима“ да би натопио што више земљишта. Тако се називају она кола која не покреће речна вода него људска снага. Покретање таквих кола врши се „табанањем“. Један човек креће се по перајима кола као по покретним степеницама и тако га покреће. Од брзине његова кретања зависи брзина обртаја а с тим у вези и количина воде коју оно избаци. Таква су кола мала, пречник им износи око 2 метра. Обично се постављају на главном каналу или јази. да би се тако могло натопити и оно земљиште које због његове стрмине не може да дохвати, докучи вода са главног „живог кола“ које се у реци налази. Дакле, такво коло праве они деоничари чије се земљиште не може у целости да натопи са „живог кола“. Некад то чини један од њих а некад то чини више њих заједно. Правило је да деоничар тако може црпсти воду из канала за време свога а не за време туђег реда. Од тог се правила може одступити само са пристанком деоничара који дозволи да се то може обављати за време његова реда. Мртвим колом може се на сат натопити по стотинак квадратних метара.

Подизање порушеног кола. — Требишњица је ђудљива и плаховита река. Под јесен кад падну обилне кише она надође брзо и изненадно и руши и носи све што јој се на путу нађе. Тада се дешавају случајеви да

вода однесе по које коло које се на време не склони и не обезбеди. То се обично дешава са оним колима која су постављена на дрвеним кулама. Кола која се налазе на каменим кулама ту остају преко целе године. Под јесен се затвори застава на кули и тако спречава да вода испод њих пролази. Међутим, набујале воде понекад оштете и поломе и она кола која се на каменим кулама налазе, нарочито ако се на време не затворе врата на кули заставом и тако онемогући да вода испод њих протиче.

У случају кад вода однесе коло или га поломи ваља саградити и подићи на место његово ново коло а то скупо стаје. По правилу сви деоничари дужни су учествовати у трошковима изградње и постављања новог кола сразмерно своме делу. Од тога правила се може одступити по договору и споразуму. Има случајева да понеки деоничар не жели да учествује у трошковима сразмерно своме досадашњем делу. Тада он добија мањи део у води са новоподигнутог кола него што је раније имао. Они који су платили вишак његових трошкова добијају сразмерно и вишак његове воде.

На овој реци подижу се две велике бране за хидроцентрале, једна у Горици а друга у Гранчареву. Један добар део земљишта уз Требишњицу потопиће вештачка језера. Са брана ће се разводити вода за натапање поља која се уз ову реку налазе. Тако ће престати потреба да се црпљење воде обавља старим уређајима а тиме и примена обичајног права о натапњу које се вековима стварало и одржавало. Ипак примена старог начина натапања и обичајног права неће сасвим ишчезнути у области Требиња. На изворима и притокама Требишњице и даље ће се односи о натапању земљишта у приватној својини решавати по старим правним обичајима. Дакле, уз новонастали систем одржаће се донекле и стари систем натапања и обичајно право које је са тим везано.

Др. Мехмед Беговић.

R É S U M É

Droit coutumier populaire concernant l'irrigation des terrains le long de la rivière de Trebišnjica et de ses affluents

La population de ces régions garde la tradition que les terrains situés le long de la rivière de Trebišnjica et de ces tributaires étaient irrigués depuis les temps immémoriaux et que des règles qui traitent cette matière se sont formées, depuis longtemps déjà, dans le droit coutumier populaire. Les coutumes juridiques qui règlent cette matière existaient même avant l'occupation de ces régions par les Turcs. La Turquie a reconnu la possibilité de régler les problèmes provenant de l'irrigation selon les coutumes juridiques locales. L'Autriche-Hongrie adopta la même attitude ainsi que l'ancienne Yougoslavie. Cette possibilité est reconnue même de nos jours.

L'irrigation est effectuée le plus souvent par les installations spéciales, dites »kolo« que les membres d'une phratrie (bratstvo) ou les propriétaires des terrains qui sont situés dans le territoire à irriguer construisent par des moyens communs et la travail en commun. Il se crée entre eux, de cette

façon, une espèce de communauté, une union qui a pour résultat une série de droits et d'obligations. Chaque associé peut utiliser l'eau que le »kolo« puise et verse de la façon déterminée par le contrat ou établie par la coutume. C'est la règle fondamentale.

Le droit d'irrigation ne dépend pas strictement du terrain possédé par l'associé. Chaque associé peut aliéner ce droit ensemble avec le terrain et il peut même céder une partie de ce droit même sans le terrain correspondant. Dans ce cas, il peut aliéner seulement le surplus d'eau à irriguer, donc cette partie qui reste en trop à l'associé après qu'il eut irrigué ses terrains.

О НЕКИМ СОЦИОЛОШКИМ ВИДОВИМА ДРУШТВЕНОГ САМОУПРАВЉАЊА*

Кад говорим о социолошким видовима самоуправљања, онда није у питању језичка грешка, која је иначе доста честа, него је тачно изражено оно што хоћу да кажем, тј. хоћу да говорим управо о социолошким видовима самоуправљања, оним, дакле, који произилазе из проучавања самоуправљања с гледишта социологије, а не о његовим друштвеним (социјалним) видовима. Чини ми се потребним да се о овим видовима говори, узимајући при том реч социолошки у њеном најужем смислу, управо зато што ми изгледа да се често под називом социолошког расправљања о самоуправљању расправља о нечем што нема везе са социологијом или, бар, нема тесне везе.

Разуме се, далеко смо од тога да можемо рећи како имамо једну социологију самоуправљања, ма и у најнеразвијенијем виду. Она тек треба да се створи и у правцу тог стварања једва да су учињени и први кораци. Да би се, пак, до ње дошло, нужно је расправити нека у правом смислу речи основна социолошка питања самоуправљања. Овде ће се покренути само три таква питања: социолошка природа самоуправљања, самоуправљачка јединица и обим или садржина самоуправљања.

1. Кад кажем да ћу говорити о социолошкој природи или суштини самоуправљања, онда под тим подразумевам покушај одређивања места самоуправљања у друштвеној целини схваћеној као скуп свих друштвених појава, тј. одређивања његове везе с најближим му основним друштвеним појавама. При том није реч о конкретно-историјском, односно генетичком разматрању појаве самоуправљања, него о њеном појмовном, тј. систематском разматрању — дакле, управо о утврђивању њеног места, не у развоју друштва, него у слици друштва, у систему друштвених појава. Ово треба имати на уму да би се избегле непотребне забуне.

Дакле, у коју врсту друштвених појава спада самоуправљање и у оквир којих појава је оно уоквирено? Одговор на ово питање, наравно, зависи пре свега од тога какав се став заузима према разврставању и, у

* Реферат на саветовању Југословенског удружења за социологију о друштвеном самоуправљању, одржан фебруара 1965. у Сплиту.

вези с тим, као његовој другој страни, повезивања друштвених појава. Као што је познато, у том погледу има међу социолозима знатних разлика, у које овде нема смисла улазити. Ако се, пак, пође од схватања да је основна друштвена појава друштвени процес (кад кажим основна, онда, наравно, опет није реч о генетичком, историјском разврставању друштвених појава него управо о појмовно-систематском) и кад се друштвени процес схвати као повезано деловање људи, а из појма друштвеног процеса се извуче појам друштвене групе као групе људи која је повезана друштвеним процесом који се између њих одиграва, тј. у коме они повезано делују, одн. који они производе повезано делујући, онда је лако одредити појам и место друштвеног самоуправљања.

Наиме, друштвене процесе можемо разликовати на свесне и несвесне, тј. на оне којих су људи свесни и оне којих нису свесни. Свесни процеси су по правилу више или мање процеси на које људи покушавају да утичу, тј. којима покушавају да управљају. Тако се поступно, с развојем процеса, долази и до развијања посебног процеса управљања тим процесом, тј. једног секундарног процеса у односу на онај примарни процес. Разуме се, уколико је примарни процес свеснији, сложенији и важнији, и особито уколико у њему учествује већи број људи, утолико је већа потреба да се њима управља и утолико се више развија секундарни процес управљања.

Јасно је да могу постојати два облика управљања друштвеним процесом — с обзиром на то да ли се управљање врши изнутра, у самој групи, унутрашње управљање, или споља, од стране неког другог субјекта, спољашње управљање. Самоуправљање спада у прву врсту управљања, тј. оно је управљање од стране саме групе у којој се процес којим се управља и врши. Но унутрашње управљање може да буде двоврсно — или управљају сви, онд. већина, или управља мањина. Самоуправљање је прва врста овог унутрашњег управљања, тј. оно је демократско унутрашње управљање групе.

Према томе, за самоуправљање је битно, са социолошког гледишта, да постоји одређени процес којим се управља и да постоји група, надграђена над тим процесом, која се самоуправља. Чим је реч о самоуправљању, социолог треба да тражи овај процес и ову групу ако хоће ишта мериторно да каже о самом самоуправљању. Од природе процеса и природе групе зависиће, разуме се, и природа самоуправљања. Ни правник, ни политичар, ни економист, нити икоји други стручњак који се бави друштвом и друштвеним наукама није способан да види целину и друштвену суштину самоуправљања као социолог, јер су основни предмет социолошког проучавања управо друштвени процес и групе које он ствара.

Сходно томе, самоуправљање има два битна елемента, који обично иду заједно, али се у извесним случајевима и раздвајају. Први је елемент самостално управљање, независност од неког другог субјекта — самоуправљање у том смислу значи унутрашње управљање. У том смислу се самоуправљање у нас најчешће узима, а оно је тим и почело — то је самоуправљање у јединицама које су мање од друштва као целине. Кад се самоуправљање узме у овом смислу, тиме се хоће рећи да је та јединица у оквиру друштва у области у којој се самоуправља релативно независна од

друштва као целине, а пре свега од државе. Самоуправљање се у нас и почело развијати као нешто што се супротстављало држави, у процесу њеног одумирања.

Други елемент самоуправљања је његова демократичност. У том смислу узето, самоуправљање означава посебан, што непосреднији облик демократског управљања. У том смислу узето самоуправљање се може односити и на друштво као целину, одн. на државу — друштво као целина такође може да буде организовано као самоуправљачко. При том се првенствено мисли на слободно друштво, независно од државе, одн. оно у коме нема државе, а у другом реду и на посебан облик демократије у држави, одн. демократски облик управљања државом, при чему се тежи да што већи утицај имају оне самоуправљачке јединице мање од државе које се самоуправљају у оквиру државе. У овом другом смислу самоуправљање се у нас узима тек у најновије време.

С обзиром на то да ова два елемента и два значења самоуправљања не иду увек заједно, треба водити рачуна при расправљању о самоуправљању о коме елементу, одн. значењу је реч, јер иначе долази до забуне. Међутим, најчешће ова два елемента иду заједно — то бива у облицима демократског децентрализма, где се мања јединица од друштва као целине самоуправља демократски. За ову врсту самоуправљања у нашој правној и политичкој терминологији усвојен је термин *самоуправа*.

Према томе, по својој социолошкој природи, самоуправљање је једна врста управљања, тј. једна врста секундарног друштвеног процеса који се ваше-мање нужно развија у сваком примарном друштвеном процесу. Оно је зато, с гледишта социолошке суштине истоветно без обзира на своје врсте. Ипак, потребно је разликовати оно што се у нас обично назива самоуправљање за ознаку једног посебног облика управљања друштвеним пословима у систему демократског социјализма, одн. *социјалистичко самоуправљање*, од осталих облика које самоуправљање може имати. Зато ћу се мало задржати на овој разлици.

Било да узмемо само први елемент самоуправљања, тј. унутрашње самоуправљање, било да узмемо и његов други елемент заједно с првим, или одвојено од њега, у друштву су постојали и постоје, па постоје и у нас, и други облици самоуправљања, различити од нашег социјалистичког самоуправљања, а не само ово. Изгледа ми да се могу разликовати два основна облика самоуправљања. Постоји, прво, потпуно слободно самоуправљање, тј. оно у које се друштво уопште не меша. Тако, на пример, скупина пријатеља, или љубавни пар, или скупина људи који после вечере играју карте итд. потпуно слободно и сами управљају процесом који се одиграва међу њиховим члановима. Међутим, постоји самоуправљање у које се друштво меша. То је *регулисано* самоуправљање. Један брак или једна породица, или једна радна заједница су скупина чији чланови сами управљају односним процесом, али не потпуно слободно.

Има две битне области оваквог регулисања самоуправљања које друштво може регулисати. То су облик (форма) самоуправљања и његова садржина. Облик самоуправљања се састоји у надлежности субјеката који

врше самоуправљање и у поступку којим га врше, а садржина самоуправљања састоји се у самим одлукама које и чине суштину самоуправљања. Друштво може више или мање да се меша, тј. да одређује и облик и садржину или само једно или друго од њих. Социјалистичко самоуправљање, у смислу самоуправљања ужих јединица од друштва, спада очигледно, у регулисано самоуправљање, где се друштво (одн. држава) меша и у облик и у садржину његову. Оно, наиме, увек одређује облик, као што и ограничава област у којој се одлуке могу доносити, а у извесним случајевима и оквир самих одлука.

Разуме се, уколико је самоуправљање слободније, утолико су развијеније његове одлуке, које га чине врло значајном друштвеном појавом. Тај значај је углавном у томе што се њиме лакше усклађују интереси чланова скупине у односном процесу, што се стога рађа јача солидарност међу њима, што се они осећају слободним па слободно учествују у процесу и самоиницијативно улажу напор који је за то потребан, што је члановима сачувано људско достојанство те је скупина хуманизирана, што се ствара широко јединство погледа на управљање односним процесом, па и на скупину уопште итд. То су оне добре стране које се увек истичу кад се самоуправљање узима као најбољи начин управљања. Но, ако се на самоуправљање гледа научно, а то значи критички и објективно, онда се мора исто тако рећи да оно, као и свака друштвена појава и ствар у свету, има и негативне стране, које се такође имају узети у обзир при његовој оцени.

II. Прво питање које се поставља при организацији самоуправљања јесте одређивање јединице самоуправљања, тј. питање којој друштвеној скупини треба допустити самоуправљање, одн. у коју јединицу треба увести социјалистичко самоуправљање. Нема сумње да се ово питање не може успешно решити без одговарајућег претходног социолошког испитивања. Пошто нас овде занима само социјалистичко самоуправљање, то ће само о њему и бити говора.

Социјалистичко самоуправљање данас у нас има три врсте самоуправљачких скупина. То су радне заједнице, територијалне скупине и скупине створене неким процесом који не ствара ни једну ни другу од ове врсте скупина, а који облик носи неприкладан назив „реално“ самоуправљање. Главни представник овог облика јесу тзв. друштвене службе, као, рецимо, социјално осигурања, при чему се скупина састоји од свих социјалних осигураника.

Питања која се постављају у вези с овим јесу, углавном, два. Прво да ли су самоуправљањем обухваћене све скупине које њиме треба обухватити, одн. које су оне које треба обухватити? Друго, како тачно одредити конкретне јединице самоуправљања, одн. разграничити их једне од других? При том се разуме да ће се овде ова питања испитивати само с гледишта социологије.

Јасно је да се социјалистичко самоуправљање не треба уводити у оне скупине где друштво нема за то интереса, тј. где облик самоуправљања у било коју скупину треба испитати с гледишта интереса изградње социјализма, а то испитивање, између осталог, треба да буде социолошко. Овде није

могуће ближе одређивати у чему се састоји помоћ социолога при испитивању тог питања. Суштина те помоћи је да се увиди значај односног друштвеног процеса за ову изградњу, у коју сврху треба утврдити узрочне и остале везе између односног процеса и изградње социјализма.

Без оваквог ближег испитивања није могуће дати икакве конкретне предлоге, а то испитивање може да се изврши само строгим социолошким методима. Ипак, чини нам се да још има доста области у којима неким скупинама треба дати право социјалистичког самоуправљања. Једна значајна област је већ уочена и у току је поступак да се ту уведе самоуправљање. То су радне организације у којима постоје радни људи у тзв. привременом радном односу, који досад нису учествовали у самоуправљању, чиме је самоуправљање које је у тим јединицама постојало уствари било непотпуно. Изгледа да би спортске организације такође требало предати на пуно самоуправљање самим спортистима, одн. спортским радницима. Или, на пример, нема сумње да служба осигурања од несрећа и другог треба да се преда на самоуправљање свим онима који су са заводима за осигурање склопили уговор о томе.

У вези с овим би се особито могло истаћи да међу скупинама које нису ни радне заједнице нити територијалне скупине постоји већи број скупина које су искључене из самоуправљања, иако је несумњиво да је ово погрешно с гледишта начела нашег социјалистичког самоуправљања. Типичне такве скупине су факултети, одн. универзитети. Наравно, зна се да у њима већ постоји самоуправљање. Али се при том ове скупине погрешно уврштају, одн. тежи се да се уврсте у радне заједнице и да се, сходно томе, у њима уведе самоуправљање само тзв. радних људи, тј. људи који су у тим скупинама у радном односу. Са социолошког гледишта је, међутим, сасвим очито да је најважнији процес који се у овим скупинама врши онај који везује наставнике и студенте, тј. наставни процес. Ова радна заједница између наставника и студената, иако није заснована на радном односу свих учесника у смислу радног права, ипак је несумњиво једна скупина која као таква треба да добије своје сопствено право самоуправљања, не дирајући тиме, наравно, у посебно право самоуправљања које треба и даље да ужива скупина радних људи, тј. наставника и других запослених на универзитету, одн. факултету. Другим речима, водећи рачуна да је универзитет, одн. факултет, посебна врста радне скупине, различита од радне заједнице у ужем смислу, и испитујући је ближе као такву, долази се до открића да у њеном оквиру постоји и једна посебна скупина која је у правом смислу речи радна заједница. Тенденција је, пак, како смо рекли, да се приликом усаглашавања закона о универзитету с Уставом води рачуна само о овој последњој заједници, а да се прва занемари. Ово је очито последица недовољно социолошког прилажења овом питању.

А то нас наводи на закључак да се питање у које скупине у којима самоуправљање још није уведено ово треба увести не може решавати независно од питања одређивања конкретних јединица самоуправљања, јер су ова два питања тесно повезана. Наиме, редован је случај да се самоуправљање даје скупинама које су везане врло сложеним друштвеним процесима, и то је нормално. Несумњиво је да се у највећем броју скупина

одиграва велики број процеса, а не само један једини или неколико њих. Уколико су групе сложене, тј. уколико су процеси у њима бројнији и сложенији, утолико је по правилу већи и њихов друштвени значај. Али то ипак не значи да постоје само сложене групе, одн. групе с великим бројем процеса, и да само њима треба дати право самоуправљања. Напротив, као што је познато, постоји и врло велики број група с релативно малобројним процесима или и само с једним процесом. Сваки посебан процес ствара једну одговарајућу групу. Зато се поставља питање да ли и у ове просте групе треба уводити самоуправљање. Ово питање је посебно сложено зато што се у свакој сложеној групи уствари налази веома велики број простијих група, састављених из једног или више процеса који се иначе врше у оквиру сложене групе. Питање је, дакле, прецизно речено, да ли у оквиру сложених група треба давати право самоуправљања и простим групама, њиховим саставним деловима. Тако се питање одређивања самоуправљачких јединица повезује с питањем у које групе треба увести самоуправљање.

Изгледа да социолошко истраживање питања самоуправљачких група мора да доведе до знатног повећања њиховог броја. И то из простог, већ наведеног разлога што сваки поједини процес уствари ствара једну посебну групу. Наравно, многе такве просте групе не могу добити право самоуправљања, јер су једне веома краткотрајне и не стварају никакву чврсту групу, док су друге безначајне, јер су створене неким безначајним друштвеним процесом, а треће су индиферентне с гледишта развоја социјализма итд. Има и таквих које су тако састављене да не могу ефикасно вршити самоуправљање и кад би им се оно дало. Али је несумњиво да их такође има велики број у које самоуправљање треба увести, иако су оне саставни делови ширих група које већ уживају самоуправљање.

Изгледа да се у нашој пракси у последње време схватило ово стање и зато се нагло повећава број самоуправљачких група. Овај процес је почео давањем самоуправљања низу мањих група у оквиру појединих привредних организација (погонима, екипама итд.) и показао се врло позитивним. Он се сад особито продужава давањем самоуправљања низу група у оквиру државне управе и других јавних служби. Он несумњиво треба да се шири и даље. Изгледа да је особито велика могућност умножавања самоуправљачких група у оквиру територијалних самоуправљачких јединица, а пре свега општина. Мислим да се вреди задржати мало на овом питању.

Несумњиво је да смо од увођења комуналног система 1955 доживели једно знатно враћање натраг на стање пре овог увођења. Наиме, увођење овог система вршено је под паролом приближавања власти народу, тј. веће њене демократизације, и у ту сврху су скоро све надлежности некадањег среза пренете, током времена, на општине, као јединице ближе народу. Међутим, истовремено с тим, вршено је и непрекидно проширивање општина, тако да су оне данас по правилу равне бившим срезovima, понекад су чак и веће, а припрема се њихово даље повећање. Срезови су се, пак, онде где су остали, огромно увећали. Резултат је негативан с гледишта

остварења почетног циља, тј. демократизације власти, њеног приближавања народу, јер је сва некадања власт среза сад усредсређена, додуше, у општини, али је зато општина велика колико и бивши срез. Уствари, само је срез изменио име и сад се назива општином. Но, уствари је стање и горе, јер је у ранијем систему општина у оквиру бившег среза имала извесна самоуправна права која сад, у оквиру данашње општине, немају те бивше општине, које се сад називају месне заједнице.

По мом мишљењу, овакав негативан ток последица је недовољног социолошког проучавања питања одређивања величине наше општине. Потребно социолошко проучавање, мислим, показало би несумњиво две ствари које треба поправити. Прво, општине су постале превелике да би у њима могло ефикасно да се врши самоуправљање, а то значи да су вештачки спајана насеља између којих нема довољно снажних и бројних друштвених процеса да би се спојила у једну општину, као и да је број становника превелики да би се ефикасно могло вршити онако интензивно самоуправљање какво се замислило, јер становници, особито на нижем ступњу културе, опште и политичке, не могу имати преглед послова којима треба да управљају. Друго, традиционалне, органски израсле самоуправљачке јединице, села, изгубила су један део својих самоуправних права и са ступња самоуправно јединице која има власт сведена на месну заједницу, која нема никакву власт. Зато ми се чини да је један од најважнијих практичних задатака наших социолога у области помоћи правилном развоју нашег система самоуправљања управо у томе да се приступи конкретном изучавању разграничења наших општина и других ужих и ширих самоуправних територијалних јединица. Добронамерне, али очигледно практицистички засноване одлуке политичких и других органа у овој области треба што пре да се измене сагласно резултатима ових проучавања. Да и не говоримо о великој штети коју непрекидно мењање граница општина изазива стварајући сталну нестабилност. Разуме се да уз ово треба додати и помоћ социолога у одређивању самоуправљачких јединица у оквиру привредних и других радних организација. Свест о потреби учешћа социолога у овим задацима треба да се развије што пре, а наши млади социолошки кадрови би можда у току свог школовања требало да добију чвршће теоријско и практично знање које би им омогућило успешно извршавање оваквих задатака.

Из наведених примера се јасно види како је одређивање самоуправљачких јединица првенствено социолошки задатак, заснован на тачном утврђивању процеса који везује људе и одговарајуће скупине и њиховог броја, природе и значаја за друштво.

III. Показано је како решење питања хоће ли се у неку скупину увести социјалистичко самоуправљање зависи од социолошког проучавања значаја самоуправљања у тој скупини за изградњу социјализма. Кад се, пак, такво самоуправљање уведе, појављује се питање његовог облика и његове садржине. И једно и друго питање друштво, одн. држава, може виша или мање регулисати, а мера овог регулисања такође треба умногоме да се заснива на односима социолошким изучавањима. Овде ћу изнети само најкраће напомене о томе.

У погледу облика самоуправљања, наш Устав одређује један исти општи облик за све самоуправљачке групе односно врсте (територијалне јединице, радне заједнице и „реалне“ самоуправљачке јединице). Та три облика су позната, а њихова суштина је иста — увек постоји једно шире демократско тело (скупштина или савет), по могућству састављено из више чланова односно групе, коме припадају главне надлежности, и једно или два (или више) мањих, извршних тела или инокоских органа ради извршења одлука основног тела. Уз ово постоје и облици непосредног одлучивања свих чланова групе онде где основно тело не може да се састоји од свих чланова групе. Наравно да се овде јављају више-мање исти проблеми који и у сваком демократском облику — опасност преласка власти с широких основних демократских органа на уже такве органе и тиме и опасност бирократизације. Очито је да ове проблеме у нас треба подробно и брижљиво социолошки изучавати да би се могле предузети потребне мере, но у то овде не могу да улазим.

Оно што бих хтео истаћи, то је да ми се чини да су Устав, а поготову његова примена, сувише схематични при одређивању ових облика. Потребна је далеко већа разноврсност њихова, јер су одговарајуће групе сувише разнолике међу собом да би један исти облик самоуправљања био довољан за њих. Стога је потребно, с једне стране, увести више облика, а, с друге стране, препустити много већу слободу односним самоуправљачким јединицама да саме својим прописима одреде своје облике самоуправљања. У супротном случају се може десити да неким групама буде сужено постојеће и већ традиционално право самоуправљања, што свакако не може бити наша намера.

Узећу опет за пример универзитет. Ова традиционална установа већ од свог оснивања, у средњем веку, ужива широку аутономију, тј. самоуправљање. У нашем садашњем систему, ако се не рачуна савет факултета, одн. универзитета, који нема велику надлежност, постоје два органа управљања — декан, одн. ректор, и управа, који представљају саме радне људе (не у смислу радног односа) на факултету, одн. универзитету. Ако оставимо по страни универзитет и погледамо само факултет, видећемо да је декан чисто извршни орган управе, те да све иоле значајније послове обавља управа, у коју улази све наставно особље факултета и представници студената. Дакле, управа је непосредно демократски орган и она решава све сем оног што је у надлежност савета. То је врло висок ступањ самоуправљања. Сад се прелаже, с наслоном на Устав, да се уведу други органи — декан, управни одбор и савет. Савет би био састављен од представника свих радних људи на факултету (наставно особље, службеници, студенти) и представника друштва. На тај начин би нестала управа факултета, као непосреднодемократски орган наставног особља, и самоуправљање наставног особља би се смањило уместо да се повећа, што не може бити намера Устава. По мом мишљењу, јасно је да је такво решење противно духу ако не слову Устава. Једино могуће решење је признати у оквиру самог факултета или у вези с њим више врста групе и свакој дати одговарајуће право самоуправљања, што, практично, значи не стављати на силу факултет у самоуправљачки облик који се показао погодним,

рецимо, за привредне организације. Према томе, треба оставити традиционалан непосреднодемократски орган наставног особља за сва питања која он треба да решава, а уз то створити један заједнички орган са студентима (и, евентуално, службеницима) за решавање питања функционисања оног процеса који њих повезује, као и посебан орган ове последње групе и друштва.

Разуме се да овако сложен систем самоуправљања, тј. постојање већег броја самоуправљачких мањих скупова у оквиру једне веће, на први поглед застрашује својом сложености — велики број скупова и њихових органа прети да сасвим успори решавање послова, које је често хитно. Та опасност несумњиво постоји у извесној мери и о њој треба водити рачуна, па, сходно томе, и упрошћавати облик самоуправљања. Али, дубље гледано, ова се опасност радикално решава једино тачном поделом надлежности. А надлежност се може одредити на тачан начин опет једино подробним социолошким испитивањем процеса који везује поједине људе у одређене групе дајући, у начелу, управљање одговарајућим процесом односној групи коју он ствара. Тиме прелазим на питање обима самоуправљања

Већ је поменуто да друштво не мора дати право самоуправљања свакој групи, и то је сасвим јасно, као што, такође, не мора свакој самоуправљачкој групи дати потпуно право самоуправљања, тј. да она у пуној мери управља односним процесом. Један исти друштвени процес по правилу интересује више група — како ону непосредну, коју он ствара, тако и друге, које непосредно тангира, јер је на један или други начин за њих значајан. У ове друге групе особито спадају шире групе у које односна група, створена датим процесом, улази као ужа група, јер је с члановима шире групе повезана неким другим процесом. Поделу надлежности, одн. ограничење самоуправљања односних група, треба извести тако да буду најпотпуније могуће заштићени друштвени интереси.

Разуме се да је ову формулу лако изрећи, али је далеко теже прецизно одредити шта она значи, тј. шта су то друштвени интереси. Овде, наравно, не могу да улазимо у то питање нити одређујући појам друштвеног, личног и посебног интереса нити разматрајући њихов сукоб и његово решење. Хоћу да напоменем само две основне и просте ствари. Прво, друштвени интерес може бити и лични или посебни интерес, који је у датом сукобу интереса и у датој ситуацији важнији за друштво од тзв. општег друштвеног одн., просто, друштвеног интереса. На пример, већа зарада радника у једном предузећу, што је њихов лични и посебни интерес, може у датим околностима бити друштвени интерес. Друго, друштвени интерес није апстрактан интерес апстрактног друштва, независног од његових чланова и његових интереса, тј. од личних и посебних интереса. Друштвени интерес је збир или синтеза, ако је могућа, свих личних и посебних интереса његових чланова, а ако то није могуће, онда његове већине. У питању су увек конкретни људи које треба видети иза онога што се зове друштво. Одавде излази да ће у одређеним случајевима управо друштвени интерес захтевати да се право самоуправљања дате групи што више прошири, одн. да се оствари у пуној мери, као и обрнуто. У сваком случају, самоуправљање треба увек проширити до оне границе на којој оно

почиње да се супротставља друштвеном интересу како је одређен. Унапред се никаквом прецизнијом формулом не могу одредити те границе, јер оне зависе од конкретних услова и променљиве су.

Друштво може да се меша у самоуправљање, одн. да га ограничава, на два начина. Први је узимање односног питања у своју (или других, по правилу ширих скупина) надлежност. Други је увођење представника других скупина у самоуправљачке органе појединих скупина. Могуће је замислити и друге начине ограничавања, који се такође понекад примењују — на пример, давање сагласности, одн. одобрења других скупина на одлуке органа самоуправљања дате скупине и сл.

Ако се посматра наша пракса, може се запазити, како ми се чини, да има грешења и у једном и у другом правцу, тј. како у правцу сувише великог и непотребног, друштвено штетног ограничавања самоуправљања тако и непотребног и штетног његовог ширења. Чини ми се, међутим, да смо ми у овој фази развоја, која је још увек фаза развијања, увођења самоуправљања, осетљиви углавном на ограничавање самоуправљања, а скоро неосетљиви на његово претерано ширење. Није редак случај да сваког који говори о случајевима претераног ширења самоуправљања одмах називају заступником бирократије и сличним, нимало пријатним називима. Ипак то, наравно, не значи да не треба и о томе говорити ако такви случајеви постоје.

Разуме се, није мој задатак да излажем опширно где је један, а где други случај, него да покажем како социологија може да помогне у решавању овог питања. Мислим да сам на већ наведеним примерима показао како сужавања самоуправљања потиче од недовољне социолошке анализе друштвених процеса који у оквиру једне скупине постоје и стварају уже скупине. Или и сувишно проширивање права самоуправљања такође је проузроковано истим узроком — недовољном анализом тих истих процеса. Не види се довољно како су извесни процеси који стварају одговарајуће самоуправљачке скупине тесно везани с другим процесима, или, боље, колико су неке самоуправљачке скупине тесно везане с другим по правилу ширим скупинама, па и с целим друштвом, и како није у друштвеном интересу да се друштво не меша у самоуправљање таквих скупина.

Довољно су познати примери егоистичког вршења самоуправљања од стране низа скупина — на пример, радних организација, особито у области цена. Наводим само најновији пример — предлаже се закон по коме ће свако поштанско предузеће (а има их преко двадесет) самостално одређивати цене својих услуга (сем писама и дописница), а има предлога да се и цена ових последњих препусти њиховом слободном одлучивању. При том нико не узима у обзир да је пошта везана с низом најразноврснијих процеса целокупног друштва и сваке скупине у њему и да друштво као целина никако не може да подноси постојање толико бројних различитих поштанских цена на једној тако малој територији каква је наша. Слично је са самоуправљањем жељезничких предузећа, које је, сувише широко схваћено, нанело велике материјалне штете саобраћају и друштву уопште.

Овакве појаве долазе од шематског схватања самоуправљања. Истиче се да је „суверено“ право свака привредне организације да одређује само-

стално цене својих услуга, а заборавља се да те радне организације нису приватна предузећа, него да радни људи у њима раде на друштвеној својини, да циљ предузећа није да постижу што већу зараду, а још мање да сама одређују своју сопствену зараду, него да задовољавају одговарајуће друштвене потребе на најрационалнији начин. Разуме се да наша пракса показује да је друштвено најрационалнији начин задовољавање тих потреба ако постоји широко право самоуправљања тих организација, али се ово прво не сме схватити сувише шематски нити апсолутизирати, јер нема ничег апсолутног, па се у друштвеном интересу може и мора ограничавати.

Једном речи, самоуправљање је једна друштвена појава, условљена друштвено, и коју треба подешавати према конкретним друштвеним условима — то је оно чему нас учи социологија. А социологија нам може најбоље и помоћи да одредимо праве границе самоуправљања изучавајући односне друштвене процесе који и представљају предмет самоуправљања, као и скупине које су субјекти самоуправљања. Нема сумње да нема социјализма без демократије, јер је демократија управо неизбежан саставни део социјализма кад се овај схвати — а једино га је тако могуће схватити — као друштвени систем у коме је човек ослобођен свих отуђења (да употребимо овај познати израз). Политичко отуђење у облику принудне организације каква је држава једно је од најочитијих отуђења, па је самоуправљање без државе или с државом демократизованом у највећој мери дотле док она мора постојати *conditio sine qua non* социјализма и људске слободе. Самоуправљање узето у смислу демократије мора бити што шири. Али ако се самоуправљање узме у смислу демократског децентрализма, онда решење није тако јасно, јер поред низа позитивних страна, које смо већ поменули, оно, наравно, има и негативних страна. Оно несумњиво даје маха сувише великом истицању посебних интереса насупрот општим, отежава јединствен ток одговарајућих друштвених процеса, изазива трошење већих средстава за ово усклађивање, представља опасност да се нерационално управља, слаби радну дисциплину, развија неку врсту приватно-сопственичког менталитета, претеране трке за зарадом, претеране комерцијализације и томе слично. Социологија треба да дискутује како позитивне тако и негативне стране самоуправљања у овом смислу па да предлаже и његова ограничења кад су она у конкретним условима нужна. У ствари, ограничења оне стране самоуправљања која се изучава у децентрализму и нису права ограничења. Рекли смо да сваки процес који чини једну друштвениу скупину тангира и друге скупине, па и цело друштво. Утолико ове две друге скупине, *по истом начелу самоуправљања*, треба да учествују у управљању тим процесом кадгод је он за њих од значаја. У нас се толико подвлачи потреба проширења самоуправљања јединица ужих од друштва зато што још схватамо самоуправљање као средство ослобођења од етатизма. Али се заборавља да и друштво као целина има право самоуправљања и да се може организовати самоуправљачки, као и да је наша држава такође у знатној мери тако организована. Ако се о томе води рачуна, моћи ће се наћи и прави обим самоуправљања, како друштва као целине тако и његових делова.

R É S U M É

Sur quelques aspects sociologiques de l'autogestion sociale

Bien qu'en puisse affirmer que la sociologie de l'autogestion n'existe pas encore chez nous, ceci ne veut pas dire, en même temps, que la nécessité d'étudier les aspects sociologiques de ce processus social ne se fait pas sentir. L'étude des aspects sociologiques de l'autogestion signifie l'étude de l'autogestion du point de vue de sociologie au sens le plus stricte du terme. Ayant en vue le fait que, sous le nom de discussion sociologique de l'autogestion, on parlait souvent de quelques autres aspects qui n'étaient en aucun rapport avec la sociologie, il devient nécessaire de traiter quelques questions sociologiques de l'autogestion, au véritable sens du mot fondamentales. On a soulevé ici trois de ces questions fondamentales sociologiques de l'autogestion, à savoir: la nature sociologique de l'autogestion, l'unité de l'autogestion et la question du volume ou du contenu de l'autogestion.

Sous la nature sociologique de l'autogestion on entend la détermination de la place de l'autogestion dans l'ensemble social, dans le système de phénomènes sociaux ou plutôt la détermination de son rapport avec les autres phénomènes sociaux voisins. Du point de vue sociologique il est essentiel pour l'autogestion qu'il existe un processus déterminé que l'on gère et un groupe, formé à cause de ce processus, lequel effectue l'autogestion. Par conséquent, l'autogestion est une espèce de gestion, c. à d. un processus social secondaire qui se développe, plus ou moins nécessairement, dans chaque processus social primaire.

La deuxième question sociologique, également fondamentale, est la question de déterminer l'unité de l'autogestion, c. à d. la question se pose dans quelle unité *introduire* l'autogestion socialiste. Il y a aujourd'hui, chez nous, dans l'autogestion socialiste, trois espèces de groupes autogestionnaires, à savoir: communautés de travail, groupements territoriaux et groupements portant la dénomination d'autogestion «réelle» (service sociaux, par ex.). Quels sont les groupes dans lesquels il faut introduire l'autogestion est une question qu'il faut considérer en rapport avec la question de la détermination des unités concrètes de l'autogestion.

Cependant, une réponse plus complète à cette question exige des recherches sociologiques concrètes.

La troisième question qui se pose lorsqu'on parle des aspects sociologiques de l'autogestion serait la question de la dernière instance, par la société ou bien par l'Etat. La solution de l'une et de l'autre question devrait être fondée également, sous nombre de rapports, sur les recherches sociologiques. L'autogestion, en tant qu'un phénomène social, est conditionnée socialement, ce qui veut dire qu'elle doit, comme telle, être adaptée et ajustée aux conditions sociales concrètes. La sociologie doit examiner les aspects aussi bien positifs que négatifs de l'autogestion, d'examiner les possibilités de son élargissement ou bien de proposer des limitations (limitations de cette forme d'autogestion que est fondée sur la décentralisation) lorsque celles-ci sont indispensables les conditions concrètes.

ПРЕОБРАЖАЈ ИМОВИНЕ У САВРЕМЕНОМ ГРАЂАНСКОМ ПРАВУ*

I. — 1. Појам и појава имовине је карактеристично за грађанско право, специјално за онај део грађанског права који се зове имовинско право. Међутим, парадоксално је да је појам имовине мање разјашњен у грађанском праву него неки други, мање значајни појмови. Поред тога речју „имовина“ означавају се и неки други појмови који су различити од правог и правнотехничког појма имовине. Конфузија у појму и терминологији утолико је већа уколико се појава имовине више преображава.

Због тога, пре него што бисмо пришли излагању о преображају имовине у данашњем југословенском праву (а процес преображавања одиграва се, са јачим или слабијим интензитетом, у свим савременим правима) морамо покушати да разјаснимо појмове у вези са имовином.

У римском праву уопште не постоји јединствен појам имовине као што не постоји ни у савременим англосаксонским правима. Међутим, када се јединствени појам имовине у модерном грађанском праву појављује у првој половини XIX века, најпре у литератури немачкој — Тибо (Thibault) и Хасе (Hase) — а затим у француској — Захарије (Zachariae) и касније Обри и Ро (Aubry et Rau) — увиђа се њен значај основне категорије грађанског права. Њен значај је био велики нарочито за објашњење појма правног промета и лица у праву, нарочито правних лица. Француски писци Обри и Ро сматрали су имовину атрибутом лица у праву а истовремено општом залогом поверилаца одређеног субјекта. Она додуше није атрибут личности (јер, кад бисмо је тако узели, помешали бисмо имовину са правном способношћу) али је несумњиво да се појам лица у праву тешко може замислити без имовине. Ми можемо да апстрахујемо лице од имовине (на пример, тек рођено дете је лице у грађанском праву иако је без икакве имовине) али такво лице у правној реалности не постоји. Чим се једно лице појави у грађанском праву, а то ће рећи у грађанскоправном промету, оно је већ у неком односу овлашћења или обавезе, има већ неко право и обавезу, дакле и — имовину. Према томе, имовина је онај медијум кроз који лица у грађанском праву долазе у међусобни додир (а свако право и обавеза је нека веза, неки однос, међу лицима), и кроз имовину се обавља и правни промет.

Неки немачки писци Биркмејер, (Birkmeyer), Виндшајд, (Windscheid), Шварц, (Schwarz), нагласили су везу између лица и имовине на други начин. Конструирајући теорију тзв. циљне имовине они су сматрали да је лице у праву, нарочито правно лице, само персонификована имовина. Овде је значај имовине опет хипертрофиран; у крајњој линији, па и код правних лица, имовина служи људима, њиховим одређеним интересима, те су субјекти људи кроз удружени колектив у виду правног лица. Но и овде се истиче уска веза између појаве лица и имовине у грађанском праву. Уосталом, у појму правног лица у грађанском праву поред постојања једног правилно организованог колектива имовина чини други неопходан саставни део.

* Национални реферат припремљен за VII конгрес Међународног удружења за упоредно право у Упсали августа 1966.

2. Ако покушамо да дефинишемо имовину, опет наилазимо на тешкоће. Та тешкоћа се јавља већ у дефиницији класичног, најраширенијег појма имовине. Према тој дефиницији имовина је скуп права и обавеза која припадају једноме лицу. Права, и то апсолутна, као и потраживања из облигационих права чине активу имовине а обавезе из облигационих права чине пасиву. Та подела на активу и пасиву има ту слабост што удвостручује извесне делове имовине. На пример у системима земаља у којима предаја или упис у земљишне књиге преноси својину, (а то је већина земаља европског континента), продана ствар се двапут појављује као актива а само једанпут као пасива. Она је актива у имовини купца као потраживање из уговора о куповини и продаји, и у имовини продавца је такође актива као својина (јер до предаје ствари и преноса у јавним књигама он је власник); но у имовини продавца такође је истовремено и пасива као обавеза из истог тог уговора. Овај несклад можемо избећи ако имовину схватимо као један уопштени облигациони однос, јер тада у активу рачунамо само скуп облигационих потраживања, а у пасиву скуп обавеза. У том случају апсолутна права бисмо посматрали као предмете тих права и обавеза. Исто тако можемо избећи овај несклад ако активу и пасиву схватимо не као правни него као рачунско-вредносни појам који ћемо преместити у имовинску масу: у новчани израз збира економских вредности на које се односе права и обавезе у имовини.

Споменули смо имовинску масу као нешто различито од имовине. Та разлика заиста постоји и она има, као што ћемо касније видети, не само теоријски него и практичан значај. Имовина је скуп права и обавеза а имовинска маса је скуп ствари и других имовинских вредности као и интереса који се могу новчано изразити, — на које се права и обавезе у имовини односе. Наиме, нису тачне дефиниције које та два елемента мешају. Тако, на пример, по дефиницији француског писца Планиола (Planiol) имовину чине „права процењива у новцу“ (1); или аустријског писца Еренцвајга (Ehrenzweig) који у свом стандардном уџбенику грађанског права тврди да „процењива права су имовинска права“ (2). Наиме, субјективно право не може бити процењиво у новцу. Субјективно право је однос овлашћења и обавеза, однос међу људима у друштву и оно је по својој садржини, према врсти и санкцији овлашћења и обавеза исто без обзира на који се предмет или интерес односи. Својина по својој нормативној садржини је иста, без обзира да ли се односи на аутомобил или табак хартије. — Ипак, предмет на који се право или обавеза односи одређује својство тога права или обавезе. Наиме, у имовину улазе само она права и обавезе чији се предмет може изразити новцем, који се могу свести на новац. Другим речима само они предмети који су у промету, који се могу преносити са једног субјекта на други. Или, да се изразимо економском терминологијом, само оне ствари и економске вредности које су роба. Стога лична и породична права, административна и уставна права, права кроз које се изражава државни суверенитет, итд. — нису имовинска права, она не улазе у имовину. Из тога разло-

(1) Planiol—Ripert: *Traité élémentaire de droit civil*, 1937, T. I., p. 723.

(2) Krainz—Pfaff—Ehrenzweig: *System des allg. österreichischen Privatrechts*, 1926, Bd. I/1, S. 124.

га, управо кроз категорију имовине можемо јасно уочити да је грађанско право (а пре свега његов део који се зове имовинско право: стварно, облигационо и делимично наследно) функција робе, надградња над робом. Кроз историју права јасно можемо да уочимо да се грађанско право и у вези с њим имовина јавља само у друштву робних произвођача.

Ова околност чини да су преносива не само предмет имовинских права него и сама субјективна имовинска права. Стога је имовина једна динамична појава чији се делови стално мењају, она је једна „флотантна маса“, као што су рекли Обри и Ро. При томе средства преноса (промета) су облигациона права — то је динамичан део имовине а апсолутна права (нарочито стварна права, и то пре свега својина) су предмет или по некима циљ преноса (у ствари, и једно и друго зависи са кога становишта посматрамо ову појаву). Но наведена околност одређује још једну одлику имовине, а кроз њу и грађанског права уопште: повреда тих права (рецимо неизвршење уговора, акта преноса) не повлачи собом личну санкцију (као на пример у кривичном или административном праву) него имовинску а то значи — економску. Санкција се не остварује на личности лица које је повреду извршило него на његовој имовинској маси, тј. на предметима, на економским вредностима, на које се његова имовина односи.

Имовина и имовинска маса су, дакле, два уско повезана суплементарна појма али два посебна појма. Њихово неразликовање доводи до типичне грешке у погледу имовине: до мешања та два појма. Речју „имовина“ час се означава скуп права и обавеза а час економска добра која припадају једном лицу. У овом другом смислу та реч се употребљава за оно што се у пандектном праву зове *universitas iuris*. Но дешава се да се речју „имовина“ означава и поједина ствар. То је случај рецимо у совјетском праву (3) али се то дешава и у нашем праву (4). Због ове грешке се понекад каже да постоји неко „право на имовини“, рецимо својина на имовини. То је крупнија логичка грешка. Имовина је шири појам од појединог права. Поједина права су саставни делови имовине. Према томе је немогуће да неко има „право на имовини“, па ни својину на имовини.

Тиме долазимо до једног новог неспоразума, до мешања својине са имовином. Очеvidно је да су то такође два различита појма. Својина је такође део имовине иако њен најважнији део. Имовина је шири појам од својине. Ипак, однос између имовине и својине је централно питање чије ће нам разјашњење помоћи да јасније уочимо и остала питања у вези са имовином и њеним преображајем.

3. И поред тога што су својина и имовина два различита појма, веза међу њима је уска. Заједничко је то што и својина и имовина, економски посматрано значе присвајање. Својина је присвајање једне ствари у њеном

(3) На пример, последња реченица чл. 95, ст. 1, Грађ. зак. РСФСР наводи: „У својини државе може се налазити и свака друга имовина“. Види још и чл. 96, 99 као и друге чланове истог Зак.

(4) Тако, на пример, чл. 18 Закона о станбеним задругама од 22. априла 1959 тврди: „Имовина станбене задруге је у друштвеној својини“. Могли бисмо навести још много примера из наших, чак и најновијих прописа.

натуралном облику (5) или економским језиком речено, то је присвајање тзв. употребне вредности ствари. Но ако ствар, на којој постоји својина, постане предмет неког правног посла, поверилац коме се ствар дугује, такође присваја ту ствар, она је такође и у његовој имовини и имовинској маси. Потраживати ствар значи такође присвајати је. Но, није ли то удвостручење присвајања? Тако изгледа на први поглед али то није случај јер поверилац не присваја ствар у природи него само у њеном новчано-обрачунском изразу, он дакле присваја њену прометну вредност. Кад се изврши уговор (или друга облигационоправна обавеза) престаје то раздвајање, у имовини повериоца сједињују се облигационо и стварно право а у имовинској маси употребна и прометна вредност, поверилац се претвара у власника дуговне ствари.

Но, веза између својине и имовине не исцрпљује се само тиме. Веза је много дубља. Можемо рећи да је имовина (као усталом и цео систем имовинског и грађанског права) функција приватне или грађанскоправне својине. То доказује не само историја права: установа имовине не постоји у системима затворене, аутаркијске привреде, где нема размене, другим речима нема је у системима колективне својине. Она се јавља и развија у системима робне размене и приватне својине; не постоји, на пример, у феудалном праву. Та функција се намеће из саме природе приватне својине. Приватна својина, као присвајање робе, нужно намеће два основна овлашћења која чине њену садржину: овлашћење слободног коришћења и овлашћење слободног располагања предметом својине. Та слобода коришћења и располагања садржи у себи и слободу уговарања (као и слободу тестирања), слободу да се само право својине преноси са једног субјекта на други. Но та слобода истовремено намеће и претпоставља и формалну једнакост и равноправност лица (субјеката) у грађанском праву али и једнакост и равноправност њихових имовина. Даље, слобода коришћења и располагања на плану својине пројичира правну способност лица на плану имовине, тј. слобода коришћења и располагања у односу на својину одговара правној способности у односу на имовину. Правна способност, могућност стицања права и обавеза, не може се замислити без имовине. Она је само на правни језик преведена слобода личности да учествује у економском и правном промету. Она се реализује у имовини и кроз имовину. Она не значи само стицати права и обавезе, него и слободно их стављати у правни промет али и одговарати имовинском масом за њихово извршење (остварење).

II. — 1. Нама изгледа да наведени однос између имовине и приватне својине представља кључ за схватање преображаја имовине који се у савременим правима одиграва.

(5) У римском праву и у правима европског континента који су се развили на основу римског права својина је основно стварно право, а остала стварна права су само „ограничења својине“. Међутим, у феудалном праву па чак и у модерним англосаксонским правима, нарочито у погледу непокретности, свако стварно право је самостално право. Према томе чак и делимично присвајање неке ствари, на пример, доживотно уживање је у англосаксонским правима самостални облик својине (тзв. life estate) а није ограничење својине. И у европским правима би се на пример плодуживање, па чак и закуп могао конструисати као самостално својинско право а не „право на туђој ствари“. Али то би се противило традицији наших система.

У XIX веку, у доба либералног капитализма и за владавине тзв. класичног грађанског права неоспоравана је правна јединствена приватна својина као и јединствена имовина сваког субјекта грађанског права. И у оној мери у којој се ограничава приватна својина и слобода уговарања, обрађава се и сужава имовина, али и правни субјективитет субјеката права међу којима по свом значају правна лица потискују приватна лица. Та појава постоји у земљама тзв. државног капитализма а још више, разуме се, у социјалистичким земљама.

Док се приватна својина ограничава разним, махом административним прописима, тиме се још не мења много класични облик имовине грађанско-правних субјеката. Додуше, крупна пореска ограничавања и те како смањују имовинску масу (коју, разуме се, управо помоћу тих пореза фактички присваја држава или друга јавноправна организација). Но правнотехнички имовина још остаје целина. Али код национализованих предузећа већ се тешко може говорити о целини имовине у класичном смислу, када чисту активу у имовинској маси национализованог предузећа присваја држава, — и то, што је битно, не на основу неког свог јавноправног овлашћења (као у случају пореза) него непосредно на основу свога права својине над национализованим предузећем. Према томе, та имовина национализованог предузећа не може више одговарати класичном облику имовине.

2. Још је тежа дилема у социјалистичким земљама. Ту доминира колективна, државна или друштвена својина. Та својина (насупротив приватној својини која је функција робе и робне привреде) јесте функција планске привреде. Носилац те својине није појединац или поједино предузеће него цела заједница представљена у држави или другим крупним друштвеним организацијама. Тако, на пример, у чл. 94, ст. 1, Грађанског законика РСФСР из 1964 стоји да „држава је једини власник читаве државне имовине“. Затим, предмети те својине не искоришћавају се (бар у великој мери) у режиму слободног коришћења и располагања него у планском, унапред усмереном режиму који је одређен административним и другим јавноправним прописима.

Поставља се, пре свега, питање важи ли и за совјетско право наша тврдња да у облицима колективне својине не постоји имовина. Важи. У оној мери у којој се маса државне социјалистичке својине користи путем административног плана, потпуно је сувишан појам и облик имовине. Уосталом, карактеристично је како се у правној па и законској терминологији социјалистичких земаља мешају изрази својина и имовина. На пример, под утицајем совјетске терминологије и код нас се говорило, а и данас се понекад говори, „опште народна имовина“ као синоним „општенародна“ или „друштвена својина“.

Знамо, међутим, да се маса социјалистичке својине у тим земљама не може искоришћавати само путем плана. И у тим земљама још нужно постоји робна привреда без обзира у којој мери јој се даје маха. Тако и у Совјетском савезу, као и у другим социјалистичким земљама, државна предузећа имају двојаку улогу: с једне стране су органи привредне администрације, строго везани у јавноправном режиму планским задацима, с друге стране су правна

лица грађанског права (чл. 24 Грађ. зак. РСФСР). У том својству, у смислу чл. 23 наведеног законика „располажу самосталном имовином и [...] могу у своје име стицати имовинска [...] права и преузимати обавезе [...]“. У том својству појављују се, дакле, као равноправна лица грађанског права која самостално одговарају за своје обавезе. Али ту постоји једна противречност: како могу имати своју имовину а немати своје субјективно право на предметима на које се односи њихова имовина. Шта, онда, преносе једне на друге правним пословима из којих улазе у њихову имовину права и обавезе? Како помирити чл. 94, ст. 1, и чл. 23? То додуше покушава чл. 94, ст. 2, по коме: „Државна имовина [то је синоним за државну својину — *примедба аутора*], фиксирана за државне организације, налази се у оперативном управљању тих организација, које, у законом одређеним границама, у складу са циљевима своје делатности, планским задацима и наменом имовине, врше право држања, коришћења и располагања имовином“. Но тај пропис је могући извор многих неспоразума. Тако, по том пропису државне организације „врше право држања, коришћења и располагања“, али поставља се питање чије право врше, и уопште шта значи „вршити право“ у контексту ове одредбе. Као самостална правна лица морали би да остварују своје право. Ипак, наведени пропис не говори о њиховој имовини него о „државној имовини фиксираној“ за њих. Међутим, ни закон ни совјетска теорија, уколико је нама позната, не објашњава ближе израз „фиксирана имовина“. Ипак, већина совјетских писаца данас признаје да је наведено право држања, коришћења и располагања једно субјективно право предузећа.

Нека друга социјалистичка права, на пример пољско право, признаје ово „право држања, коришћења и располагања“ као посебно имовинско и стварно право привредне организације, чиме се облик имовине донекле враћа у традиционалне оквире.

III. — 1. Задржали смо се на тој дилеми совјетског права јер се она јављала а донекле се још увек јавља и у нашем праву.

Негде до 1950—51 ситуација у нас о изнетом питању је била веома слична као у совјетском праву и праву других социјалистичких земаља. Колективна социјалистичка својина је и у нас највећим делом била представљена у државној социјалистичкој својини чијим се јединим носиоцем сматрала држава. Коришћење и располагање масом предмета у државној социјалистичкој својини било је у крајњој линији централизовано у рукама централне врховне власти путем централизованог, и подробно разрађеног плана. Но закон о државним привредним предузећима из 1946 ипак је одредио да државна привредна предузећа имају своју имовину као посебна правна лица. Сматрало се да на предметима масе државне социјалистичке својине или „опште народне имовине“ који су били додељени предузећима, она је имала само „оперативно управљање“. Ту се, дакле, јавила иста дилема о којој смо управо писали и која још увек није разрешена у совјетском праву: по правним прописима предузеће има своју имовину али својина која би требало да буде основно право у имовини не припада предузећу него једној другој правној организацији. Сматрати ово „оперативно управљање“ субјективним правом предузећа у оно време је

наилазило на осуду правника и политичара који су имали одлучан утицај на законодавство јер се то узима као негирање јединства државне социјалистичке својине. Међутим правна логика је нужно захтевала да се то „оперативно управљање“ или „право управљања“ сматра субјективним, и то имовинским и апсолутним, стварним правом уз примесу да је привредно предузеће правно лице које има самосталну имовину. Јер иначе уговори које она међусобно склапају не би имали стварног значаја, били би само фикција или пука формалност. Из чега би се у том случају састојала њихова имовина? Само из облигационих права. То је, међутим, немогуће. Облигациона права су само један део имовине, само су инструмент правног промета. Али предмет и циљ правног промета су стварна права. Без њих имовина као скуп права и обавеза не може постојати. У класичном грађанском праву овај основни елемент имовине који се правним пословима а нарочито уговором о куповини и продаји преноси јесте право приватне својине. Но овде својина припада држави или друштву. Шта се онда преноси? Једно друго имовинско и стварно право које у имовини социјалистичког предузећа као правног лица заузима место приватне својине. А то право је право управљања схваћено као грађанско право.

У нас је 1953 био донет пропис — Уредба о средствима државних привредних предузећа — која је најзад и у позитивном праву изрекла да је то право предузећа да користе и располажу предметима којима послују њихово субјективно имовинско право. Место „право управљања“ то право је било названо „право коришћења“. Израз додуше није адекватан појму (јер право поред овлашћења коришћења садржи и овлашћење располагања) али је свакако бољи од израза „право управљања“ јер тај израз има више значења (његово основно значење повезано је са привредном администрацијом у правом смислу речи), те већ и по томе изазива неспоразуме. Да је то право коришћења постало заиста субјективно право предузећа најбоље се видело по томе што је Уредба изричито нагласила да се оно не може одузети актом органа привредне или друге администрације и пренети на друго предузеће, што је раније било правило. А да је то право имовинско и стварно право, било је наглашено у Уредби тиме што су предузећу била дата слободна овлашћења коришћења и располагања у оквиру права коришћења. Додуше, та слобода није тако широка као у приватној својини, она је у начелу ограничена осталим елементима друштвене својине али ипак постоји. Та Уредба је била израз и саставни део политичког и привредног процеса који се код нас тада одигравао: децентрализације политичке власти и привредне делатности и увођења самоуправљања а нарочито радничког самоуправљања у предузећима. Том Уредбом је имовина предузећа добила реалну, нарочито реалну економску садржину и више се није могао истицати приговор да је то само фикција или пука формалност.

Касније је та Уредба више пута била мењана и допуњавана; 1957 претворена је у Закон, а 1961 и 1965 такође је тај Закон претрпео знатне измене. Но основна концепција права коришћења и имовине предузећа из наведене Уредбе и данас важи.

2. Несумњиво је, дакле, да данас друштвена привредна предузећа као и нека друга друштвена правна лица у нас имају своју имовину као само-

стална правна лица. Основни елемент те њихове имовине чини њихово право коришћења. Но, да би се схватила та имовина морамо објаснити однос права коришћења према друштвеној својини уопште. Како је могуће да предузећа буду самостална правна лица са основним субјективним правом а да предмети на које се то право односи и којима та предузећа послују буду у друштвеној својини? Сâм Закон о средствима привредних организација у свим својим редакцијама наглашавао је а и данас истиче (у чл. 4) да су средства на којима предузећа имају право управљања у друштвеној својини.

У нашој теорији има више покушаја да се ова појава објасни (6). У нас је раширено схватање (које провејава и кроз наш Устав из 1963) да је наведено право предузећа обухваћено не државном него друштвеном својином која, међутим, није правна категорија и нема титулара. То схватање има једну основну слабост: својина на коју се односи ипак се регулише правним прописима, и то бројним. Правни прописи пак, као сплет овлашћења и обавеза, нужно морају имати свога титулара која овлашћења врши и адресата кога обухвата обавеза и кога погађа правна санкција. А ако је друштвена својина и правна категорија, изнад предузећа морају постојати више друштвене организације — у виду општине, републике, федерације или евентуално других организација који су такође носиоци друштвене својине. А ако су и они носиоци својине на предметима на којима предузеће има право коришћења, значи да и они *присвајају* те предмете (7). И заиста, наши позитивни прописи дају јасне аргументе за овакву конструкцију. Предузећа су обавезна да воде књиге. То је јавноправна обавеза јер на основу књига се утврђује приход предузећа и врши се контрола пословања. Основна средства предузећа се процењују и на њих предузеће плаћа вишим јавноправним друштвеним организацијама одређени допринос. Вредност основних средстава предузећа не сме да се смањи. И што је најбитније за нашу поставку, предузеће из тога прихода плаћа наведеним друштвеним организацијама разне доприносе: и општини и срезу и федерацији. На тај начин се врши наведено присвајање од стране тих организација.

Те доприносе могли бисмо сматрати јавноправним дажбинама, врстама порезе у класичном смислу тим пре што је стопа доприноса унапред одређена, и тада би проблем био поједностављен. Основно право предузећа, право коришћења би се тада сматрало ограниченим јавноправним прописима или, могло би се рећи, јавноправном својином, као што је и државно-капиталистичка приватна својина предузећа ограничена порезима као и јавноправном својином државе, општина или сличних организација. Но оваква конструкција која би правно била могућа, била би у супротности са

(6) Схватања која се код нас појављују и која овде износимо срећу се, у разним варијантама и у другим земљама, и источним и западним. То није само последица међусобног научног утицаја (често и несвесног и незабележеног) него и околности да логика ствари намеће одређена слична решења.

(7) Оно што је заједничко у свим разним и разноврсним, историјским и савременим облицима својине не налази се у неком правном елементу него у економском: то је присвајање. Према томе да ли је нека правна конструкција својина или није можемо одредити по томе да ли изражава непосредно присвајање економских вредности, пре свега ствари (економских вредности у натуралном облику).

политичко-економском суштином нашег друштвеног уређења. Наш Устав и наша теорија (нарочито због система самоуправљања у нашем друштву у шта у оквирима овога рада не можемо улазити) сматра да је право коришћења предузећа право које извире из друштвене својине, обухваћено њоме. Дакле, не преостаје нам ништа друго него да нашу друштвену својину сматрамо сложеним правом које је подељено у том смислу што на предметима на које се односи постоји више титулара који имају *разнојерсна* овлашћења (8). Друштвено предузеће је само један од титулара друштвене својине, и то права коришћења као грађанскоправне компоненте друштвене својине, док остали носиоци — разне друштвене организације које присвајање врше помоћу јавноправних инструмената (на пример, обавезне доприносе наметнуте јавноправним прописима) имају јавноправну компоненту друштвене својине.

3. Класично приватно предузеће је само грађанскоправна имовинско-правна појава. Наше друштвено предузеће (као и друштвена или државна предузећа у другим земљама) јесте само делимично и у једном свом виду грађанскоправна појава, док је у другом виду другачија правна организација. У оквирима овога рада не можемо улазити у тај други вид предузећа (који је у нашем праву прилично компликован због система самоуправљања) (9). Као грађанскоправна организација, тј. као правно лице, оно има и своју имовину. Али због свог наведеног другог вида та имовина више није истоветна са класичним обликом имовине.

Уколико се грађанскоправни израз предузећа више сужава, утолико је и имовина суженија, али се сужава у истој мери и грађанскоправни субјективитет предузећа уопште. Ово сужавање правног субјективитета се изражава кроз тзв. специјалну правну способност предузећа и других правних лица која су код нас носиоци грађанскоправног израза друштвене својине. А специјална правна способност значи да, насупрот општој правној способности физичких лица па чак и правних лица у класичном грађанском праву, правна способност ограничена само на одређени круг делатности путем којих правно лице може да постигне циљ назначен у статуту. То истовремено значи да је слобода привредне делатности (или евентуалне друге делатности) усмерена, ограничена и контролисана јавноправним прописима.

Ову нашу тврдњу можемо проверити и помоћу појма имовинске масе. Класичан субјект класичног права има у својој имовинској маси новчану вредност свих предмета на која се односе његова имовинска права. То није случај са нашим предузећем (или другим друштвеним правним лицем). Имовинску масу чини само тзв. чист приход предузећа, а то је новчани израз дела укупног прихода који остаје по одбитку свих доприноса који

(8) У појму подељене својине нарочито је битно да разни субјекти имају разноврсна овлашћења. Јер ако више лица има истоврсна овлашћења на једној ствари, онда је то обична сусвојина коју је признавало и римско право. У сусвојини сви титулари имају истоврсна овлашћења коришћења и располагања али они деле вршење тих овлашћења у сразмери са аликвотним деловима у својини.

(9) Додуше, људски супстрат наших друштвених предузећа као правних лица управо чини самоуправна организација радника предузећа. Међутим, ипак је та самоуправна организација нешто више и сложеније него само правно лице грађанског права.

из укупног прихода присвајају остале друштвене организације — остали носиоци друштвене својине. Овај тзв. чист приход предузећа је у ствари економска основа за подмирење имовинскоправних обавеза предузећа (јер јавноправна давања — јавноправна компонента друштвене својине остаје се из укупног прихода). Он истовремено служи проширењу пословања (економски речено: за проширену репродукцију) предузећа, као и за плате радника и службеника (10).

Постоји још једна карактеристика имовине друштвених предузећа, па и наших. Она се обично дели на фондове. Имовински фонд је одређени део имовине и имовинске масе који подлеже посебном правном режиму. Та појава је, додуше, била позната у класичном праву (на пример, миразна и парафернална добра) али у мањој мери и изузетно. Данас, међутим, због ограничавања имовине предузећа, она се обично дели на фондове који имају посебне намене не само са гледишта грађанског него понекад и јавног права. Раније су у нашим предузећима два главна фонда била фонд основних средстава (углавном оруђа рада, инсталације и сл.) и фонд обртних средстава (углавном сировине, готов новац, производи намењени продаји и сл.). Данас у нашим друштвеним предузећима постоје три фонда: пословни фонд који обухвата раније фондове основних и обртних средстава и који служи основној привредној делатности предузећа, резервни фонд и фонд заједничке потрошње. Сврха резервног фонда је означена у самом називу а фонд заједничке потрошње служи за подизање и одржавање објеката које користе радници предузећа за своје заједничке и личне потребе, као што су обданишта, летовалишта, библиотеке, спортски терени, зграде за становање и сл.

Андрија Гамс

R É S U M É

La transformation du patrimoine dans le droit civil moderne Yougoslave

Bien que la notion du patrimoine soit une des notions fondamentales du droit civil, elle n'apparaît comme catégorie unitaire qu'au cours de la première moitié du XIX siècle. Mais aujourd'hui encore il y a des dissonances dans la définition du patrimoine. D'ordinaire on définit le patrimoine comme l'ensemble des droits et des obligations appréciables en argent. Donc, on ne peut apprécier en argent que l'objet du droit, et non pas le droit comme un rapport normatif. C'est pour cette raison que l'auteur propose, outre la notion classique du patrimoine, celle de la masse du patrimoine: l'ensemble des choses et d'autres valeurs économiques qui font l'objet des droits et des obligations composant le patrimoine. Cette notion sera utile pour comprendre la transformation du patrimoine. Aussi l'actif et le passif doivent être transposés dans la masse du patrimoine afin d'éviter les malentendus et le dédou-

(10) Термин „плата“ у тексту не употребљавамо у правотехничком смислу јер наши нови прописи не употребљавају тај израз него место њега се служе изразом „лични доходак“. То је стога што се тим изразом указује на то да у нашем систему самоуправљања престаје најамни однос.

blement de quelques éléments du patrimoine, que la définition traditionnelle de cette notion peut soulever.

La transformation du patrimoine est un phénomène inséparable des autres aspects de la transformation du droit civil; celle de la propriété civile, de la liberté de contracter, de l'objectivation de la responsabilité, de l'apparition de plus en plus fréquente des personnes morales dont la capacité juridique (de jouissance) se limite parallèlement. Ce sont surtout les diverses limitations de la propriété civile traditionnelle qui ébranlent la forme et la notion traditionnelles d'un patrimoine unique d'un sujet de droit, — par ex. celui d'une entreprise nationalisée dans les pays occidentaux.

En Yougoslavie aussi bien que dans les pays socialistes où la propriété sociale prédomine, quoique avec des différences considérables, — il se pose un problème spécial: comment mettre d'accord la personnalité juridique des entreprises sociales et d'autres soi-disant »personnes morales sociales« avec le fait que les valeurs économique servant à leur production soient dans la propriété sociale, appartenant en même temps à des groupements différents de la société. L'auteur y voit un phénomène de la propriété partagée. Ainsi l'entreprise sociale n'a qu'une fraction de la propriété sociale, mais pour cette raison son patrimoine n'en est moins plus unique. Sa masse du patrimoine est aussi partagée au fur et à mesure qu'elle est obligée de contribuer à des groupements sociaux du revenu qu'elle réalise. Aussi le patrimoine de l'entreprise sociale en Yougoslavie a des fonds différents qui ont une affection spécifiée par les lois.

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ПРВИХ НОО У ЦРНОЈ ГОРИ

У послератној југословенској историографији а нарочито историографији Црне Горе посебна пажња посвећена је развиту народне власти у Црној Горј у току 1941 и 1942. Интерес за ово питање а делимично и његова обрада произишла је не само због значаја НОО у овом периоду за развој НОП у Црној Цори него и због оцена које су дате у послератној историографији о НОО у Црној Гори у поменутом периоду (1). Оцене су

(1) Гершковић, на пример, у Хисторији народне власти о НОО пише: „У народном устанку 13 јула 1941 године, који је имао и у организационом погледу карактер широког масовног али недовољно организованог народног фронта није уопће довољно пажње посвећено организовању народне власти. Уместо стварања НОО у селима и општинама, формирана је Врховна управна власт за ослобођену територију, за коју нису били сазрели ни политички услови нити је имала своју базу у некој развијеној мрежи органа народне власти. По директиви ЦК КПЈ ова је грешка исправљена и прешло се на оснивање НОО-а. Међутим, и ту је у почетку учињена основна грешка што се схватило и образлагало да су НОО-и органи појединих штабова за вршење послова у позадини. Војни органи су схваћени као виши органи власти... Нарочито упада у очи да се НОО-и не сматрају органима Народноослободилачког фронта него само органима власти“ (с. 83). — Фрањо Туђман о првим НОО у Црној Гори пише: „У развоју НОО-а у току 1941 биле су учињене крупне грешке услед несхватања самог карактера народноослободилачке борбе и револуције на које је ЦК КПЈ указивао у неколико махова и дао одређене директиве за исправљање погрешних схваћања. НОО-и нису били постављени као основни органи нове револуционарне власти, већ као органи војних штабова за вршење послова у позадини. Војни органи били су тако постављени као виши органи власти. Осим тога одбори нису сматрани и политичким органима НОП-а већ само органима власти“ (Стварање социјалистичке Југославије, Загреб, 1960, с. 154). Коста Бастајић у чланку Развитак органа правосуђа у новој Југославији о овом питању пише: „Кратко времје НОО-и су били потчињени партизанским војним јединицама, али је то становиште, као и становиште да се већ ради „о анти-

углавном засноване на преписци коју је Врховно партијско руководство водило са Покрајинским партијским руководством о низу суштинских питања значајних за правилно постављање и развитак НОП у Црној Гори. Посебна пажња у овој преписци посвећена је НОО који су у упутствима и другим материјалима Покрајинског комитета из 1941 постављени као другоразредни органи у односу на војну власт, тј. они су потчињени војним органима и били њихови извршни органи. НОО су третирани као органи власти а не и као политички органи НОП. Негде су идентификовани са народноослободилачким фондовима, а постављени су и као органи власти које је именовала Партија.

Из низа питања значајних за остварења овог проблема издвојили би смо два која су тесно повезана између себе: 1. Прво питање односи се на приказ упутства и других материјала који су одређивали положај НОО у овом периоду; 2. Друго разматра однос упутства и праксе првих НОО да би се утврдило да ли су и у којој мери поменуте грешке долазиле до изражаја.

Запажа се да је у Црној Гори у овом периоду донето више упутстава као и да су нека од њих најранија упутства о НОО која су уопште донета на ослобођеној територији Југославије. Ово упутство донела је Привремена врховна команда 22 јула 1941 „О организовању привремене општинске и среске власти“. У овом упутству, као што је познато, изнета су нека правила и основни принципи организовања народна власти на ослобођеној територији Црне Горе (2). Први пут је у овом упутству изнета констатација да „цјелокупна власт на ослобођеној територији привремено припада Врховној команди национално ослободилачких трупа у Црној Гори, Боки и Санџаку“ као и стварање општинске и среске власти. Ово упутство критиковано је од стране ЦК КПЈ и оцењено као основа за стварање формалне демократије. Стоји чињеница да ово прво упутство о НОО садржи доста елемената формалне буржоаске демократије. На пример, „гарантовање личне слободе, неповредивост стана и имовине, слобода вјерских обреда и религиозних убеђења, слобода исказивања мисли било којим путем, слобода удруживања, збора и договора [...] слободан рад свима политичким странкама које стоје на принципима демократије и националне

фашистичкој национално-ослободилачкој револуцији“ исправило Централно руководство НОП-а, утврђујући да су партизанске јединице органи народне власти а не обратно“ (Нова Југославија, Загреб, 1954, с. 71—72). — Овом питању посвећена је посебно пажња и у дискусији поводом „Прегледа историје Савеза комуниста Југославије“ коју је организовала историјска комисија ЦК СК Црне Горе заједно са Историјским институтом и Друштвом историчара у Титограду 1964. У дискусији су подвргнута критици мишљења која су се заснивала на поменутим материјалима. Истицало се да су ставови ЦК КПЈ овом питању формирани само на основу упутстава о НОО и материјала која је добијао од Покрајинског комитета (која се такође нису ни примењивала) а не на основу фактичког стања односно функционисања НОО у овом периоду. Према томе, доводила се у сумњу и оправданост критике највишег партијског руководства о НОО изражених кроз писма ЦК (Љуба Анђелић — Карактер првих одбора народне власти у Црној Гори, „Историјски записи“, Титоград, 1964, св. 2, с. 345—354). — Ђуро Вујовић: О грешкама КПЈ у Црној Гори 1941 — 1942, исто, с. 356—357; Зоран Лакић: Рад КПЈ међу женама до 1941, исто, с. 288—289.

(2) Предвиђа се иста административна подела на општине и срезове, активно и пасивно бирачко право за сва лица која су напунила 18 година, изузев лица која се налазе у непријатељској служби. Избор делегата у градовима и срезовима је непосредан, с тим што 100 становника бира једног делегата, а 25 војника једног делегата. Преко стотине односно 25 бира се још по један делегат. Општинска и среска управа бира се од изабраних делегата итд. Зборник III, књ. IV, бр. 1.

равноправности“, затим да „пријаву нових странака могу учинити три лица која имају право гласа. Уз пријаву упутити програм и статут странке Врховној команди на одобрење“ (3). Осим тога, компликовани систем избора првих органа власти у оним условима било је тешко спровести, поготову што су НОО требали брзо и ефикасно да делују и као органи власти и као политички органи НОП. Међутим, упркос оваквом постављању неких питања, овом Упутству не треба порицати сваку вредност у погледу садржине и примене, утолико пре што су неки делови овог Упутства слични Фочанским прописима и што су вероватно (иако има и других мишљења) неки делови овог Упутства примењивани приликом избора првих НОО. Међутим, ово Упутство као што је познато није ни једини ни најважнији материјал који је ЦК КПЈ имао у виду приликом давања критичких оцена првих НОО. На саветовању Покрајинског комитета августа 1941 расправљало се и овом питању (истина у објављеном материјалу са овог саветовања НОО су само дотакнути). Закључци са саветовања подстакли су делегата ЦК КПЈ да се у писму које је упутио Покрајинском комитету осврне на организацију и карактер НОО, као и на низ других питања о којима се расправљало на саветовању. Делегат ЦК КПЈ у поменутом писму пише: „Ти одбори углавном именовани од Партије, сувише су узан облик рада за данашње услове. Намјесто тих именованих одбора треба прићи стварању одбора који би били изборни. Најправилније би их било звати народним одборима, тј. треба ићи за тим да те одборе бирају широке народне масе. Ти одбори би се могли развити у органе мобилизације маса за устанак и почетне органе будуће народне власти. Преко конференција од најмањег села до општине, срезова и читаве покрајине, потребно је радити на формирању тих одбора, бирајући општинске одборе преко делегата сеоских конференција а среске преко делегата општинских конференција“ (4). Покрајински комитет је прихватио све критике делегата ЦК КПЈ и донео одлуку да се писмо и резолуција „темељито проради у свим партијским форумима и јединицама“. Резолуција и писмо проучавани су у неким партијским организацијама. Сматрам да сугестије о НОО у овом писму представљају значајан корак у правилнијем постављању нове власти на територији Црне Горе у односу на упутство од 22 јула. У писму је нарочито подвучена демократска основа избора НОО. ЦК КПЈ није се слагао са многим поставкама изнетим у писму и резолуцији Покрајинског комитета па је писмом од 22 октобра тражио да се обустави проучавање материјала са саветовања.

О питању НОО поново је расправљано у инструкцији Покрајинског комитета од краја августа 1941. У инструкцији су одређени непосредни политички и други задаци партијских организација у организовању НОП у Црној Гори. Непосредни задаци партијских организација у погледу НОО били су следећи: формирање народних одбора по селима, општинама и градовима и осталим ослобођеним местима, одржавање реда у позадини и старање о исхрани војних одреда. Посебна пажња посвећена је изборима

(3) Исто, књ. IV, бр. 1.

(4) Зборник III, књ. IV, бр. 2.

НОО: „У народне одборе улазе они људи које народ изабере на сеоским састанцима као и војници које изабере војници у војним јединицама. Из сеоских народних одбора стварају се општински одбори. Изабрани војник од своје војне јединице треба да у народном одбору присуствује састанцима кад није спријечен војним пословима. Народни одбор редовно (и без присуства војника) држи састанке и свршава послове. При избору у ове народне одборе водити рачуна о томе да се изабере они људи преко којих можемо обезбиједити спровођење партијске линије. И у овом случају то не смије бити разлог за разбијање народне слоге и јединства. Могу бирати и бити бирани сви грађани мушки и женски који су навршили 18 година живота и навише“ (5). Упоредивањем инструкције са Упутством од 22 јула 1941 као и писмом делегата ЦК КПЈ није тешко уочити постојање сличности између неких ставова упутства и писма са цитираним текстом инструкције ПК. На пример, преузети су неки ставови из упутства о изборима НОО али су сада знатно упрошћењнији. Избори НОО по Инструкцији били би бржи, а демократска платформа избора нових органа власти шире је постављена.

Централни комитет КПЈ био је упознат са целокупним материјалом — упутством, резолуцијом, писмом и инструкцијама ПК те је писмом од 22 октобра 1941 критиковао поменуте материјале ПК, иако се није упуштао у детаљније разматрање многих постављених питања, он је тражио од Покрајинског комитета да се у партијским организацијама обустави прорађивање овог материјала. „Примили смо ваше материјале пише ЦК — писма, резолуције, као и писмо Вељково Покрајинском комитету. Ми се сада овде не можемо подробно изјаснити о вашим писмима и резолуцијама. Ваша резолуција, као и ваш став у другим материјалима, садржи такве крупне политичке и војне грешке које нас присиљавају да понишtimo те ваше резолуције и тражимо од вас да сместа обуставите прорађивање тих резолуција у партијским организацијама као и Вељково писмо“ (6). Критика и захтев ЦК да се обустави прорада овог материјала уследила је не толико због ставова изражених у материјалима поводом НОО него много више због других питања што потврђује и писмо ЦК од 10 новембра 1941 (ова констатација се не односи на упутство од 22 јула). У ствари у тач 8 овог писма критикује се само упутство од 22 јула. „Основна задаћа партије пише ЦК — на ослобођеној територији јесте брзо изграђивање власти и то одоздо горе. Ви сте први пут у јулу месецу ишли погрешним путем, а правили сте и смешне грешке. Не упуштајте се у формалну демократију, него радите на томе да ће те у изграђивању власти покренути што веће масе. Довољно је да у селима на зборовима и са дизањем руку изаберете народне одборе као органе народне власти, ако ће ти зборови бити претходно политички припремљени масе ће знати да се ради о њиховој власти. Народни одбори по општинама нека успостављају народне страже (можете их назвати и дружичје ако сматрате за потребно), које ће бити наоружани органи народне власти. Уколико ће се ослобођена територија ширити ви избирајте и среске народне одборе итд. У случају брзе ваше победе немојте да про-

(5) Исто, књ. I, бр. 10.

(6) Зборник III, књ. I, бр. 26.

глашавате неке републике и уставе [...] Успоставите само црногорску народну власт, а све друго ће доћи касније“ (7).

Делегат ЦК КПЈ Иван Милутиновић позитивно је оценио материјал са саветовања ПК од августа 1941 и поред грешака које су изражене у материјалу. У писму ЦК КПЈ он каже: „Прорада писама и резолуција извршена је и прорађена у свим партијским организацијама, и баш на бази оба документа извршена је консолидација и јачање партијске организације, без обзира што тамо у једном и другом документу има погрешака и што их је Централни комитет одбацио као погрешне“ (8).

На линији решавања овог, као и других питања од битног значаја за даљи развитак НОП, Покрајински комитет је 20 новембра 1941, упутно ново директно писмо Обласном, окружним и месним комитетима и бироима ћелија. У овом писму по питању НОО долазе до изражаја и неки нови ставови ПК. Изричито је наглашена потчињеност НОО оружаним партизанским одредима као оружаном сили партије који су имали право и да распусте НОО. Но истовремено су предвиђени непосредни избори општинских НОО што је сигурно корак напред у односу на ранија упутства. „По општинама — истакнуто је у поменутом писму — успоставља се власт, тј. оснивају се народноослободилачки одбори који се бирају на скупу или збору свих грађана дотичне општине. У те одборе могу, и треба да се бирају и улазе не само комунисти већ и сви родољубиви и поштени елементи који се изјашњавају за борбу против окупатора и пете колоне. Ови одбори су највећа власт у дотичној општини. Они су потчињени општини. Они су потчињени оружаним партизанским одредима, четама и водовима у дотичној општини [...] И народноослободилачки одбори и команде места подређени су Народномослободилачким партизанским одредима као оружаном сили Партије, и они имају право распустити народноослободилачке одборе и смијенити команде места ако не раде у интересу народа (9). О НОО писала је и „Народна борба“ 1 децембра 1941. „Борба“ је углавном пренела Кардељев чланак који је два месеца раније објавила ужичка „Борба“. Иако чланак прилагођен политичкој ситуацији у Црној Гори, пада у очи да је у поглављу „дужности НОО“ у ставу 1) додата нова реченица које нема у Кардељевом чланку, а која показује неправилан став Покрајинског комитета, да је војна власт највиша власт на ослобођеној територији. У ставу 1) предвиђене су дужности одбора „да организују активност цијелог народа, да остваре јединство читавог народа и мобилишу све народне снаге да би се нашим борцима на фронту обезбиједило све што је потребно. У тој својој делатности одбори ће уско сарађивати са штабовима наших батаљона, односно одреда, који су највиша власт на ослобођеној територији“ (Подвукла ЈБ. К.) (10).

На саветовању Покрајинског комитета од 7 децембра 1941 поново су дошли до изражаја неки ранији ставови ПК у погледу НОО. У закључцима са овог саветовања замерено је политичком руководству што „није

(7) Исто, бр. 93.

(8) Зборник III, књ. I, бр. 48.

(9) Исто, бр. 66.

(10) Зборник III, књ. I, бр. 100.

спроведена контрола рада народноослободилачких одбора од стране штабова одреда, батаљона, команди чета, као највише власти на својој територији“ (11). У закључцима усвојеним на саветовању дата је директива партијским организацијама како ће да приступе решавању низа политичких питања о којима је било речи на саветовању. О избору НОО између осталог речено је да њих именују штабови батаљона односно команде чета уколико постоји опасност да у народноослободилачке одборе уђу непожељни елементи.

На писма ЦК од 22 октобра и 10 новембра, Покрајински комитет је одговорио тек 8 децембра након чега се развила интензивнија преписка. Писмо од 22 октобра као што је већ речено констатује само постојање политичких и војних грешака, док писмо од 10 новембра критикује упутство од 22 јула а не упушта се у оцењивање других материјала Покрајинског комитета.

Покрајински комитет је писмом од 8 децембра усвојио сва критике Централног комитета. Покрајински комитет пише: „У погледу организације власти на ослобођеној територији пошли смо неправилним путем. У првом реду ради тога што нијесмо имали јасне перспективе, што најбоље свиједочи стварање Врховне управне власти за ослобођену територију. Тамо гдје смо поставили изборе народних одбора ушли су у те одборе и петоколонаши, јер су сви наши активисти били на фронту тако да није било политичког рада Партије у масама“ (12).

Целокупна оцена рада Покрајинског комитета дата је у пису ЦК КПЈ од 22 децембра 1941. У ствари овим писмом ЦК се осврнуо на партијски и други материјал донет после саветовања ПК од августа 1941. У тач 6 овог писма, критикујући став ПК да „комунисти стварају према одлуци ЦК КПЈ народноослободилачке одборе“, ЦК пише: „Тако је постављање скроз и скроз погрешно. Не стварају НОО комунисти, него су они израсли из народноослободилачког устанка као органи борбе народа, које ствара сам народ од најбољих својих синова, оних који су спремни да се боре против окупатора. Ваше постављање је секташко и сужава политички масовну базу народноослободилачких одбора. Већ само име народно-ослободилачки одбор показује на ширину њихове политичке базе.“ Даље у тач. 7 каже се: „Да ви уопште нисте разумели улогу народноослободилачких одбора [...] доказ је и други ваш став у истом писму према коме су „народно-ослободилачки одбори потчињени оружаним партизанским јединицама“ почев од вода даља. То је већ сасвим неписмена политичка грешка. Ви другови, уопште нисте разумели да су народно-ослободилачки одбори основна организациона форма преко које се дижу масе на народни устанак, преко које се остварује политичко руководство Партије у том устанку, преко које народне масе остварују своју демократску револуционарну власт под руководством Партије. Оружане партизанске јединице су, према томе, оружани орган те народне власти а не обратно — народноослободилачки одбори органи партизанских јединица као што постављате. Јасно је према томе, да је исто тако погрешна ваша тврдња да партизански штабови или ко-

(11) Исто, књ. IV, бр. 10.

(12) Исто, књ. I, бр. 117.

манде места имају право да распуштају народно-ослободилачке одборе или чак да народне страже, које су само орган народно-ослободилачких одбора, могу да замене народно-ослободилачки одбор“ (13).

Из досадашњег приказивања цитираних текстова упутства и других материјала Покрајинског комитета о НОО може се закључити да скоро без изузетка у свим материјалима Покрајинског комитета долазе до изражаја ставови о НОО који одступају од постављене политичке линије на саветовању у Столицама а касније и Кардељевом чланку. Критичке примедбе које је ЦК КПЈ сукцесивно давао о овом питању преко писама од 22 октобра, 10 новембра и 22 децембра 1941, базирале су се пре свега на материјалу Покрајинског комитета а много мање на извештајима делегата ЦК који су се у то време налазили у Црној Гори (међутим, има мишљења да су по овом питању претежан утицај на ЦК имали извештаји делегата ЦК). Цитирани текстови потврђују напред поменућу констатацију и истовремено указују на постојање континуираних погрешних ставова тадашњег покрајинског комитета у погледу НОО.

Узроке оваквој ситуацији треба тражити, по нашем мишљењу, у брзом развоју устанка, недовољној политичкој припремљености и искуству, непостојању неке општије директиве или упутства врховног партијског руководства о овом питању (на ову тему први пут је као опште упутство објављен Кардељев чланак у „Борби“ од 1 децембра 1941, са напред поменућим изменама), као и непостојању редовније везе између ЦК КПЈ и Покрајинског комитета (у писму од 8 децембра Покрајински комитет сматрао је да је ово био један од узрока погрешних ставова Покрајинског комитета). Но, свакако најосновније је да се ставови ПК по овом питању не могу одвојити од других ставова по низу других питања, виталних за развој устанка у Црној Гори. Стоји чињеница да је оваквим постављањем овога и других питања сужавана масовна база устанка, што је, као што је познато имало извесних последица за развој устанка у Црној Гори.

У каснијим упутствима које је донело руководство НОП у Црној Гори отклоњени су раније погрешни ставови ПК о НОО. Овде нарочито треба споменути упутства НОО за Црну Гору и Боку од 11 и 16 фебруара 1942, којима су веома прецизно одређени политички и други задаци НОО. У даљој преписци коју је водио ЦК КПЈ са Покрајинским комитетом, питање НОО углавном није додиривано.

Друго питање које је истовремено далеко значајније, поставља се у светлу фактичког рада и садржине НОО. У вези са овим намеће се питање у којој мери и да ли је могуће сасвим одвојити функционисање НОО од постојећих упутстава који су одредили садржину њиховог рада. Чини нам се да ово одвајање није сасвим могуће. Вероватно да у многим крајевима није дошло до стриктне примене упутстава с обзиром на доста различите политичке војне и друге услове устанка у појединим крајевима Црне Горе. С друге стране неке одредбе упутстава нису могле бити примењиване, јер се могла уочити апсурдност њихове примене. Неке одредбе се у пракси нису могле ни спровести. (На пример, у извештају бироа партијске организације Доњоцеклинског батаљона од децембра 1941, Окружном комитету

КПЈ за цетињски округ каже се „Рад и дужности НОО ћемо најуредније консолидовати. Одборници захтијевају прописе или уредбе о раду и пословању, као и печат уколико је то могуће“ (14). Међутим, не може се сасвим негирати нити формално постављати примена неких упутстава, тј. да неко упутство које је донето дан касније или истог дана када су формирани први НОО није примењивано, јер у време стварања НОО није ни постојало (овде се мисли на упутство од 22 јула 1941). Не треба изгубити из вида чињеницу да су многа питања од ванредног значаја за развој НОП претходно разматрана и у другим форумима, па се никако не искључује могућност познавања садржине овог важног и значајног упутства од стране истакнутијих партијских руководилаца у крајевима у којима су стварани први НОО и пре него је Упутство формално објављено. Сматрамо да су и други материјали Покрајинског комитета у неким крајевима примењивани јер је ЦК КПЈ тек писмом од 22 октобра тражио да се обустави прорађивање и примена ових материјала, одакле произилази закључак чак и под претпоставком да је и обустављена њихова примена да су НОО четири месеца функционисали на основу поменутих упутстава. (Иако у овом периоду, по нашем мишљењу, као што је већ речено, није ни дошло до неких већих неправилности. Значајније политичке грешке у погледу НОО учињене су после новембарског и децембарског саветовања Покрајинског комитета.)

У вези са напред изложеним, значајно би било утврдити да ли се, и у којој мери примењивала директива Покрајинског комитета о потчињавању НОО оружаним партизанским одредима као и њиховом праву да именују и распуштају НОО. Мада је веома тешко на основу оскудног материјала дати одговор на ово питање, ипак има индиција да су негде оружани партизански одреди односно њихови представници учествовали у доношењу одлука заједно са НОО а негде су се и мешали у њихову надлежност. На пример, на седници Општине Граховске поред поменутих делегата свих сеоских одбора присуствовао је и представник Штаба Граховско-партизанског батаљона „сва рјешења — истакнуто је у резолуцији овог одбора — на овој седници су донесена у пуној сагласности и предлогу нашег граховског штаба [...] Организацију уредне контроле и извршења ове мјере, сједница и делегати су повјерили штабу Граховског партизанског батаљона и општинском народно-ослободилачком одбору“ (15). (Реч је о давању млинарског ујма.) Интересантне су одлуке пленародне седнице среског НОО у Шавнику од децембра месеца 1941, за посматрање односа између НОО и војне власти. Поред низа одлука усвојених на седници, поједини делегати су тражили одобрење одговарајућег штаба да би могле неке одлуке да се спроведу у дело. На пример, делегати жупо-пивске општине тражили су одобрење од Дурмиторског штаба да им дозволи размену кожа за со у Гацком, а делегати општине Дробњачке да им се да одобрење да се из Ускочке општине пренесе 50% од свих намирница из НОФ и да се то преда команди места у Шавнику (16). Има података

(14) Зборник III, књ. I, бр. 203.

(15) Зборник III, књ. I, бр. 116.

(16) Зборник III, књ. I, бр. 130.

да су се војни штабови директно мешали у надлежност НОО. У наређењу Никшићког одреда штабу Бањско-вучедолског батаљона од 10 фебруара 1942, између осталог говори се и о овом питању: „НОО са територије вашег батаљона — истакнуто је у наређењу, жале се да се мијешате у надлежност НОО-а и да им на тај начин не дозвољавате да они израсту и осамостале се као једина народна власт на ослобођеној територији. Војска је орган и извршилац народне воље и народне власти која се чује у Народно-ослободилачки одбор. Војска треба да учини да се ти одбори што прије осамостале и популаришу и да заиста постану оно што они треба да буду, а никако да се мијеша у надлежност тих одбора“ (17). Такође има примера постављања првих органа власти од стране војних команди, од сеоских и општинских до среских НОО. Наравно не сматрамо и поред изнетих података да су сви НОО на ослобођеној територији Црне Горе били потчињени оружаним органима власти, нити да су сви постављани и распуштани од тих органа, јер постоје и други примери који указују на самосталност и изборност првих органа власти. Веома је значајна констатација Покрајинског комитета у закључцима усвојеним на саветовању 7 децембра 1941 да *„није спроведена контрола рада народно-ослободилачких одбора од стране штабова одреда, батаљона, команда места као највише власти на својој територији“* (18). (Подвукла Ј. К.).

Сматрамо да овакав развој НОО у Црној Гори у првим годинама устанка иако је у извесној мери дошло до потчињавања НОО војним органима власти не треба сматрати као специфичну црногорску појаву у развоју првих НОО већ као једну мање више општу појаву која је дошла до изражаја скоро у свим крајевима Југославије. (У Србији је, на пример, у првом упутству Посавског одреда о НОО предвиђено да одбори редовно подносе извештаје о своме раду чети односно воду. У многим крајевима Босне такође је дошло до неразумевања улоге НОО. У извештају Окружног комитета КПЈ за округ Јајце, Обласном комитету КПЈ за Босанску Крајину из 1942 каже се: „Односи војске и НОО нису најбољи, мада се у последње вријеме поправљају. Тај однос у почетку био је императивне природе. Дешавало се често пута да се сами војници односе нездраво према НОО. Ово проистиче из тога што сами војници нису упознати са значајем и улогом НОО“. Затим се истиче да је и сам народ у овом крају схватио НОО „само као извршне органе наше војске“ (19). Решавање овог питања односно разграничење односа војних и цивилних органа власти наметало се свом озбиљношћу у овом крају, зато је исте године Штаб V Крајишке Козарске ударне бригаде заједно са среским козарским НОО упутио свим штабовима батаљона, командама чета и НОО на терену Козаре упутство о односима у раду војне и позадинске власти. Констатовано је да се због непознавања дужности једна власт мешала у надлежност друге власти, што је онемогућавало правилан развитак и усавршавање народне власти, па је објективно нанета штета интересима НОБ. Да би се исправили недостаци потребно је да се војне и позадинске власти придржавају својих

(17) Војно историјски институт, К. 1673, ф. 2, док. 27.

(18) Зборник III, књ. IV, бр. 10.

(19) В.И.И., К. 1966, ф. 12, док. 10.

дужности и помажу у раду, јер ће се само на тај начин подићи углед надродне власти и војске и учврстити постигнути резултати борбе (20).

Треба подвући и то да је у Црној Гори потчињеност НОО војним органима власти више потенцирана у упутствима и другим материјалима руководства НОП у односу на упутства руководећих тела у другим нашим покрајинама, па је и то један од разлога што се у нашој историографији сматра да су поменуте грешке карактеристичне за развој НОО у Црној Гори у току 1941 а донекле и 1942 (до Острошке скупштине).

У неким материјалима Покрајинског комитета из 1941 НОО су постављени као органи власти а не и као политички органи НОП. У Упутству од 22 јула, први пут долази до изражаја овакав третман НОО, затим у инструкцији ПК од августа 1941, као и каснијим директивним писмима ПК. Међутим, у неким другим материјалима као, на пример, у писму делегата ЦК и чланку „О карактеру и задацима Народно-ослободилачких одбора“ објављеном у „Народној Борби“ децембра 1941 подвучена је и друга компонента НОО као политичких органа НОР што је видљиво у одељку о задацима НОО. Овакво одвајање НОО како је то делимично учињено у материјалима Покрајинског комитета у пракси није било могуће спровести, нити је по нашем мишљењу спроведено. Пре свега зато што су се на читавој југословенској територији НОО развијали „из политичких органа — из органа борбе“ (21), што су задаци НОО веома слични на читавој ослобођеној територији Југославије, услед чега није могло бити ни већих разлика у њиховим функцијама иако су у неким крајевима неке функције могле бити више или мање наглашене. Имајући то у виду пре би се могло говорити да су у неким ослобођеним крајевима Југославије НОО више наглашени као политички органи а мање као органи власти и обрнуто. За Црну Гору важи ова друга констатација, тј. НОО се од почетка више постављају као органи власти али се постепено афирмишу и као политички органи НОП. Пракса првих НОО у Црној Гори која је била веома разноврсна потврђује ово мишљење. На пример, НОО су водили бригу о материјалном обезбеђењу партизанских јединица и болница, о исхрани и снабдевању народа (организовали су пазаришта за једну или више општина на којима је народ продавао и размењивао робу), о максимирању цена (НОО за срез Шавнички децембра 1941 донео је одлуку о максимирању цена меса. Један килограм меса могао се продавати 25 — 30 динара). Расписивали су зајмове за потребе војске и народа; организовали сеоске страже по селима да би се осигурала безбедност становништва. Вршили су и судску делатност као и низ других.

У другим крајевима Југославије, као што је већ напоменуто, НОО су више политички органи НОП а постепено се афирмишу као органи власти. У Словенији, на пример, теренски одбори Ослободилне фронте — сеоски, реонски, срески и окружни били су претежно политички органи, друга компонента органа власти мање је наглашена. Међутим, одбори Ослободилне фронте, иако у почетку претежно политички органи брзо су се афирмисали и као органи власти. Одлука Врховног пленума Освобо-

(20) Исто, К. 868, ф. 2, док. 9.

(21) Е. Кардељ: Десет година народне револуције, „Комунист“, 1951, 2—3.

дилне фронте о конституисању у Словеначки народно ослободилачки одбор потврда је већ насталих елемената народне власти, а истовремено и значајан корак у даљој афирмацији одбора Ослободилне фронте као орган власти.

У Србији до краја 1941 такође је наглашен карактер НОО као политичких органа НОП, мада се они већ у овом периоду афирмишу и као органи власти (одлуке Градског НОО у Ужицу и Чачку).

У Хрватској у поменутом периоду формиран су одбори Народно-ослободилачког фронта као борбени органи власти на ослобођеној, односно као акциони одбори на неослобођеној територији. Слична ситуација у погледу садржине НОО била је у Босни и Херцеговини.

После Фочанских прописа, а у неким крајевима и раније, НОО губе компоненту претежно политичких органа и све више се афирмишу као органи народне власти (22).

Једно од значајнијих питања које се постављало у првој години устанка у Црној Гори је одвајање НОО од НОФ, јер је и у овом погледу у неким крајевима Црне Горе у току 1941 дошло до идентификовања НОФ и НОО. У бројним извештајима партијског и војног руководства помињу се одбори НОФ као органи власти. Месни комитет за срез Цетињски обавештава 1 октобра 1941 Покрајински комитет да на њиховој територији нема одбора о каквим се говори у писму делегата ЦК друга Вељка (23), [мисли се на НОО]. У извештају Братоножићко--Врскутске партијске ћелије од децембра 1941 о НОФ каже се: „У свим селима изабрани сеоски одбор по НОФ, до избора општинског (одбора) није дошло. Сеоски одбор прикупља, иде све набоље. Моћи ће убрзо доћи и до (избора) општинског, као и среског одбора) [...]“ (24). На чињеницу идентификовања НОО и НОП указано је већ августа у писму делегата ЦК Покрајинском комитету (25), а на саветовању ПК од 7 децембра ово питање је дефинитивно расправљено и правилно постављено. „Погрешно је код нас било постављено питање НОФ — речено је у резолуцији ПК. Та грешка била је последица схватања да одбори НОФ треба да врше функцију која уствари припада народноослободилачким одборима као органима власти, а није, што је једино правилно НОФ схваћен као један одсјек и то економски (26). После овог саветовања изгледа да су одбори НОФ заиста сматрани економским одсечима НОО (27). Наравно у овом периоду постојали су и бројни НОО који су имали карактер правих органа власти, на пример,

(22) Е. Кардељ о овом питању пише: „Народно-ослободилачки одбори су се свуда у Југославији развили из политичких органа, из органа борбе. Код нас у Словенији су се развили из теренских одбора Ослободилне фронте, другдје у Југославији из одбора Народноослободилачког фронта, одбора Народноослободилачког фонда, итд. (Десет година народне револуције, „Комунист“, 1951, 2—3).

(23) Зборник III, књ. I, бр. 16.

(24) Зборник III, књ. I, бр. 200.

(25) „Узмимо само ову чињеницу да ли у данашњим условима задовољавају одбори народне помоћи (односно: одбори национално ослободилачког фонда, како су они криво схваћени, као промјена имена одбора народне помоћи), Зборник III, књ. IV, бр. 2.

(26) Исто, књ. IV, бр. 10.

(27) У извештају Бироа партијске организације Доњецкиног батаљона од децембра 1941 каже се: „Ликвидирали смо уз објашњење одборе НОФ, сматрајући као помоћно особље члана НОО који ради на томе“. Зборник III, књ. I, бр. 203.

срески НОО у Иванграду, Колашину, Бијелом Пољу, Шавнику и др.; општински: у Грахову, Вањанима, Колаџиновићима, Спужу, Загарачу и др. (28).

Став ПК о именовању НОО од Партије односно партијских руководства први пут је изнет у писму ПК од 20 новембра у којем се ПК позива на одлуку Централног комитета да на ослобођеној територији комунисти успостављају народну власт. Централни комитет у писму од 22 децембра критикујући овај став Покрајинског комитета и његово схватање односа Партије и НОО пише: „Не стварају НОО комунисти, него су они израсли из Народноослободилачког устанка као органи борбе народа, које ствара сам народ од најбољих својих синова, оних који су спремни да се боре против окупатора“. То наравно није значило да КПЈ губи руководећу улогу. Напротив, како је касније истакнуто у писму „питањем НОО треба да се баве партијске организације. Ствар њиховог руководећег политичког рада јесте да се обезбеди њихово правилно функционисање, њихова унутарња чврстина и правилне мере у погледу изградње појединих сектора власти“ (29).

О именовању НОО у Црној Гори од партијских руководства укључено је у писму делегата ЦК од августа 1941. Делегат ЦК је критиковао овакав начин именовања НОО сматрајући да се овим путем сужава ширина НОР а посебно ширина Народноослободилачких одбора.

Приказујући ставове Покрајинског комитета о овом и другим питањима може се уочити да је ПК подредио Партији и војно партизанске одреде и НОО. Прве као оружану силу партије а НОО као извршне органе те оружане силе. Није потребно посебно истицати колико је оваквим ставовима сужавана масовна база устанка, но из досадашњег излагања може се закључити да ни у овом погледу није дошло до стриктне примене ставова Покрајинског комитета.

Период од јулског устанка до фебруарске Острошке скупштине 1942 представља једну целину у развоју НОО. Ово је период интензивног ангажовања Покрајинског политичког руководства да постави и организује нову власт на ослобођеној територији. Бројни материјали који су регулисали ово питање доказ су колико је пажње посвећено првим НОО. Међутим, управо у овом периоду у постављању нове власти кроз упутства и друге материјале долазе до изражаја неке политичке грешке Покрајинско партијског руководства на које је ЦК КПЈ у више махова указивао.

Нема сумње да је овако постављање НОО имало извесног одраза на новообразоване прве органе власти али не у оној мери нити са политичким последицама које се често преувеличавају када се приказује овај период развоја устанка у Црној Гори а посебно развој власти. Осим тога, неке појаве које су дошле до изражаја 1941 у развоју народне власти у Црној Гори нису карактеристичне само за њу већ и за већи део југословенске територије.

(28) Ватрић Јовановић: Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији, Београд, 1960, с. 733 — 735.

(29) Зборник III, књ. I, бр. 168.

После Фочанских и Септембарских прописа отклоњене су негативне појаве које су представљале кочницу бржем и јединственијем развоју НОО на читавој југословенској територији. После тога се НОО развијају као прави носици нове демократске власти.

Др. Љубица Кандић

R É S U M É

Une contribution à l'étude des premiers comités populaires de libération au Monténégro

Parallèlement à l'insurrection du 13 juillet, dans le territoire libéré du Monténégro furent créés les premiers comités populaires de libération (NOO). De nombreuses instructions et directives que la Direction politique régionale et les organes subordonnés correspondants avaient données au cours de la première année de l'insurrection, indiquent les grands efforts, faits en vue d'établir et d'organiser l'autorité dans le territoire libéré du Monténégro aussi régulièrement que possible.

Cependant, c'est justement dans cette période-ci que se manifestent, à travers de nombreuses directives et autres matériaux concernant les Comités populaires de libération, certaines attitudes de la Direction politique régionale envers ces Comités, lesquelles s'écartaient de la conception et de la ligne politique, posée par le Comité central du Parti communiste de Yougoslavie à ce sujet. Dans les instructions et autres matériaux, émis par les organes susmentionnés, les Comités populaires de libération ont été traités en organes du pouvoir soumis aux autorités militaires, et non pas en organes politiques du Mouvement de libération populaire (NOP). Ils étaient identifiés avec le Front de libération populaire (NOF) et considérés comme organes du pouvoir, nommés par le Parti. Le Comité central du Parti communiste de Yougoslavie critiquait, à plusieurs reprises, les attitudes erronées de la Direction régionale du Parti, en faisant ressortir que cette manière de poser ce problème ainsi que certains autres, rétrécissait la base massive de l'insurrection et entravait le développement et le progrès du Mouvement de libération populaire.

Un traitement pareil des Comités populaires de libération dans les instructions et autres matériaux de la Direction régionale avait incontestablement des conséquences fâcheuses pour le développement de ces Comités au Monténégro, en 1941 et, en partie, aussi en 1942, mais certainement ces conséquences politiques étaient moins graves qu'on ne le mettait souvent en relief dans notre historiographie. En outre, certains phénomènes qui s'étaient manifestés en 1941 dans le développement de l'autorité populaire au Monténégro, ne sont pas caractéristiques uniquement de cette province, mais le sont également de la majeure partie du territoire yougoslave libéré.

ПРЕДМЕТ ОБЈЕКТИВНОГ АУТОРСКОГ ПРАВА

1. О предмету објективног ауторског права у правној науци се много не расправља. Неки правни писци прелазе преко овог питања као да не постоји односно као да се не поставља (1). У неким делима се о предмету ауторског права недовољно јасно говори. Наиме, недовољно се раздвајају ауторско објективно и ауторско субјективно право, тако да се не може увек са сигурношћу да утврди на шта аутор мисли: на предмет објективног ауторског права, на предмет субјективног ауторског права или, најзад, на предмет и једног и другог вида ауторског права. Друкчије речено, није могуће добити јасну слику о томе да ли аутор прави довољно јасну разлику између предмета појединих видова ауторског права (2). Због таквог начина расправљања не може се, посебно, добити јасна представа о предмету објективног ауторског права. Најзад, може се рећи да правни писци питање предмета објективног ауторског права, уколико га уопште постављају, углавном и не постављају као самостално, издвојено питање већ у склопу других питања, на пример, у склопу питања појма ауторског права, места ауторског права у систему права и др. (3). Тако је ово питање остало до данас углавном необрађено.

Недовољна обрађеност питања предмета објективног ауторског права може да се објасни релативном младошћу ове области права (појавила се тек почетком XVIII века), неприхватањем у преовлађујућој мери ове области као самосталне гране права, недовољном развијеношћу у неким земљама (у економски и културно заосталијим земљама), занемаривањем основних теоријских питања, особито у позитивноправним областима која задиру у суштину права као друштвене појаве (на пример, у буржоаским земљама; у овим земљама се по правилу не расправља о основним питањима много старијих области права него што је ауторско право, на пример, о предмету грађанског права односно области за које се сматра да улазе у његов састав) (4).

2. Кад се говори о предмету објективног ауторског права мисли се на ауторско право као скуп правних норми или, друкчије речено, на ауторско право као област права. Предмет ауторског права у овом смислу разликује се од предмета субјективног ауторског права као правне власти коју субјект права оснива на нормама објективног ауторског права.

С обзиром да питање предмета објективног ауторског права углавном није обрађено од стране правне науке ни у буржоаским ни у социјалистичким земљама, а ни иначе, и да у ствари и није у довољној мери постављено

(1) В., на пример, Henri Desbois: *Le droit d'auteur*, Paris, 1950; *La propriété littéraire et artistique*, Paris, 1953; Paul Olganier: *Le droit d'auteur*, 2 vol., 1934.

(2) В., на пример, др. Војислав Спајић: *Ауторско право*, Сарајево, 1957, с. 11—30; *Правна природа ауторског права*, „Годишњак Правног факултета у Сарајеву“, III, 1955, с. 207—234; Dr. Alexander Elster: *Urheber- und Erfinder-Warenzeichen- und Wettbewerbsrecht*, Zweite Auflage Berlin und Leipzig 1928, S. 60. 85—91; Busmann-Pietzcker-Kleine: *Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht*, Dritte Auflage, Berlin, 1962, S. 317. seq.

(3) В., на пример, др. Војислав Спајић: н. д.; М. В. Гордон: *Советское авторское право*, Москва, 1955; В. И. Серебровский: *Вопроси советского авторского права*, Москва, 1956.

(4) В., на пример, др. Андрија Гамс: *Предмет грађанског права*, „Архив“, 1950, с. 419.

као самосталан проблем, поставља се питање има ли ауторско право као област права свој сопствени предмет или не и ако га има, шта чини његов предмет.

У правној науци се на ово питање различито одговара, уколико се о њему уопште расправља. Испојила су се два основна схватања: 1. да ауторско право има за предмет ауторско дело као духовну (нематеријалну) творевину и 2. да ауторско право има за предмет одређен круг друштвених односа.

Схватање да ауторско право има за предмет ауторско дело као духовну (нематеријалну) творевину заступа, на пример, немачки правник Елстер (Elster) (5). Он у својим разматрањима не прави разлику између предмета објективног и предмета субјективног ауторског права. На тај начин, по њему, оно што чини предмет субјективног ауторског права или, друкчије речено, ауторскоправног односа, тј. ауторско дело, чини и предмет објективног ауторског права.

Схватање о ауторском делу као предмету објективног ауторског права не може да се усвоји јер је ауторско дело предмет (објект) субјективног ауторског права. У том погледу не мења ништа чињеница да је низ ауторскоправних норми посвећен ауторском делу. Бавећи се ауторским делом, ауторскоправне норме се у ствари баве регулисањем друштвених односа који могу да настану у вези с њим. Према томе, ауторско право као област права, као и право уопште, регулише одређен круг друштвених односа или, друкчије речено, одређену област друштвеног живота. Отуда су у праву они правни писци који говоре о друштвеним односима као искључивом предмету објективног ауторског права.

О друштвеним односима као предмету објективног ауторског права говори у немачкој правној литератури, на пример, проф. Улмер (Ulmer) каже: „Ауторскоправни поредак регулише правне односе на књижевним и уметничким делима“ (6). Остало расправљање проф. Улмера о предмету ауторског права, наиме о ауторском делу, односи се у ствари на предмет субјективног ауторског права (7).

О друштвеним односима као предмету објективног ауторског права говори се много више у социјалистичким земљама. У вези с тим постављају се два основна питања: 1. који је то круг друштвених односа који чини предмет објективног ауторског права и 2. је ли круг друштвених односа који регулише ауторско право довољно специфичан да може да се каже да ауторско право има свој сопствени предмет регулисања.

Што се тиче круга друштвених односа који чини предмет објективног ауторског права, правни писци социјалистичких земаља такође су сагласни да су то односи поводом ауторских дела као интелектуалних творевина у области књижевности, науке и уметности. О томе, на пример, совјетски правник М. В. Гордон (8) каже: „Совјетским ауторским правом називамо

(5) В. дело наведено под (2).

(6) В. Dr. Eugen Ulmer: Urheber-und Verlagsrecht, Zweite Auflage, Berlin-Göttingen-Heidelberg, 1960, S. 1.

(7) В. дело наведено под (6), с. 1 и 10—14.

(8) В. дело наведено под (3).

скуп норми које регулишу односе који настају у СССР у вези са стварањем и искоришћавањем дела књижевности, науке и уметности [...]“ (9). „У области ауторског права имају место [...] односи код којих се регулише не сам процес стварања дела него процес искоришћавања већ створеног дела литературе или уметности“ (10). На скоро идентичан начин изјашњава се о предмету објективног ауторског права и совјетски писац В. И. Серебровскиј (11). У нашој правној науци дотакао се питања предмета ауторског права као области права проф. Спаић (12). И по њему „ауторско право регулише односе у вези са човјековим интелектуалним стварањем“ (13). „Стварати значи у ауторском праву створити нов облик на подручју науке, књижевности. У ауторском праву штите се резултати интелектуалног рада, а не сам рад“ (14).

И проф. Спаић и наведени совјетски писци не расправљају о питању предмета објективног ауторског права као о самосталном питању већ о њему узгредно говоре у склопу других проблема, на пример, у склопу појма, места и природе ауторског права, положаја аутора у капиталистичком и социјалистичком друштву и др. Посебно, проф. Спаић не прави довољно јасну разлику између објективног и субјективног ауторског права а тиме и њихових предмета (15).

Разлог за неистичање предмета објективног ауторског права као самосталног проблема је овај: ауторско право се не сматра самосталном, посебном граном права. Отуда оно и нема свој самосталан предмет. У складу с тим и не говори се о предмету ауторског права као стварно постојећем проблему већ о друштвеним односима које оно регулише, који се потом, као и само ауторско право, увршћују у неку другу грану права. Посебно, ауторско право се увршћује у грађанско право. То чине и наведени совјетски писци М. В. Гордон и В. И. Сребровскиј, као и проф. Спаић. Исто становиште заузимају и многи други писци социјалистичких земаља (16).

Према томе, иако се као предмет објективног ауторског права сматрају друштвени односи поводом ауторских дела као интелектуалних (духовних, нематеријалних) производа у области књижевности, науке и уметности, ипак се ауторско право не сматра самосталном граном права од стране писаца социјалистичких земаља који истражују круг друштвених односа које оно регулише. А то значи да они тај круг не сматрају довољно специфичним да би се ауторско право могло да издвоји у самосталну грану права. Насупрот томе, у правној науци западних земаља у којој се не расправља или се мање расправља о друштвеним односима као предмету објективног ауторског права, срећу се схватања да је ауторско право самостална, посебна област права (17).

(9) Дело наведено под (3), с. 5.

(10) Дело наведено под (3), с. 15.

(11) Види дело наведено под (3), с. 8—13.

(12) В. дело наведено под (2).

(13) и (14) Прво дело наведено под (2), с. 11, и 26.

(15) В. дела наведена под (2).

(16) В., на пример, Л. Аврамов — В. Тацер: Авторско и издателско право, Софија, 1956, с. 7.

(17) В., на пример, Улмерово дело наведено под (6), с. 19 и 21.

3. Полазећи од тога да једну област права чини самосталном у смислу гране права у првом реду њен предмет а да предмет сваке гране права чини одређен круг друштвених односа, потребно је утврдити да ли друштвени односи који чине предмет објективног ауторског права имају потребну специфичност тако да се може рећи да ауторско право има свој сопствени предмет регулисања а сходно томе и то да ауторско право представља самосталну грану права. То треба учинити тим пре што питању утврђивања специфичности предмета објективног ауторског права није посвећена потребна пажња.

Чињеница да објективно ауторско право регулише друштвене односе поводом ауторских дела као интелектуалних производа у области књижевности, науке и уметности довољна је сама по себи да укаже на специфичност предмета ауторског права. Ниједна друга област права нема за предмет регулисања ове друштвене односе. Грађанско право, у чије се оквири данас најчешће укључује ауторско право, никада се није бавило нити се бави односима поводом ауторских дела већ односима пре свега поводом материјалних добара и услуга које се материјално (економски, тј. новчано) изражавају. Уосталом, грађанско право и није тачно одређена област права. Под овим именом се у прошлости а и данас обухватају различите области права (18). У сваком случају оно што се до појаве ауторског права у XVIII веку називало грађанско право није обухватало и ауторско право из простог разлога што ауторско право као област права није постојало. Из факта да се борба за афирмацију и признање ауторског права водила с наслоном на грађанско право односно на делове који су га у то време чинили, затим из факта да и ауторско право има исти метод регулисања друштвених односа као и грађанско право односно делови који га чине, не треба извлачити закључак да ауторско право чини део грађанског права, ма шта се под грађанским правом иначе подразумевало. Ауторско право може само да уђе заједно са грађанским правом и неким другим областима права (на пример, привредним и патентним правом) у оквир тзв. приватног права (19).

Што се тиче ауторских дела као интелектуалних производа у области књижевности, науке и уметности, гледано са становишта садржине, настају две врсте односа: личноправни и имовинскоправни односи. Каткад су ови односи толико испреплетени да се један те исти однос појављује истовремено и као личноправни и као имовинскоправни (на пример, право на објављивање дела). Ова двоврсност односа, а особито постојање имовинскоправних односа у вези с ауторским делом, дала је повода неким ауторима да

(18) У Риму се под изразом „грађанско право“ у почетку подразумевало целокупно право (правни систем као целина) посебне категорије становника Рима — тзв. римских грађана, у феудалном и буржоаском друштву само део некадашњег правног система Рима, само оно што су римски правници називали приватно право, тј. породично, наследно, стварно и облигационо право. У социјалистичким земљама је породично право изашло из оквира грађанског права и сматра се посебном граном права. Најзад, у савременом свету уопште постоји тенденција да се у оквир грађанског права уврсте неке области права новијег датума, на пример, привредно право, ауторско право, патентно право. Као што се види, грађанско право није област права са устаљеном физиономијом.

(19) Израз „приватно право“ није данас адекватан оном делу правног система на који се односи и који треба да разликује од другог дела правног система — тзв. јавног права (и овај је израз као термин превазиђен). Међутим, у недостатку бољег, принуђени смо да га употребимо.

ауторско право уврсте у грађанско право, позивајући се на то да грађанско право управо регулише имовинскоправне односе и с њима повезане лично-правне (неимовинске) односе (20). Међутим, прво, чак и ако се узме као тачно да грађанско право регулише обе наведене врсте односа, то никада нису били односи поводом ауторских дела као интелектуалних производа већ поводом материјалних добара и услуга; друго, личноправни и имовинскоправни односи које регулише ауторско право везани су за ауторска дела у области књижевности, науке и уметности као специфичну врсту добара специфичне области живота: у средишту тих односа су ауторска дела, а материјална или друга садржина односа у вези с тим делима је само одраз постојања дела. Према томе, личноправни и имовинскоправни ауторски односи нису ма какви односи личноправног и имовинскоправног карактера већ односи поводом ауторских дела као специфичне врсте добара специфичне области живота. То им даје својство посебности у односу на све друге друштвене односе и то захтева посебан круг правних норми — ауторскоправне норме. Чак и у земљама у којима је у законодавној пракси ауторско право сврстано у грађански кодекс, као на пример у СССР-у (21), регулисано је у посебном одељку, чиме је на одређен начин призната његова специфичност и његово својство посебне области права.

Према томе, ауторско право има свој сопствени предмет регулисања. То су друштвени односи поводом ауторских дела као интелектуалних (духовних, нематеријалних) производа у области књижевности, науке и уметности. С обзиром да има свој сопствени предмет регулисања, ауторско право представља посебну грану права. По ширини области живота коју регулише, по богатству појмова, принципа и институција оно то и заслужује. Правна наука то треба да призна и прихвати. Са овим признањем не треба мешати законодавну технику регулисања ауторског права, тј. да ли га законодавно изразити у посебном акту или у склопу неког другог, нити пак мешати евентуално повезивање са неком другом облашћу или граном права у циљу остварења одређене наставно-педагошке сврхе. То су одвојена питања која у основи са признањем ауторском праву својства посебне гране права нису повезана и узајамно условљена. Практична решења не смеју да помуте научна објашњења, нити пак научна објашњења треба да спречавају практична решења ако су она рационална.

Др. Живомир С. Ђорђевић

(20) В., на пример, дела наведена под (3).

(21) В.: Основи грађанског законодавства Савеза ССР и савезних република, Основи грађанског законодавства и грађанског судског поступка СССР и савезних република, издање Института за упоредно право, Београд, 1963.

R É S U M É

Objet du droit d'auteur objectif

Dans la science juridique on ne discute pas beaucoup l'objet du droit d'auteur. Particulièrement, on ne discute pas les rapports sociaux comme objet du droit d'auteur. Cependant, même lorsqu'on traite de l'objet du droit d'auteur, on confond l'objet de l'aspect objectif et de l'aspect subjectif du droit d'auteur. C'est-à-dire, on confond l'oeuvre de l'auteur comme objet du droit d'auteur subjectif ou, en d'autres termes, comme objet des rapports sociaux, avec les rapports sociaux comme objet du droit d'auteur objectif.

Même si l'on traite dans la science juridique, les rapport sociaux comme on le fait, par exemple, dans la science juridique soviétique, on les traite comme une question secondaire. Ceci est dû au fait que l'on ne considère pas le droit d'auteur comme réglant un domaine spécifique de la vie, une sphère spécifique des rapports sociaux, mais on le considère uniquement comme faisant partie du droit civil. Une telle conception est conforme à la science juridique et à la pratique législative soviétiques vu qu'elles entendent par le terme de droit civil, le domain entier du droit dit «privé». Cependant, si l'on conçoit la notion du droit civil d'une façon plus étroite on si l'on aborde la problème de l'objet du droit d'auteur du point de vue de la théorie juridique, on peut constater que le droit d'auteur règle les rapports sociaux spécifiques, différents des rapports réglés par n'importe quel autre domaine du droit, en dedans ou en dehors du droit civil, et que le droit d'auteur a, par conséquent, son propre objet de réglementation. C'est que le droit d'auteur règle les rapports sociaux relatifs aux oeuvres de l'auteur, en tant que produit intellectuel dans le domaine de la littérature, la science et l'art. En considération de son objet spécifique et de l'abondance des notions et des institutions dont il est formé, ainsi qu'en considération du vaste domaine de la vie dont il s'occupe, le droit d'auteur doit être considéré comme une branche spéciale du droit. Ce fait, bien entendu, n'exclut pas la possibilité de son rattachement, pour diverses raisons déterminées, aux autres domaines et branches du droit (par exemple, pour des raisons didactiques et pédagogiques ou pour des raisons d'opportunité législative).

О СУДОВИМА ЧАСТИ ПРИВРЕДНИХ КОМОРА

1. Наша друштвена заједница је заинтересована да привредне организације послују на одређен начин и да у свом пословању поштују одређена правила јер се другачије не могу успешно задовољавати оне потребе ради којих се привредне организације и оснивају. Отуда је Основни закон о регулisaњу пословних односа на тржишту, полазећи од друштвеноекономских и политичких принципа на којима почива наше друштво, прописао извесна начела којих привредне организације треба да се придржавају у свом пословању на тржишту. Разуме се да се законодавац није могао задовољити само тиме да просто прокламује таква начела већ је морао и да их конкретније технички организује, да предвиди инструменте за њихово остваривање у практичном животу и мере којима ће се сузбијати поступци противни тим начелима. Одређено место у томе додељено је судовима части привредних комара.

Најважније одредбе о судовима части привредних комора садрже три закона: Основни закон о јединственим привредним коморама и пословној сарадњи у привреди (Сл. лист ФНРЈ, бр. 28 за 1960 и Сл. лист СФРЈ, бр. 10 за 1965), Закон о промету робе и услуга са иностранством (Сл. лист ФНРЈ, бр. 27 за 1962) и Основни закон о регулисању пословних односа на тржишту (Службени лист ФНРЈ, бр. 30 за 1962. и Сл. лист СФРЈ, бр. 15 за 1965). Одредбама садржаним у овим законима регулисана је првенствено надлежност судова части и предвиђене санкције које они могу изрицати, док је привредним коморама препуштено да посебним правилницима пропишу одредбе о организацији судова части и процедури по којој поступају.

2. Судови части привредних комора, сходно постојећој организацији комора, могу постојати као судови части основних комора, судови части републичких привредних комора и Суд части при Савезној привредној комори. У СР Србији постоје судови части и при привредним коморама аутономних покрајина.

О правном леку (приговору) који се може уложити на одлуку надлежног суда части (рецимо суда части републичке привредне коморе) не решава „виши“ суд части (Суд части при Савезној привредној комори) већ управни одбор исте (републичке) привредне коморе чији је суд части донео одлуку у првом степену, и његова одлука је коначна. Однос између судова части основних (среских), републичких и Савезне привредне коморе није однос између виших и нижих судских инстанци пошто је њихова стварна надлежност иста. Оно што их разликује то је месна надлежност: суд части при основној (среској) привредној комори надлежан је да поступа у случајевима кад су обе странке, и тужилац и тужени, са подручја исте среске коморе, суд части при републичкој привредној комори надлежан је у оним случајевима кад у поступку учествују странке са подручја различитих основних комора у истој социјалистичкој републици, а Суд части при Савезној привредној комори надлежан је да поступа у предметима у којима учествују странке са различитих социјалистичких република и предметима са елементом иностраности (1). Ипак, Суд части при Савезној привредној комори има извесне атрибуте вишег суда. Он може преузети поступак покренут пред судом части сваке коморе до његовог окончања, ако се повредом добрих пословних обичаја нарушава јединство југословенског тржишта или тежи остваривању монополистичког положаја на том тржишту.

3. Основна функција судова части јесте да одлучују о повредама добрих пословних обичаја које изврше чланови привредних комора. Отуда се поставља као прво питање: шта су то добри пословни обичаји?

(1) Чл. 92 Закона о удруживању и пословној сарадњи у привреди од 1960 г. допуњен је одредбом која предвиђа да „Скупштина Савезне привредне коморе утврђује о којим повредама добрих пословних обичаја одлучује суд части при тој комори“ а да „о повредама добрих пословних обичаја о којима не одлучује суд части при Савезној привредној комори одлучује суд части при основној комори, ако републичким законом није одређено да о појединим од тих повреда одлучује суд части при републичкој комори“ (чл. 45 Закона о изменама и допунама Закона о удруживању и пословној сарадњи у привреди, „Сл. лист СФРЈ“, бр. 10 за 1965). На основу овог текста још нису вршене измене у месној надлежности каква је постојала до његовог ступања на снагу и каква је горе описана.

По чл. 92, ст. 2, Основног закона о јединственим привредним коморама и пословној сарадњи у привреди „као повреде добрих пословних обичаја могу се, према околностима случаја, сматрати нарочито поступци чланова коморе којима се, противно пословним обичајима, наноси штета друштвеној заједници, другим привредним организацијама или појединцима, којима се изиграва дух и смисао прописа или руши углед земље у иностранству.“ Из овог прописа не може се разабрати позитивни садржај појма добрих пословних обичаја пошто се у њему не каже шта су то добри пословни обичаји већ се дефинише појам *повреде* добрих пословних обичаја. Па и та дефиниција представља таутологију: повреде добрих пословних обичаја су поступци „противни пословним обичајима.“ Појам *повреде* добрих пословних обичаја остао је тако по страни. — У другим прописима наведени су, примера ради, конкретни потупци који по слову закона представљају повреде добрих пословних обичаја и које према томе суд увек мора као такве и да квалификује. По чл. 26 Основног закона о регулисању пословних односа на тржишту, тежим повредама добрих пословних обичаја, поред радњи које су другим важећим прописима или самоуправним актима привредних комора утврђене као теже повреде добрих пословних обичаја, сматрају се и следећи поступци привредних организација: 1) неоправдано раскидање уговора и грубо кршење обавеза које произилазе из послова робног промета; 2) неоправдано одбијање да се закључи уговор о промету робе или уговор о другом послу робног промета; 3) обмањивање потрошача путем рекламе или на други начин о квалитету или другим својствима робе; 4) намерно закључивање непотпуних или нејасних уговора о куповини и продаји робе или о другом послу робног промета. Законом о промету робе и услуга са иностранством (чл. 128) прописано је да повреда добрих пословних обичаја за коју Суд части при Савезној привредној комори може према привредној организацији изрећи законом прописане мере, постоји нарочито: 1) ако се привредна организација не придржава договора постигнутих у надлежном органу Савезне привредне коморе у складу са важећим прописима о удруживању у привреди и статутом коморе; 2) ако привредна организација нелојално поступа у свом пословању (нелојална утакмица); 3) ако је привредна организација неким својим поступком односно пословањем нанела штету друштвеној заједници или угледу земље у иностранству.

4. У својој досадашњој пракси судови части су квалификовали бројне и разноврсне поступке привредних организација као повреде добрих пословних обичаја, при чему се разуме се нису могли ограничити на случајеве који су поименице примера ради наведени у прописима. Навешћемо неке који су или најчешћи у пракси или су од значаја за разумевање општер појма добрих пословних обичаја и њихових повреда.

Тако, по пракси. Суда части при Савезној привредној комори повреде добрих пословних обичаја представљају поред осталог следећи поступци: рушење угледа земље у иностранству на тај начин што спољнотрговинска организација неодговорно преузима обавезе или са иностраним купцем закључи уговор о продаји робе чију испоруку није обезбедила и уопште неизвршававање и неуредно извршававање уговорних обавеза; нелојална утак-

мица (неистинито представљање домаће привредне организације пред иностраном фирмом као јединог овлашћеног извозника одређене робе, наговарање службеника конкурентске привредне организације да раскине радни однос); одбијање сарадње са домаћом привредном организацијом (коришћење услуга иностраног предузећа иако постоји могућност коришћења услуга истог квалитета и под једнаким условима од домаћег предузећа, одбијање међусобне размене информација о страном тржишту кад то не иде на штету здраве утакмице); обављање спољнотрговинских послова за које привредна организација није уписана у регистар; поступци који су могли бити од штете по друштвене интересе а подобни су да привредној организацији прибаве преимућство у односу на друге домаће привредне организације које послују у складу са тим интересима; слање у иностранство већег броја службеника него што је потребно и трошење девиза на економски неоправдана путовања; закључивање уговора под условима знатно неповољнијим од оних који у том периоду владају на одређеном иностраном тржишту; зарачунавање иностраним комитентима за извршене услуге мањих износа од оних које је по прописима требало зарачунати; стављање понуде иностраном предузећу под условима повољнијим од оних за које понуђач зна да је већ постигла друга привредна организација; саопштавање иностраном купцу договора о ценама постигнутим између домаћих привредних организација-извозника, који је договор интерног карактера и према иностраним купцима представља пословну тајну, чиме се омогућује иностраном купцу да утиче на цене и да у том погледу поставља посебне услове приликом закључивања уговора са осталим извозницима; ступање у непосредни контакт са иностраном фирмом и тражење њене понуде и профактуре мимо предузећа овлашћеног за преговоре са одређеном иностраном земљом; понуда учињена страној фирми за закључење уговора под условима мање повољним од оних који су прихваћени у обавезном закључку коморе; пропуст спољнотрговинског предузећа које као комисионар извози робу за рачун једне домаће фирме да претходно прикупи информације о бонитету иностране фирме и банке код које је обезбеђена исплата, после чега и банка и страни купац падну под стечај а домаћа привредна организација — комитент претрпи штету наплативши само део уговорене цене.

У пракси Суда части при Привредној комори Србије грубо кршење уговорних обавеза представља најчешћи случај повреде добрих пословних обичаја. Затим ту долази нелојална утакмица (изношење у штампи нетачних твђења да конкурентска фабрика обуће не уважава оправдане рекламације својих купаца, рекламирање окривљеног предузећа путем штампе као јединог добитника златне медаље за своје производе иако су златну медаљу добила још три домаћа предузећа); обмањивање потрошача и нетачно обележавање робе у промету (стављање у промет „наполитанки“ у оригиналном паковању без контролног листића и у количини која не одговара декларацији на омоту, стављање у промет кесица пржене кафе са ознаком „чиста кафа“ иако садрже 10% пржене ражи, стављање у промет алкохолних пића са мањим процентом алкохола од оног који је означен на омоту флаше,

стављање у промет млека у праху намењеног за сточну исхрану само са ознаком „млеко у праху“ због чега је могло доћи до употребе истог млека за људску исхрану); неуважавање оправданих рекламација купаца; ремећење кооперативних односа суседне земљорадничке задруге на тај начин што се, противно договору, од произвођача и коопераната на њеној територији откупљују разни пољопривредни производи по вишим ценама; куповина сточне хране по ценама већим од договорених и од лица за које се мора претпоставити да не поседује толику количину хране сопствене производње већ да је откупљује од других индивидуалних произвођача; шпекулација робе у промету; наплаћивање страним туристима за пружене хотелске и угоститељске услуге већих цена од прописаних и неуредно испостављање рачуна (неозначавање на рачуну колики је износ госту наплаћен за лежај, колики за боравишну таксу а колики за остале услуге и трошкове).

Пракса судова части при основним коморама врло је разноврсна и у највећој мери условљена привредном структуром односних подручја: малтретирање муштерија на тај начин што се једнострано и без оправданог разлога више пута одлаже извршење уговорне обавезе и уопште неизвршавање и неуредно извршавање уговорних обавеза; пружање лоше услуге под видом добре; продаја робе са манама и неуважавање оправданих рекламација; недопуштена шпекулација у промету робе; наплаћивање за извршене услуге веће цене од оне прописане ценовником; неуредно вођење књиге наруџбина и друге писмене документације, необележавање ствари примљених на оправку и слични пропусти услед којих може доћи до неизвршења обавезе о року, до замене наруџбина и замене ствари разних власника; пропуштање да се приликом преузимања ствари на хемијско чишћење или бојење скрене пажња странци да услед стања тканине може доћи до њеног већег или мањег оштећења; недолично понашање према потрошачу; неоправдано сумњичење потрошача и присуству трећих лица да није платио робу односно услугу која му је пружена и одбијање да му се извини пошто се установи да је сумњичење неосновано; одбијање од стране фризерске задруге да изврши услугу која је предмет њеног пословања и одбијање да суботом и данима уочи празника врши услуге чишћења деце (Суд части при Привредној комори града Београда); верижна трговина; откуп стоке на пословним подручјима других задруга; откуп стоке по већој цени од договорене; обмањивање потрошача мерењем неисправним тековима; нелојална утакмица (Суд части Привредне коморе Среза Зајечар); обављање делатности за које привредна организација није регистрована; откуп пољопривредних производа ван подручја задруге; неоправдано повећање цена; продаја производа преко трговачких путника који нису у сталном радном односу са организацијом; недозвољено посредовање у купопродаји робе (Суд части при Привредној комори Среза Нови Сад), итд.

Овим набрајањима, разуме се, листа повреда добрих пословних обичаја није закључена.

5. Поставља се питање како би се могао одредити општи појам добрих пословних обичаја.

Анализирајући законске прописе и праксу судова части могло би се закључити да су добри пословни обичаји у ствари *поступци привредних организација који су у складу са пословним моралом*. Следствено томе, повреде добрих пословних обичаја састојале би се у поступцима привредних организација који су противни пословном моралу. Од интереса је овде приметити да се у одлукама судова части најчешће не говори о повредама добрих пословних обичаја већ о „повредама добрих пословних обичаја и пословног морала“, а тако се изражавају и правилници о уређењу и поступку судова части (в. на пример, чл. 3 Правилника о уређењу и поступку Суда части при Привредној комори града Београда).

Основни елементи тог пословног морала чије поштовање представља садржину добрих пословних обичаја одређени су начелима о пословању на тржишту, формулисаним у Основном закону о регулисању пословних односа на тржишту (чл. 1 — 10). Усклађивање својих интереса са интересима друштвене заједнице; уздржавање од поступака који су управљени на наношење штете другој привредној организацији, друштвеној заједници или појединцима; међусобно поверење и узамајмна сарадња; поштовање важних прописа и смерница друштвених планова; уздржавање од искоришћавања тренутног стања на тржишту ради постизања неоправдане или несразмерне имовинске користи; лојална и здрава утакмица; савесно испуњавање својих уговорних обавеза; уздржавање од поступака којима се нарушава јединство тржишта, ограничава слобода утакмице, друге привредне организације стављају у неравноправан положај на тржишту, или се друге организације, установе или грађани стављају у повлашћен положај на тржишту; културан однос према пословном партнеру и потрошачу, — то су оквири и основна садржина пословног морала који се формира у условима нашег права и општих моралних норми и за њихове потребе. Инспиришући се овим основним идејама, судови части — за разлику од репресивне функције судова на плану кривичних дела и привредних преступа — могу квалификовати разноврсне и стално нове поступке као повреде добрих пословних обичаја и тако се супротстављати нежељеним поступцима који се не могу унапред сви предвидети и једном заувек кодификовати у једном домену у коме људи руковођени одређеним интересима могу показивати велику инвентивност. Квалификујући тако разноврсне поступке привредних организација као сагласне или противне пословном моралу, судови части не само да полазе од констатације постојања одређеног пословног морала већ са своје стране врше и његово активно усмеравање и формирање и на одређен начин утичу на привредни живот земље. У томе лежи велики значај стваралачке праксе судова части.

6. Добри пословни обичаји нису просто *species* општег појма правних обичаја. Неки пословни обичаји јесу истовремено правни обичаји али то није увек случај. Да би до образовања обичаја уопште дошло потребно је да се у стварности довољно дуго и довољно често понавља одређена ситуација, одређен друштвени однос, и да се људи, кад год се тај друштвени однос понови, понашају увек на исти начин, док се у свести људи не створи представа о обавезности таквог правила понашања. Следствено томе, повре-

да обичаја увек се састоји у поступку који је противан једном постојећем и практикованом правилу понашања. За повреду доброг пословног обичаја довољно је да је један поступак противан одређеном пословном моралу, без обзира што није истовремено противан и једном општеу својеном начину понашања у датој ситуацији који уопште и не мора бити уобличен, пошто односни друштвени однос није довољно често и довољно дуго понављан.

Показаћемо ово на једном примеру. У погледу пружања фризерских услуга раширена је пракса да грађанин-потрошач чека тзв. свог мајстора тј. оног радника који му редовно пружа услуге. Има више разлога који објашњавају зашто је ова пракса прихваћена и од стране берберских радника и од стране грађана. Радник тако унапред зна какву услугу треба да пружи па да задовољи муштерију, што је и његов интерес, а муштерија не мора увек изнова да објашњава како жели да јој услуга буде пружена и уз то да ризикује да не буде схваћена како треба и да јој услуга не буде пружена онако како жели. И нормално бива да таква муштерија, пошто дође на ред и буде понуђена да седне од стране мајстора који је тог тренутка слободан, изјави да чека „свог“ мајстора, па јој затим од стране њеног мајстора заиста буде пружена услуга кад код њега дође на ред. То није никакво омаловажавање осталих присутних радника, који обично и сами имају „своје“ муштерије. Претпоставимо сада да муштерија која је дошла на ред и понуђена да седне од стране радника који је тог тренутка слободан, објасни да чека свог мајстора па се после пола сата чекања, пошто се уверила да ће њен мајстор бити заузет још толико а можда и читав сат и будући да јој се жури, предомисли и затражи услугу од првог радника који је још увек слободан а овај то одбије јер сматра да је оваквим поступком потцењен и у очима својих колега омаловажен. Решавајући у овом конкретном случају Суд части при Привредној комори града Београда стао је на становиште да ускраћивање услуге под оваквим условима представља повреду добрих пословних обичаја. Не може се, међутим, рећи да је овакав поступак противан обичају у правнотехничком смислу. Таквог обичаја нема јер се односна ситуација у стварности не понавља довољно често да би се уопште могао усталити овај или онај начин понашања. Оно што редовно бива то је да грађанин-потрошач који је изјавио да чека одређеног радника чека док му он стварно не пружи услугу. Али ако не постоји устаљен обичај који би налагао пружање услуге под оваквим условима, постоји пословни морал који то налаже. Грађанин-потрошач треба да буде задовољан, то је интерес и потрошача и фризерске радње и пословни морал у овом случају представља израз тих интереса.

7. Исти поступак може истовремено представљати повреду добрих пословних обичаја и бити инкриминисан као привредни преступ, и у том случају је могуће у поступку пред привредним судом изрећи казну за привредни преступ а пред судом части меру за повреду добрих пословних обичаја. Вођење поступка по једном основу не искључује вођење поступка по другом основу.

Али низ повреда добрих пословних обичаја, било да су наведени у закону било да су их судови части као такве квалификовали на основу генералних овлашћења садржаних у закону, нису привредни преступи и

можда је баш у том свом делу конструкција повреде добрих пословних обичаја најпотребнија и најкориснија и заслужује највећу пажњу судова части. Тамо где истовремено постоји и привредни преступ, интерес друштвене заједнице да се примени санкција и тако врши сузбијање одређених поступака задовољен је (често и у већем степену) изрицањем санкције предвиђене за привредни преступ.

8. Постојање конкретне штете није појмовно обележје повреде добрих пословних обичаја нити је то материјалноправна претпоставка за изрицање законом прописане мере од стране суда части. Довољно је да постоји повреда нечијег интереса — интереса појединца, правног лица, неке службе одн. професије или читаве друштвене заједнице. Повреда пословног морала, који као и морал уопште представља израз људских интереса, увек значи и повреду неког легитимног интереса. И то је за поступање суда части довољно. Ако би било другачије, заштита добрих пословних обичаја би била мање ефикасна јер се не би могло реаговати на бројне повреде добрих пословних обичаја које се нису завршиле конкретном штетом али којима је повређен нечији интерес и које ако буду настављене или поновљене или учињене од стране других чланова коморе под другим условима могу представљати још тежу повреду нечијег легитимног интереса па довести и до конкретне штете.

Али ако је повредом доброг пословног обичаја истовремено проузрокована конкретна штета, та чињеница је релевантна и од значаја за утврђивање степена одговорности и изрицање мере од стране суда части, па се у том правцу може вршити извођење доказа.

9. Поред изрицања мера за повреду добрих пословних обичаја, што им је основна функција, судови части још изричу меру друштвене дисциплине против чланова коморе који се не придржавају обавезних закључака коморе. Реч је о закључцима коморе који се односе на статутарна питања и закључцима донетим у пословима за које је то предвиђено савезним законом или прописима донетим на основу савезног закона, при чему овакви закључци треба да садрже клаузулу о обавезности придржавања закључка (чл. 43 Основног закона о јединственим привредним коморама и пословној сарадњи у привреди). Упркос терминолошкој разлици коју закон чини између „мера“ за повреду добрих пословних обичаја и „мера друштвене дисциплине“ за непридржавање обавезних закључака коморе (што се иначе у одлукама судова части не чини), може се поставити питање у којој мери је оправдано поступке непридржавања обавезних закључака коморе појмовно разликовати од поступака који представљају повреде добрих пословних обичаја. И једне и друге „мере“ исте су по врсти, и једне и друге изриче суд части и по истом поступку, а еластичност појма добрих пословних обичаја допушта да се као њихове повреде квалификују и поступци непридржавања одређених обавезних закључака коморе. Добро пословање, које мора бити основ садржине добрих пословних обичаја, не може а да не обухвати и придржавање обавезних закључака коморе. Такви закључци представљају средство за остварење функција и циљева коморе, које се управо и оснивају у циљу заједничке делатности на унапређивању произ-

водње, робног промета и вршења услуга привредних организација — чланова комора. У прилог овога треба подсетити и на чл. 95 Основног закона о јединственим привредним коморама и пословној сарадњи у привреди, који прописује да је суд части при доношењу одлуке због повреде добрих пословних обичаја (што значи и приликом одлучивања о томе да ли један поступак представља или не повреду добрих пословних обичаја) дужан „нарочито узимати у обзир прописе, узансе, добре пословне обичаје и препоруке и закључке органа коморе.“

10. За повреду добрих пословних обичаја може се одлуком суда части изрећи као мера опомена без објављивање а у тежим случајевима опомена са објављивањем у штампи или на скупштини коморе (јавна опомена). На основу законског овлашћења статутима комора и правилницима о уређењу судова части прописано је да се поред опомене може још изрећи губитак права избора у органе коморе за одређено време, привремена забрана коришћења услуга коморе и забрана учешћа на изложбама и сајмовима за одређено време, али у пракси ове мере су скоро непознате. Практично једина мера која се изриче је опомена са објављивањем или без објављивања. Тако је, на пример, Суд части при Привредној комори града Београда у току 1964 од 88 предмета који су окончани осуђујућим одлукама у 50 случајева изрекао опомену без објављивања а у 38 случајева опомену са објављивањем у штампи, док ниуједном случају није изрекао коју од осталих мера предвиђених правилником. Слично је и са осталим судовима части.

Оваква пракса говори пре свега о ефикасности мера које се изричу. Члановима коморе је често више стало до тога да не буду кажњени опоменом, нарочито са објављивањем у штампи, него новчаним казнама. Затим, опомена има универзалну примену, подједнако се може изрећи према сваком члану коморе и без обзира на врсту повреде док су остале мере беспредметне ако су у питању одређене категорије чланова коморе (на пример, забрана учешћа на изложбама и сајмовима беспредметна је кад су у питању чланови коморе који иначе не узимају учешћа на изложбама и сајмовима). Најзад, објављивање опомене у штампи врши се на трошак осуђене привредне организације која је тако не само погођена у свом угледу у очима пословних пријатеља и партнера већ фактички изложена и једној новчаној санкцији која може и реално вршити функцију превенције, нарочито у односу на мање солвентне чланове коморе (на пример, у питању је нека приватна занатска радња са мањим обимом пословања), пошто трошкови објављивања пресуде, уз трошкове поступка који такође падају на терет осуђене привредне организације, могу бити знатни. Штавише, опомена са објављивањем у штампи може постати ефикасно и врло еластично средство превентивне одн. репресивне политике судова части, који текст одлуке намењен објављивању у штампи могу редиговати као просту информацију од неколико речи или са више или мање опширним образложењем и тако износ трошкова штампања на неки начин доводити у везу са степеном у коме постоји потреба да се привредна организација изложи реакцији. Оваква специфична репресивна функција судова части била би од нарочите користи у оним случајевима кад постоји потреба да се због тежине повреде енергичнијом

санкцијом утиче на члана коморе, а мера коју изриче суд части је једина правна санкција која се може применити пошто повреда пословног обичаја није инкриминисана као привредни преступ.

11. Поред поменутих мера, Суд части при Савезној привредној комори може за повреду добрих пословних обичаја изрећи привремену забрану учешћа у раду одговарајућих органа Савезне привредне коморе као и привремену забрану учешћа у јавном надметању при извозу поједине робе у одређену земљу односно при увозу поједине робе из одређене земље (чл. 127 Закона о промету робе и услуга са иностранством).

Изрицање неке од ових мера може имати даље штетне последице за привредну организацију. Савезни државни секретаријат за спољну трговину може, без обзира да ли је тој привредној организацији вршење спољнотрговинских послова једина делатност, изрећи једну или више следећих мера: 1) забранити вршење извоза и увоза у појединим струкама, ако је привредна организација у регистар уписана за вршење извоза и увоза у две или више струка; 2) забранити вршење појединих врста спољнотрговинских послова, ако је привредна организација у регистар уписана за вршење два или више спољнотрговинских послова; 3) забранити вршење извоза и увоза појединих производа; 4) забранити вршење извоза и увоза за поједина тржишта (подручја); 5) захтевати да се против одговорног лица у привредној организацији поведе дисциплински поступак; 6) захтевати од надлежне општинске скупштине да распусти раднички савет и управни одбор привредне организације или да смени директора привредне организације. А ако су према привредној организацији више од два пута за последње две године биле од стране Суда части при Савезној привредној комори изречене мере из чл. 127 Закона о промету робе и услуга са иностранством, Савезни државни секретаријат за спољну трговину може у тежим случајевима према привредној организацији изрећи меру забране вршења спољнотрговинских послова за које је она уписана у регистар.

12. Поступак пред судом части покреће се тужбом, коју може подићи било тужилац при суда части, било правно или физичко лице чији су интереси повређени поступком противним пословним обичајима.

Активна легитимација тужиоца при суду части постављена је на најширу основу. Он може поднети тужбу против сваког члана односно коморе, како друштвених правних лица тако и приватних занатских радњи учлањених у комори, без обзира на врсту повреде и без обзира на то да ли је у конкретном случају повређен интерес друштвене заједнице, интерес индивидуално неодређеног броја правних субјеката или интерес једног или више правних или физичких лица (на пример, у случају недоличног понашања према грађанину-купцу). У свим овим случајевима тужилац при суду части иступа као орган за заштиту једног јавног интереса, интереса поштовања добрих пословних обичаја одн. пословног морала а никако као нека врста заступника конкретно заинтересованог субјекта. Отуда он може поднети тужбу и против воље заинтересованог субјекта а ако је поступак био покренут на захтев заинтересованог субјекта, на пример, грађанина, па обустављен због тога што је у току поступка тужба повучена, тужилац

при суду части може захтевати настављање поступка. Грађанин који је на пример, подигао тужбу зато што окривљени није хтео да уважи његову оправдану рекламацију, може сматрати да је његов интерес задовољен тиме што је рекламација уважена у току поступка и повући тужбу, али то не значи да је задовољен интерес заштите пословног морала. Ако рецимо имамо пред собом грађанина који је рекламирао мане на ствари па је од стране продавца био дуго завараван обећањима да ће мане бити отклоњене односно ствар замењена, па мана буде отклоњена тек пошто је поступак пред судом части у току, услед чега грађанин повуче тужбу, онда очигледно постоји потреба да се у интересу заштите пословног морала, у интересу спречавања сличних повреда добрих пословних обичаја, против оваквог члана коморе изрекне одговарајућа мера. Није у складу са пословним моралом обећавати купцу да ће мана бити отклоњена у очекивању да овај дигне руке од рекламације, па отклонити ману и извршити уговор онако како гласи тек пошто се буде тужен пред судом части.

Успешно обављање функције тужиоца при суду части претпоставља његову добру обавештеност о постојању повреда добрих пословних обичаја. Отуда је Основним законом о регулисању пословних односа на тржишту прописано да „судови, други државни органи и установе, коморе, привредне организације и њихова пословна удружења, савети потрошача, стамбене заједнице и други државни органи и организације, који сазнају за коју од радњи која представља тежу повреду добрих пословних обичаја, могу о томе обавестити суд части ради покретања поступка“ (чл. 28). А привредни суд који је донео пресуду којом је привредна организација осуђена за привредни преступ шпекулације у промету робе или за привредни преступ нелојалне утакмице, дужан је ту пресуду доставити надлежној комори ради предузимања мера.

13. Поред тужиоца при суду части, тужбу за покретање поступка може поднети и непосредно заинтересовано правно одн. физичко лице. У пракси, узимајући у обзир број стварно постојећих повреда, тужбу чешће подносе грађани против привредних организација чланова коморе него једне привредне организације против других. У овом погледу многе привредне организације воде политику незамерања, било из бојазни да се и саме не нађу на оптуженичкој клупи ако се подношењем тужбе замере другој привредној организацији, било из жеље да се не кваре односи са пословним пријатељима и партнерима. Отуда би, чини нам се, било опортуно проширити активну легитимацију појединих субјеката, првенствено грађана, и допустити им да подигну тужбу и кад нису непосредно заинтересовани. Подизање овакве *actio popularis* могло би бити условљено неподизањем у одређеном року тужбе од стране тужиоца при суду части који је обавештен о повреди, односно од стране непосредно заинтересованог субјекта. Уопште, остварење ове идеје могло би бити извршено уз ове или оне модалитете, али то је овде споредно. Значајно је то да би оваква популарна тужба, уз већу афирмацију судова части, на свој начин допринела отклањању разних негативних појава у нашој привреди, које се делимично имају приписати и толерантност самих привредних организација и њиховој политици незамерања.

14. Досадашњим излагањима без сумње нису ни додирнута сва важнија питања везана за постојање и рад судова части јер је то немогуће у једном напису чији је циљ више да судове части представи широј правничкој јавности и да теорију подсети на њихово постојање.

С друге стране треба констатовати да су судови части прешли организациону фазу свога развоја и својом активношћу данас, штитећи пословни морал и усмеравајући га у извесној мери, утичу на одређен начин на привредни живот земље и на задовољавање потреба грађана и правних лица. Њихов значај је већ сад несумњив и временом ће расти. Стање законодавства, међутим, не одговара потребама које за правним регулисањем постоје у овој области. Као што смо видели на почетку овог написа, одредбе о судовима части нити су све садржане у једном правном акту нити су све донете у исто време. И као што у оваквим приликама обично бива, нити су сва важна питања правно уређена, нити су постојеће одредбе увек довољно усклађене. Било би зато корисно да се, водећи рачуна о досадашњим искуствима, изврши систематско и потпуно регулисање најважнијих питања везаних за рад судова части, било у виду посебног правног акта било у оквирима неког по предмету регулисања ширег правног акта. То претставља потребу у овој фази развоја судова части а досадашња искуства дају довољно елемената за такав подухват.

Др. Обрен Станковић

R É S U M É

Sur les jurys d'honneur des chambres d'économie

Dans le présent article on traite les questions suivantes ayant trait à l'activité des jurys d'honneur auprès des chambres d'économie: compétence locale et matérielle des jurys d'honneur, légitimation active et passive dans la procédure devant ces jurys, les mesures que prononcent les jurys d'honneur pour les infractions aux bons usages dans les affaires. Le plus grande partie de l'exposition est consacrée à la notion des bons usages dans les affaires. L'auteur critique la définition légale de la notion des bons usages dans les affaires, considérant qu'elle représente une tautologie. A son avis, les bons usages dans les affaires représentent les procédés des organisation économiques, conformes à la morale des affaires et les infractions aux bons usages sont, par conséquent, les procédés des organisations économiques, contraires à la morale des affaires. Certains bons usages dans les affaires, conçus de cette façon, sont en même temps des coutumes juridiques au sens technique du terme, mais ce n'est pas toujours le cas. Pour cette raison, les bons usages dans les affaires ne sont pas tout simplement une species de la notion générale de l'usage. La même procédé peut représenter, en même temps, une infraction aux bons usages dans les affaires et être incriminé comme délit économique et dans ce cas il est possible de prononcer une peine dans la procédure devant un tribunal économique pour le délit écono-

mique et devant le jury d'honneur une mesure pour l'infraction des bons usages dans les affaires. La procédure entamée pour un motif n'exclut pas la procédure pour un autre motif. Pourtant, il y a toute une série d'infractions aux bons usages qui ne représentent pas les délits économiques. L'infraction aux bons usages dans les affaires peut également causer un dommage, mais ce n'est pas nécessaire pour la notion de l'infraction aux bons usages dans les affaires. Il suffit qu'un intérêt, légitime de quelqu'un soit violé. Dans l'article on donne un riche aperçu de la pratique judiciaire relative à la notion des bons usages dans les affaires.

КРИВИЧНА ДЕЛА ПОХАРЕ И УТАЈЕ ЗА ВРЕМЕ ПРВЕ ВЛАДЕ КНЕЗА МИЛОША

Историјски извори Карађорђеве Србије сведоче да су похара и крађа упоредо са хајдучијом били најбројнији од свих деликата (1) а такође показује и какве су казне изрицане за њихове учиниоце.

Друштвени корени појаве и пораста криминала а нарочито похара и крађе готово су идентични за време Карађорђа и Милоша. Услови рата и општеномодног покрета за ослобођење изазивају класно диференцирање много јаче него пре Устанка. Заузимање политичке власти од стране старешина, који су сада спојили свој углед трговаца и газда са влашћу и стекли нове могућности за проширење трговина (за коју Турци — феудалци нису били заинтересовани), за повећање својих поседа захваћањем турских имања и њиховог обрађивања путем кулука, итд. Овакви друштвени преображаји и потреси изазивају не само класна већ и територијална померања, нарочито у граничним областима, затим промене у начину живота у рату или миру, у схватању морала, итд.

Карађорђе, старешине и њихови органи, поред извршавања осталих задатака у Устанку, успешно су гонили и кажњавали преступнике за почињена кривична дела против имовине. Они су у пуном смислу заменили турске органе а добрим делом и вансудско, међусобно гоњења и намиривање странака односно учиниоца кривичног дела и тужиоца, нарочито у погледу тежих кривичних дела.

Али, и поред оваквих резултата, о којима говоре најважнији извори (Деловодни протокол Карађорђа Петровића и његов закон, Протокол шабачког магистрата, закон проте Матије), сломом државе Првог устанка, успостављањем турске власти, итд., створени су изванредно повољни услови за поновни пораст и разбуктавање криминала. Победом Другог устанка кнез Милош и његови сарадници морали су, као и њихови претходници, да предузимају сличне мере (постављање судова, издавање упутстава и сл.) у гоњењу како хајдучије тако и обичног криминала ради нормализовања прилика, што у првом реду значи обезбеђивање личне и имовинске сигурности.

(1) Д. Папазоглу: Кривично право и провосудје у Србији (1804—1913), 1934, с. 123 и 125.

Међутим, успостављање мреже органа гоњења и судова као и доношење оскудних, површних „Наставленија“ представљало је организовано, стално и по званичној дужности гоњење, суђење и кажњавање преступника и у извесној мери сузбијање криминала у границе у којима он представља неопходан атрибут сваког класног друштва и не угрожава нормалан живот заједнице.

Како је било тешко свести криминал на овај „дозвољени“ опсег а посебно његов најмасовније изражени облик — крађу, најјасније показују веома различито и недоследно примењиване казнене мере. То није била последица различитих схватања појединих судија, одсуство или непоштовање јединствених прописа, већ је кнез Милош с времена на време доносио и издавао упутства потпуно супротна претходним јер је то за њега био једино могућ начин проналажења и проверавања нових односно друкчијих казnenих мера и њихове ефикасности, а особито када су се ранији методи показали нецелисходни и нису утицали на смањивање броја одређеног кривичног дела.

Похара односно крађа. — Термин похара означавао је у Милошевом правосуђу, а и раније, више кривичних дела, наиме: разбојништво, пљачку и крађу (на пример, новца, ствари и др.) а под термином крађе подразумевала се углавном само крађа стоке. Ова термилошка разлика није стриктна ни нарочито значајна али је лако уочљива и може се пратити како по квалификовању овог кривичног дела у судским пресудама, тако и из текста упутства Народног суда (Суда Народног Србског) № 1853 од 7 августа 1831 чије почетак гласи: „Будући се је арање стаја, подрума и остали зграда, и крађа коња, говеда, свиња, оваца, коза, јагањаца, јарића и тим подобна, свуда по држави нашој сваки дан више и више умножавати почела; [...]“ (2). Но не треба схватити да је похара увек разбојништво (3) или пљачка — може то да буде и обична, ситна крађа.

Ово термилошко неразликовање и непрецизност су формалне природе, што је и разумљиво с обзиром на лични састав тек организованих органа правосуђа, на потпуно одсуство било какве своје правне теорије и на неосетан, једва наслућен утицај страног права које су протурали судски писари (махом Срби из Аустрије) или појединци образовани ван Србије, — припадници Милошевог личног апарата власти, који би се такође могли на прсте избројати а чији утицај се осећа тек око и после тридесетих година прошлог века.

У врло интересантној и значајној уредби од 6 јуна 1825 која углавном садржи норме процесног права, налази се и члан 8 који одређује висину накнаде штете за украдену ствар. Овај члан гласи: „Од сваког оног који што украде, проценивши с кметовима украдену ствар колико је она вредна, двоструко да се од хрсуза наплати и пола тј. колико је украдена ствар вредна притјажатељу украдене ствари да се да, а друга половина да припадне каси народној. При том да се хрсуз и по тјелу казни од 25 до 50

(2) Државна архива СРС у Београду (у даљем тексту ДАБ) — Шабачки суд 1833 (871—1073). Исто упутство налази се и у ДАБ — ЗМП XXIX, с. 102.

(3) Такво мишљење заступао је Д. Папазлогу у свом делу Кривично право и правосуђе у Србији (1804—1813), 1954, с. 135.

штапа по важности крађе“ (4). Овај члан се без икаквих измена понавља у упутствима од 1828 и 1833.

Казне за кривично дело похаре односно крађе зависиле су пре свега од укупне вредности украдених ствари и од начина извршења кривичног дела. По правилу је изрицана телесна казна и казна протеривања из сталног места боравка у другу нахију ван Србије у специјалним случајевима. Телесна казна могла се заменити новчаном по чл. 10 поменуте уредбе од 1825 који гласи: „Кмет и заслужни човек који казн кокову по тјелу заслужио би и рад би био новцима одкупити се, да му се за онолико штапа, колико би дужан био за кривицу своју претрпити толико гроша у касу народну узме“.

Наведене казне нису особена карактеристика пресуда за ово кривично дело. Ми ћемо врло често наћи пресуде у којима се не изриче ни једна од ових ни других казни али нема пресуде за кривично дело крађе којом се не досуђује накнада штете за покрадене ствари или стоку. Ко је дужан да накнади штету, да ли увек кривац, шта бива у случају ако се лопов не пронађе или није у стању да ствари врати тј. штету накнади, итд. видећемо из судских докумената овог времена.

Уколико се лопов не ухвати, важи по правилу начело колективне одговорности а изузетни су случајеви када је старешина, на чијем се терену крађа догодила, дужан да покраденом надокнади штету а он после „нека се наплаћује како зна“. До колективне одговорности долазило је тек онда ако село не пронађе кривца, што је била његова обавеза, нарочито у првим годинама владе Милоша Обреновића услед још слабо и недовољно успостављене мреже органа гоњења. Међутим, има примера, и то баш око двадесетих година, када је село било дужно да одмах надокнади штету с тим да касније само тражи кривца.

У акту од 22 јуна 1820 (5) упућеном кнезу Милошу каже се: „По налогу вашем како сте на нас наложили, да у које се село трефи те се што поара, некака стаја или нешта да се украде, да оно село или онога злочинца нађе, или село да наплати па сви селски онога злочинца да траже [...]“; затим се излаже конкретан случај похаре једног трговца „што му је поарано 1600 гроша штете“ а пошто је лопов непознат, селу је остављен рок до кога или кривца да нађе или штету да плати.

Није увек ишло лако са применом оваквог начина обештећења покраденог јер су још увек била жива схватања да онај који претрпи какву штету нека је сам сноси или лопова гони а не да му заједница исту надокнађује. Зато се горњим актом и тражи савет од кнеза Милоша — и поред поменутог општег упутства — како да се поступи јер сељаци „досада кривца нису нашли, а плаћати нећеду, но говоре да дођу к вама на тужбу, говоре да је им неправедно да плате, но који је штетовао нека тражи своју поару ко му је поарао, зато господару сего старца Косту [опљачканог трговца — В. П.] к вама шаљем па како заповедите, или да му село плати

(4) Ст. Максимовић: Суђења у кнежевини Србији пре писаних законика из архиве пожаревачког магистрата, 1898, с. XV.

(5) ДАВ — КК XXI, с. 145.

штету па да тражи злочинца, или сам старац да штетује како што је и штетовао, како заповедите онако ће бити сваком праведно [...]“ (6).

Пракса новообразованог пожаревачког суда показује нам такође да је суд доследно спроводио овај принцип односно досуђивао накнаду штете било колективну било индивидуалну, ма да не увек са истим успехом. Својим актом № 58 од 15 новембра 1821 суд јавља кнезу Милошу за „скорашњи случај крађе“ којом је „учињена штета само у готову новцу до 1148 гроша окром други ствари који исто толико кошчују [...]“, „[...] за које строго стегли смо све сељане дрмљане да би издали или изнашли који је, или ако не нађу за то отказали смо да једнаком репартидом сви наплатити буду поменуте штете“ (7).

У другом акту овог суда № 133 од 27 фебруара 1822 видимо да је ауторитет суда још увек слаб јер не може да заштити интересе становника своје нахије који су покрадени на територији друге нахије ако то није истовремено и воља нахијског кнеза.

Суд шаље оштећеног кнезу Милошу „којего иначе утешити не можемо“, описујући свој неуспешни захтев да се човеку украдени во надокнади; „[...] а Станимир са једним волом вратио се кући и показао нами случившу му се несрећу. Из тога ми смо до два писма пратили кнезу [нахијском — В. П.] Милосаву Здравковићу у Свилајнац, да настоји стегнути ондашње сељане и истога меанцију и да би произнашли Станимирова вола, или од истог села да му се плати вол. На такову нашу препоруку и молбу Станимирову ни добре речи од кнеза Милосава није получио но да паче од реченог меанције Ђуре добро је изпсован и без сваке надежде ипак показао се нам“ (8).

У таквим случајевима када суд није у стању да делује као орган власти јер се његове одлуке не извршавају, оштећена страна се упућује или сама одлази кнезу Милошу као највишој и најауторитативнијој инстанци, сигурна да ће он донети коначну пресуду која се не може мењати а мора се извршити. Тако кнез Живко Михаиловић упућује Народној канцеларији акт са следећом садржином:

„Ови именовати људи Јанко, Јован и Радојко, који су пре неко времена поарани у Гроцкој от тамошњи апсеника, полазе данас и до господ: [ара — В. П.] своју поару тражити, тако им ја дајем писмо да овим људма извидите и покажете очеду ли што добити или нечеду, сувиша поара — трошак имаду тражећи, од једнога до другога суда идући [...]“ (9).

Према упутствима које прописује кнез Милош у судским пресудама за кривично дело крађе видимо да се принцип накнаде штете доследно примењује. То је позната чињеница коју не треба овом приликом нарочито доказивати. Штавише, изузеци су тако ретки да их у архиви судова налазимо само као израз добре воље или милости старешине да ослободи лопова који и није у стању да штету накнади, што с друге стране само потврђује горње правило и здраво расуђивање старешине: ако лопов ништа не поседује, не може ни штету да надокнади. Ово се обично односило на хајдуке који немају никакве имовине и не могу да плате „ако ће и иструнути у апсу“ (10), на бећаре (без куће и родбине „[...] који су у апсу тамо,

(6) ДАБ — КК XXI, с. 145.

(7) ДАБ — КК XXII, с. 6.

(8) ДАБ — КК XXII, с. 15 (Пожаревачки суд).

(9) ДАБ — Апелациони суд 1822, 19 јули 1822.

(10) ДАБ — КК XXII, с. 13 (Пожаревачки суд).

пак, како вама воља тако с њим чините, јер овамо нема никоји за њих да плати [...]“; или „[...] нема никог рођеног који би за њега платио [...]“ (11) (и на слуге)“ [...] ако бисте хотели милост учинити да га отпустимо нека иде куд зна, већ од њега се ништа узети не има, тек да га мучимо [...]“ (12).

Међутим, још увек је спорно и тешко утврдити ко накнађује штету док се лопов не ухвати или ако се он уопште не пронађе. Досада наведени примери јасно показују да штету плаћа село у коме се крађа догодила „док не истури кривца“, па онда регресира од њега. Колективна одговорност је такође непобитна појава у друштвеној и судској пракси пре и за време кнеза Милоша, само је питање до ког момента је она преовлађајућа и стална пракса а откада нестаје и потпуно уступа дотле подељену улогу и место личној одговорности учиниоца кривичног дела.

О томе А. С. Јовановић каже: „Око 1830 г. губи се сваки траг колективној одговорности села у расправљеним питањима“ (13). Није нам познато на основу чега А. Јовановић овако категорично утврђује тако оштру границу потпуног ишчезавања колективне одговорности иако, истина, постоји документ који делимично може да поткрепи овако мишљење А. Јовановића. Због интересантности овога документа доносимо га у целини.

На тражење јагодинског суда од 19 марта 1831 (14) Народни суд шаље му следеће упутство од 21 марта 1832:

„Писмом вашим од 19 марта о.г. № 168 јављате нама, да се у Н. [нахији — В. П.] вашој многе крађе догађају, — и будући да у многима злочинца пронаћи не можемо, иштете од нас наставленија, како ћете у таковима догађајима поступати; а при том не имајући нити очекујући желамог наставленија сами сте у смотренију поаре у Крвавицама пре једног месеца учињене пресуду учинили, коју да нисте пре него што би од нас наставленије примили изrekli, боље би и путније учинили; јер из једног само подозрења да је који из села поару учинио, и баш да је известно учинио, неправо је и неупутно цело село осудити, да покраденоме штету накнади. Но кад сте већ тако поступили, а оно новца од Крвавичана узете до времена, до ког сте одредили, код себе задржите, а по источенију овог времена речене новце њима повратите; пак ако се међутим злочинац пронађе, а ви ћете од њега поару наплатити; ако ли се не пронађе, а оно ће поарани у штети морати остати. При том препоручујемо вама, да у подобнима случајима тако не поступате, но сваким начином постарате се, најпре злочинца пронаћи; никако пак пре пресуду да не чините“ (15).

Овим упутством укида се колективна одговорност али то још не значи да се то укидање спроводи и у пракси. И не само то, свега неколико месеци доцније донето је „Наставленије“ које потврђује дотадашњу праксу и понавља одредбу о колективној одговорности.

Иако А. Јовановић тврди да се „око 1830 године губи сваки траг колективној одговорности“, налазимо у архиви шабачког суда сагласност Јеврема Обреновића са пресудом овог суда: „[...] што пишете у призренију Миле Ристића Поаре, која је се у селу Клејну нашла, и да сте

(11) ДАБ — Апелациони суд 1822, 20 јули 1822.

(12) ДАБ — ЗМП XIII, А 250, 7 јули 1819.

(13) А. С. Јовановић: Доказна средства у нашем старом казненом законодавству „Бранич“, V, 1898, с. 260.

(14) ДАБ — Апелациони суд 1831.

(15) ДАБ — Апелациони суд 1831.

пресудили да село исту поару плати, то вам одобравам и препоручујем, да све селу препрећујете да новце скупите [...]“ (16). Ова пресуда показује само да је колективне одговорности за крађу још увек било али не показује и у којој мери се она практиковала и да ли је као мера утицала на смањење броја крађа.

Од наведене пресуде свакако је много важније и од већег значаја упутство од 7 августа 1831 (17) које потпуно супротно упутству од 21 марта 1831 предвиђа колективну одговорност а поред тога износи који су узроци (наравно то нису ни основни ни сви) великог броја крађа, задатке и дужности органа власти и судова, истражни поступак, доказна средства, итд. Значај овог упутства је изванредно велики како због негирања упутства од 21 марта 1831 тако и због оцена о распрострањености кривичног дела крађе и начина борбе против њега у истражном поступку.

Упутство довољно речито илуструје функционисање установе колективне одговорности за кривично дело крађа тридесетих година прошлог века. Опадање и нестајање ове установе и овакве праксе условљено је снажењем, учвршћивањем а тиме и оспособљавањем органа власти да

(16) ДАБ — Шабачки суд 1828 — 1830, 27 јуни 1830.

(17) Крез Милош и Народни суд под № 1853 разаслали су судовима следеће упутство: „Будући да се арање стаја, подрума и остали зграда, и крађа коња, говеда, свиња, оваца, коза, јагањца, јарића и тим подобна, свуда по држави нашој сваки дан више и више умножавају почела; чему се види да су највише узрок Наиски Судови и капетани што су капетани у немарност ту ствар забили, истраживање на Суд Наиски одбацујући, Суд пак Наиски с једне стране поред судјески послова и не може се о истраживању бринути као што би ваљало, и тако одбаца истраживање на кметове, а друге пак стране врло мекано у том поступи, што овакове лопове, кад се пронађу, с врло малом казни одпушта, и тако су лопови почели згодну ову прилику на пољзу употребљавати, одкуда се силна штета по народу чини; зато, да би се једном ово уколико је могуће укинуло, у согласију с Њивом Светлости Милостивејшим Господаром и Књазом Нашим најоштрије вам се налаже:

„1. Да капетане вама подручне Суду вашим да призовите и њима објавите, да је височијша озбиљска вам и заповест, да сваки капетан по свима селима своје капетаније заповеди, да сваки она кога поарају, одма јави кмету своме да је поаран, које кмет одма да истражује, а он сам, сиреч поарани, да буде дужан међу тим отићи и јавити то своме капетану, на које капетан без свакога оклевања где био да био да оде на поарано место, и како оно село, у коме је крађа или поара учинена, тако и сва околна, на које би подозрење пало, ко је поару или крађу учинио, употребивши где нужно буде и казн са штаповима. У догађају пак, где се лопов пронађи никако не би могло, онда капетан заједно са кметовима да повата све подозрићне људе, на које нико неће да се подјемчи и да их под стражом у Суд Наиски пошље.

„2. Суду Неискоме оштро се налаже, да оне људе, које му капетан и кметови пошљу из подозрења за такovu поару или крађу, једнако у апсу задржи и на сваки начин за поару или крађу испитује, и ни једнога да не пусти докле се или рсуз не нађе, или докле се за уапшене не подјемчи оно село, које их је истурило. Ако би тако испитујући дознао ко је поару или крађу учинио и таковога би ухватио, то таковога макар и најмање поара или крађа била, да не пусти докле Суду Народноме не јави точно ствар описавши, којом приликом да не изостави јавити, каквога је владаша онај лопов био пре оне поаре или крађе, и ако је још кад каквово злочинство учинио, који пут је и шта учинио, коме известију да дода и пресуду своју и капетану, на које ће из Суда Народнијега одобрења или преиначење следовати. У догађају пак, где се лопов никако пронаћи не би могао, онда се Суду Неискоме совршено забрањују заклетву употребљавати будући се лако мислити може да ће се онај који је поарао или украо, заклетви да није он то учинио и да се је он још кад је пошо у арање или крађу за криву заклетву спремио.—

„Осим тога ни у другоме догађају Суд Наиски нема власти заклетву допустити, док не добије дозволење од Суда Народнега.

„Ако се при свем истраживању рсуз не би нашао, онда село оно, у коме је поара или крађа учинена, поару или крађу да плати, који новци да се представе у Суду Неискоме за неко време, по коме року, ако се пак рсуз не нађе, да се поараном, а у противном догађају рсуз да плати како поару и дуплер, тако и сву сеоску дангубу и трошак; но и то да се не изврши пре него што се јави Суду Народноме. Суд Народни Србски“ (ДАБ — Шабачки суд 1833 (781—1073) а. исти документ се налази и у ДАБ — ЗМП XXIX, с. 102).

сами проналазе, гоне и кажњавају преступнике и да не траже у томе помоћ од заједнице нити да је чине одговорном у случају да се прави кривац не ухвати. Колективна одговорност за обични криминал нестаје у Србији прошлог века много брже него ли за тзв. политички криминал који се манифестовао у хајдучији (ма да и она није увек била искључиво политички криминал) и протеже се током читавог двадесетог столећа.

У упутству (тачка 2) наилазимо на још једну познату установу која се примењује у судском поступку а јавља се и по изреченој пресуди као ослобађајућа гаранција — на установу јемства. Јемство се најчешће користи за проналажење учиниоца кривичног дела крађе — и нарочито хајдука —, а ређе за друга тежа кривична дела (на пример, убиства), и то углавном у првој деценији владе кнеза Милоша.

Јемци односно људи који за неког јемче никако нису сведоци јер они не износе на суду своја непосредна запажања о учињеном кривичном делу. Они само тврде да лице за које јемче није учинило и неће учинити инкриминисано дело, и то на основу његових карактерних особина (добар, поштен, вредан), да је до тада био доброг владања и да није учинио никакво кажњиво дело. Они не морају лично да дођу на суд већ може један у име неколицине да јемчи а може се дати писмено са потписима јемаца у руке осумњиченом да он с тим пође на суд.

Тако, на пример, Кнезови Народне Канцеларије у Београду упућују кнезу Милошу кметове-јемце и описују случај:

„[...] из Топчидера кметови са сего показатељима долазили су к нама, и искали су допуштење од нас да к вама дођу молити се за Тодора Максимовића свога сељака, који је сада ту у апсу, и стоје за њега сви добри, како и њихово овде приложено гласи писмо, да он Тодор није ни најмање умешан у похару. — А предречени Тодор 21 октомврија сего года а нашим писмом и сам је отишао одавде да се пред вама суочи са својим давучијом [тужиоцем — В. П.] и у писму однео је јемце за себе кметове да он за похару ову ништа није крив“ (18).

О сличном случају извештава Милутин Савић кнеза Милосава Здравковића:

„Јављамо вам Господару како је имао један бећар и безкућник пребивао код Јована у Јовац па није седео у селу него на појате у лугу код свиња, такођер неко га претисне ноћом те му узео неколико пара и обрани га мало, после он обеди на Крчалинога сина у Јовац; такођер дођоше сви кметови и кнез те кажу да није тај момак учинио то, они су сви добри за Крчалинога сина и ми вама јављамо како ћете ви заповедит тако да радимо. Момак није уапшен нити је везан, неће да бежи каже ако ћете ме пратит Господару да идем ја нисам и за мене сво село добро [...]“ (19). На тражење кнеза да младић дође и одговара на суду, молба се понавља: „[...] ми ето сада по вашој заповести шаљемо к вама кнеза дауцију и тога момка на кога беде, али господару код нас јесу сви кметови и сво село дошло је и сви се заваћају ради тога момка да досад никакву штоду ни малу нити велику у селу учинио није [...]“ (20).

Јемству се не прибегава само када се доказује невиност осумњиченог лица већ и онда када је лице за које се јемчи извршило кривично

(18) ДАБ — КК Народна Канцеларија 1822, 17 нвембар 1822; о овом предмету такође ДАБ — Апелациони суд 1822.

(19) ДАБ — ЗМП XIV, А 25, 29 март 1823.

(20) ДАБ — ЗМП XIV, А 27, 3 априла 1823.

дело крађе. Овакво јемство за учиниоце кривичног дела је нарочито карактеристично и често у случајевима хајдучије. За познатог хајдука Илију Стрелу, арамбашу хајдучке чете, који пред судом одговара за убиство, разбојништво итд., потписали су молбу 23 сеоска кмета и кнеза из 8 села да му се „опрости“ (21). Насупрот овој појави, исто толико има примера када село искључи из заједнице оног ко се одметнуо и никад више неће да га прими.

Јемчење за учиниоца кривичног дела представља посебну карактеристику ове установе. Јемство којим се гарантује невиност неправедно осумњиченог лица, облик о коме смо раније говорили, познато је од раније и могло би се рећи да води порекло од средњовековних клеветника, који такође нису били сведоци у данашњем смислу речи.

Међутим, друга страна ове установе — јемство за учиниоца кривичног дела — интересантна је још по обавезама које на себе преузимају јемци у погледу већ извршеног и евентуално учињених нових кривичних дела од стране осуђеног лица, 31 децембра 1821 шаљу „Кнезови Канцеларије Народње Србске“ кнезу Милошу „Извеште“ у коме се каже:

„Предстали су код нас кметови из Брзовода наије Пожаревачке и моле се да би Михаила Глигоријевића из истог села који се у апсу наводи на узрок што је Петра терзију из Дубнице нахије Њуприске поарао, из апса освободили, обвезујући се они да је он поаране врати, и ако би све враћено не било да ће они све што би фалило подпунити; кроме тога обвезују се да ће речени Михаило и напредак честко владати се, и ако би он што ни буд худо учинио да ће они за њега одговарати. Кметови јесу следејуши: и убо 1-во Јачим Мијајлов, 2-и Рајко Павлов, 3-ће Јанко Павлов и 4-то Јован Ђурин и 5-то Манојло Петров“. На истом акту кнез Милош удовољава овој молби: „Овому представленију кметова Брзовода соглашавам се ја совершенно, и на тај конач освобождава се од њи зактевани Миахило [...]“ (22).

Ова обавеза јемаца да ће сносити материјалну штету изазвану учињеним кривичним делом од стране лица за које јемче није била — нарочито кад је штета велика — декларативног карактера што показује и следећа пресуда Народног суда од 28 новембра 1931:

„[...] да се из имања сваког од ових рсуза част на њега припадајућа од они поара, у којој је који био, и наплати; ктоне, пошто се све признане поаре ови начином наплате, да се онда из имања њиова онолико, колико све крађе њиове изнеле буду, новчане казни за касу народну узму; у случају пак, ако се сва новчана ова казна од живог мала и новца њиова узети не би могла, то оно што неостане, да се накнади из имања вишеименовани јемаца, којима ће ово казн бити за то, што нису, ако им рсузлук горе изложени јемаца и није можда познат био, као што се противно није могло осведочити, добро мотрили, за кога ће се јемчити“, (23) Кнез Милош, иако ову пресуду делимично преиначује, овај део потврђује: „[...] А штета поаранима људма нанешена да се из имања у поарама учествовавши рсуза тако накнади, да у случају, ако имање једног рсуза не буде довољно, припадајући му част платити, други рсузи дужни остају из свога имања недостатак попунити. [...] Новчану казн пак, која у овом случају каси народној припада, нека само они плате, који су се лако-мислено за ове рсузе јемчили“ (24).

(21) ДАВ — Апелациони суд 1825, 10 маја 1825, 17 маја и 21 маја 1825.

(22) ДАВ — ЗМК XXX, 23, 31 децембар 1821.

(23) ДАВ — Апелациони суд 1831.

(24) ДАВ — Апелациони суд 1831, 25 јануар 1832.

Јасно је да се ни ови примери не могу узети као правило без изузетка јер смо раније видели шта се догађа кад покрадени не може да наплати од лопова причињену штету иако је она пресудом досуђена а тим пре се догађа да јемци избегну своје обавезе, опет као и у осталим случајевима користећи слабост и неефикасност полиције и органа правосуђа.

Досада је било речи о јемству које је потицало добровољно из личних побуда и иницијативе појединаца или колектива ради заштите окривљеног или осуђеног члана заједнице. У пракси овог времена познато је јемство које организују органи власти — у суштини исто што и колективна одговорност села ради накнаде штете — ради лакшег откривања и хватања злочинаца а састоји се у томе да сваки човек мора наћи за себе јемца да није крађу извршио а онај за кога нико не јемчи, тај је осумњичен и иде на суд.

Мотиви предузимања оваквог начина гоњења и проналажења лопова — нарочито хајдука — исти су као и код солидарне одговорности због штете настале крађом — у ствари у оба случаја реч је о одговорности заједнице — зато их нећемо овде понављати већ само установу илустровати примером. Наводимо кратак и типичан пример каквих има небројено у архивама тог времена.

Суд нахије шабачке пише капетану Нешку Адамовићу на који начин да покрене истрагу поводом крађе:

„[...] по пријатију овога писма изволите изићи у Суљковић и истражите покрадене новце Милована Станимировића, ако не будете могли одма изнаћи, а ви село поемчите, пак онда оставите им термин, и кажите, да, ако се новци до оног дана не би нашли, да ће село морати платити, а кад отложени термин изиђе, а ви ћете онда оне за које се нису нашли јемци, овамо послати“ (25).

Судови су преузели још један облик раније примењиване друштвене санкције према онима који нарушавају утврђени начин живота било на који начин а то је протеривање, искључење из заједнице. У Милошево време протеривање је било врста казне досуђивана најчешће за разбојништво и крађу а ређе за убиство, тучу у поврату (сеоске кавгације и насилници) завођење, пијанство и за дела увреде и клевете власти, поткопавање њеног угледа и сл.

М. Ђ. Миличевић бележи да је и под Турцима село „могло из своје средине протерати, или и погубити кога не трпи. Тако, на прилику, ако би село устало да моли за кога који је затворен, онда су Турци такога често пуштали ма да је најкривљи; ако ли село кога ода, говорећи паши или кадији: — Ми га међу се не ћемо; твој севап — наш џевап; погуби га! тога већ Бог да прости!“ (26).

Казну протеривања можемо пратити из године у годину, од првих година по преузимању власти из надлежности турских органа и захтева народних скупова до разрађенијих прописа о поступку приликом протеривања, о имовини протераних лица, њиховој породици, итд. 15 јуна 1817 обркнез шабачке нахије Илија Марковић обавештава кнеза Милоша да

(25) ДАБ — Шабачки суд 1832, 18 април 1832.

(26) М. Ђ. Миличевић: Општине у Србији; „Годишњица Николе Чупића“, II, 1878, с. 191.

шаље „[...] два лопова, које кметови не примају у нурију т.е. Исаила из Звезда и Васића из Мови, и на Исаилу се велика похара пронашла, за које ће вам и сам проказати“ (27).

По свом карактеру казна протеривања се не мења у току прве владе кнеза Милоша али она све више прелази у искључиво право и употребу органа власти у доцнијим годинама, док су у почетку ову санкцију судови проводили и досуђивали на захтев народа односно села из кога је осуђено лице. Износимо документ који потиче још из 1819 а говори о одлукама локалне скупштине достављене кнезу Милошу да удовољи захтеву за протеривањем лопова из кнежине; како су из ових година документи малобројни, то овај наводимо готово у целини:

„[...] у овој скупштини овдашњи народ велику тужбу учинили су код нас за лопове који се по кнежини налазе и предаду се суду пак опет враћају се у село; овде су учинили највећу тужбу шопићани на Неделка из њиховог села и друштво његово и никојем није мило кад су их водили да су повраћени; такођер и ова сва кнежина тужбу чини на њи и на лоповлуке, да је од лоповлука највећа смутња међу њима и неуређеније свако; које ће вама из уста казати и нови кнез Никола којег тамо са три кмета шљемо, и ваши момци који су од свију слушали кад су тужбу чинили да оваке људе нико их није рад у селу држати и сви желе да вама јавимо како не сме оваки људи међу њима имати. Остајемо ваши покорни служитељи Милутин Савић, Никола Катић, Живко Михаиловић, Никола Станковић. На скупу у Кука 3 јунија 819“ (28).

Кнез Милош је прихватио овакве повремене молбе за протеривањем злочинаца у другу нахију али је временом стварао — услед пораста броја протераних лица — путем општих упутстава и својих пресуда — које важе као преседани — организацију смештаја и евиденцију имања на ову казну осуђених лица. Ова репресивна мера је према схватањима кнеза Милоша сасвим добро испуњавала свој задатак: за осуђене је то била строга казна јер су то махом сељаци којима тешко пада одвајање од куће и земље, а с друге стране не представља никакав издатак за државну благајну ни губитак за привреду. Да су осуђени на лишење слободе, морали би се градити затвори којих је било недовољно, друго не би обрађивали земљу тако да би осуђеници, евентуално и њихове породице, били на терету заједнице а то никако није било у складу са општом политиком кнеза Милоша; он је био много практичнији, улагао је новац у трговину и политику а не у апсане и тамнице.

Из општег упутства свим судовима № 900 од 7 маја 1832 видимо како је централизована евиденција протераних лица при Народном суду ради лакшег размештаја једног осуђеника на имање другог истом казном осуђеног лица. Упутство гласи:

„Будући да доста пута принуђени бивамо злочинце и преступнике због различни већи преступленија из села с њиови баштина крећати, и у друге најје протеривати; зато, да би се овима изгнанима место за њиово уживлење лакше наћи и одредити могло, опредељено је и закључено; да се непокретна добра то јест земља злочинаца у другу нахију државе наше прогнани не растура, већ у целини да остане, и да се свагда, кад би когод реченим начином с баштине своје кренут био, нама јави име и презима прогнаног с назначеним глава његове фамилије, с њиме прогнани, место

(27) ДАБ — ЗМП XIII, А 64; 15 јуни 1817.

(28) ДАБ — КК IV, 64 (Београдска нахија, 3 јуни 1819).

одкуда се протерује и куда се пресељава, и описаније заоставшег његовог непокретног добра да се прида. Овим ћемо начином ми, знајући гди има баштина поменутих начином притјажатеља лишени, на такове из други наија прогнане злочинце насељавати моћи. А што ће се радити с баштинама овако упразненима, док се когод с нашим одобренијем на коју не насели, то ћемо ми свагда одредити, кад нам за ког прогнаног и његову баштину јавите. Изложено закљученије вама саопшчавамо с препоруком, да таково у реченим догађајима точно испуњавате. Суд Народни Србски“ (29)..

Већ идуће године (1833) Народни суд поново издаје слично упутство у коме потсећа судове да се придржавају прошлогодишње уредбе и излажући је укратко закључује: „да би Суд Народни знајући где су таква иза протерани непокретна добра остала; друга на њи насељавати мого“ (30).

Из пресуда донетих после ових упутстава видимо да су се она спроводила у живот. За изрицање казне протеривања одлучујући елемент је био да је кривично дело учињено у поврату (и тек онда ако је реч о банди, о великој вредности причињене штете, итд.) и да су за раније кривице већ коришћене друге казне али без успеха; из тога што се казна протеривања изрицала за кривично дело похаре у поврату и после издржане казне затвора и боја за стара дела, закључујемо да долази у ред строгих казни а пресуде које садрже ову казну морао је да потврди највиши суд или кнез Милош.

Казна протеривања изрицала се кумулативно са другим казнама а такође и као једина, посебна казна. Народни суд №. 1187 од 3 јуна 1833 доставља на извршење шабачком суду пресуду групи злочинаца „за силне поаре и крађе које су починили“, у којој се прво досуђује накнада штете покрађеним лицима:

„за то намирење ваља да се прода, не само покретни, него и непокретни мал њиов, осим њива и ливада Максима Ђурковића, на коме ће се после други ко населити“. Затим се опширно и детаљно износи колико ко мора да плати, а онда се изричу казне. „Казн пак за злочинства пресуђује Суд Народни: Максиму Ђурковићу 75, Гаи Радукићу 75, Степану Радукићу 50, Ранку и Пури Стевановићима по 50, Јовану Илићу 50, Ранку Горићу 100 и Дамјану Мазаловићу 50 штапа да се удари.

„На зактевање сељана, протерује се Максим Ђурковић, Гаја и Степан Радукићи, Ранко Стевановић и Ранко Гогич; од који Степан Радукић одређује се у Врбовну Н. Бесградске на баштину једнога од тројице, који су из Врбовне такођер због арсузлука протерани; а Ранко Стевановић у Пријевор Н. Рудничке на баштину Гаврила Дошљака који је такођер због арсузла из Пријевора протеран. За ово ће Суд Народни, Судовима Београдскоме и Рудничкоме нужно настављеније дати; а ви њи управо у речена места оправите, давши им нужне пасоше. Максима пак Ђурковића, Гају Радукића и Ранка Гогича, да под тврдом стражом пошљете до Суда Народнога, који ће им, кад овамо дођу, одредити места, куда ће се преместити. Свакоме од њи који фамилију има, да дате кола да се пресели.

„[...] Јован Илић и Пура Стевановић који су мање поара учинили. и Дамјан Мазаловић који је тек ситнице крао, не протерују се из своји места, но то само с тим примечанијем да ће се протерати, чим се први пут макар и у најмањој крађи увате.

„Под именом да се протерају с фамилијама, разумева се, само са женом и децом својом; браћа пак, оцеви и остала родбина, не ваља ни

(29) ДАБ — Шабачки суд 1832; 7 мај 1932.

(30) ДАБ — Шабачки суд 1833 (1—500); 1 мај 1833.

једнога да се протерује; по томе дакле и што се каже, да се намири из његовога имања; онеме, који оца или браћу има, не ваља сав мал да се прода, но оно што би при деоби на његов део спало [...]“ (31).

На основу пресуда не можемо утврдити ни приближно број протераних лица нити смемо да уопштавамо неке друге индикације које ипак нешто кажују. Тако, на пример, налазимо у архиви шабачког суда да су за 7 дана аиздата три „прогонитељна“ пасоша (17, 21 и 23 јануара 1833) (32). Ови пасоши су сви исте садржине и издају се лицима која су протерана из једне у другу нахију у Србији (33).

Судском пресудом се може казнити протеривањем и ван Србије у околне пашалуке или у Аустрију у зависности од тога одакле је осуђени родом или где је до доласка у Србију стално пребивао. Српске власти су морале енергичним мерама да се бране и боре против упада и преласка на њену територију разних разбојника и лопова јер је и својих имала доста, и зато је безброј пута понављана наредба кнзса Милоша да се нико без пасоша никуд кретати не сме.

Има примера када се лице протерано из Србије у случају повратка ставља ван закона; такво је циркуларно писмо № 430 Народног суда од 18 фебруара 1931:

„Писмом овим, даје се на знање свим србским судовима, да је Ицко Вељковић, родом из Алексинаца, у Н. Параћинској, који је досад двапут из Србије због арања протериван, већ трећи пут по пресуди Суда Народног од 31 децембра 830 № 21, која је Њиховом Светлости 6. т.м. № 128 потврђена, из Србије протеран с тим додатком, да сваки, који би га опазео, да се је опет у Србију повратио, буде дужан убити га. Ово је и у његовом пасошу назначено, а и свима Судовима налаже се, да се по пресуди овој владају, ако би се опоменути Ицко где указао, а то исто и подручним капетанима да кажу“ (34).

Нарочито тешко кривично дело је крађа за време пожара и третира се исто као и крађа црквених ствари-светотатство, па је и санкција тежа него за обичну крађу. Чланом 16 „Уредбе за гашење пожара“, прописује се:

„Будући да крађа при пожарима како гођ и она при карабљекрушенију у число крађе црквоне долази и назива се светотатство; то овој крађи при пожарима опредељује се по височајшем опредељењу Његове Светлости, Милостивејшег Господара и Књаза нашег шиба кроз сред чаршије, с тим, да му се украдене ствари, ако је могуће о врат обесе, величину пак овакове казни определиће по величини довољно осведочене кривице местни онде Суд“ (35).

Не постоји рок за покретање поступка за кривично дело крађе тј. не постоји застарелост кривичног гоњења овог дела а исто је правило важило и за друга тешка кривична дела (убиство, хајдучија).

(31) Шабачки суд 1833 (500—780); 3 јуни 1833.

(32) ДАВ — Шабачки суд 1833 (1—500).

(33) ДАВ — Шабачки суд 1833 (1—500). („№. 44 прогонителни пасош — Ранко Глигорић бећар родом из села Совљака ове нахије који је више пута код суда овдашњег апшен и каштигован за хрђава његова поведенија као хрсузлуке и прочаја; и нехотеви се проћи досадашњег свог неваљалог обичаја, прогони се из ове шабачке наје у ваљевску; чега ради препоручује се и налаже надложним кметовом сеоским да би га од села до села под стражом до Ваљева пропатили. Уиме Суда Станко Јуришић, у Шабцу 1 7јануар 1833.“)

(34) ДАВ — Крагујевачки суд 1826 — 1831.

(35) ДАВ — КК ХХV, 88 (Расписи и објаве) 12 новембар 1834. М. Миљковић цитира у изводу ову уредбу под 27 новембар 1833, „Бранич“, XI, 1905, с. 161—173.

Разумљиво је што и за мање крађе, када вредност украдене ствари није била велика, не постоји застарелост и могу се кривци гонити и после 20 година. То се објашњава тиме што под турском влашћу а и у бурним, ратним годинама нарочито Првог устанка — када су могућности и услови за крађу много повољнији него за гоњење лопова, иако су углавном примењиване драконске казне кад се кривац ухвати — покрадени често нису могли а некад нису ни хтели да подижу тужбу, а и органима гоњења у таквим приликама није увек полазило за руком да пронађу „рсузе“. Зато су бројнији случајеви проналажења криваца и доношења пресуда за почињена дела тек око тридесетих година прошлог века.

Судови су могли да узимају у поступак само она дела — било кривичне или грађанскоправне природе — која дотада уопште нису била расправљана пред судом. У том смислу — да се једном пресуђена ствар не може поново судити — кнез Милош је често понављао упутство судовима а то се односило како на спорове расправљене за време Турака и под Карађорђем тако и у почетку његове владе. У великом броју случајева појединци су — незадовољни ранијом пресудом — покретали поново поступак (36) после неколико година као да до тада није спор ни био расправљан користећи недостатак уредних судских књига (протоколи и т.сл.). Тек ако је састав суда остао непромењен, дешавало се да тужилац буде одбијен захваљујући добром памћењу неписмених судија.

Износимо из архиве крагујевачког суда примере кривичног гоњења због крађе после 20 и више од 20 година што значи из времена пре и за време Првог устанка. Народни суд под № 2495 од 3 децембра 1831 шаље крагујевачком суду „ову пресуду вама јављајући препоручујемо, да је и у извршење приведете [...]“ коју је он донео на „тужбу Лазара Радосављевића из Блазнаве н. рудничке да му је пре 20 година нестало из зграде 60 дуката рушпи, и да је после толиког времена сад тек прочуо, да му је новце ове украла Стоја жена Дукина из Шаторње н. крагујевачке [...]“ (37).

Исти суд под № 47 од 13 јануара 1832 упућује крагујевачком суду акт следеће садржине:

„На питање ваше, изложено у данашњем писму вашег под № 53, може ли Неша Ђорошић из Брњице наплатити сада вола свога, украденог њему у време турског зулума од Алексе његовог сељака, Вуке и Николе из Кусовца, јављамо Вама, да поменути тужитељ Неша, ако совршено засведочи и оптужени признаду, да су му заиста вола његовога украли, право има, вола свога од њи наплатити, ви ћете дакле, извидивши најпре добро овај пред [мет] које смо ми сами предузети тели, но из узрока, што оптужени с дужитељем заједно Суду нашем предстали нису, учинили нисмо могли — по изложеном упутвовању решеније о њему учинити“ (38).

У таја као посебно кривично дело различито од крађе по условима извршења, начину противправног присвајања и степену виности учиниоца није јасно одређено и издиференцирано у судској пракси за време прве владе кнеза Милоша. Недовољна развијеност робноновчаних односа у

(36) Овај случај је нарочито чест у грађанскоправним споразумима када су у питању потрице, међе, итд.

(37) ДАБ — Крагујевачки суд 1826—1831.

(38) ДАБ — Крагујевачки суд — 1832—1834.

то доба условила је да се у саобраћају између приватних лица не стварају такви услови који би били довољни за масовнију појаву овога деликта и за његово посебно третирање у судској пракси и правним схватањима тога доба. Уосталом, ако се у једној патријархалној и пољопривредно заосталој земљи овај деликт и јављао — с обзиром на вредност оштећења и могућност вансудског намирења — он вероватно није обавезно постајао и предмет судског а нарочито не кривичносудског гоњења и обештећења.

У исто време познато је да је ниво правног образовања чланова суда био врло низак. Значи, органи правосуђа тј. судска пракса тога доба ни из објективних ни из субјективних разлога није могла са своје стране посебно да допринесе диференцирању и прецизном дефинисању овог деликта као специфичног кривичног дела против имовине.

Међутим, ако кривично дело утаје срећемо врло ретко — чак и под појмом крађе — у саобраћају између приватних лица, ипак би било погрешно мислити да оно уопште не постоји као кривично дело за време прве владе кнеза Милоша. Оно се јавља пре свега и најчешће као старешински деликт — утаја пореза, судских такса, пупиларних новаца, итд. Како се овде утаја налази у идеалном стицају са делом злоупотребе службене дужности и како такви старешински деликти нису гоњени преко редовних судова, они се морају посебно и обрађивати.

Јасно је да се у самом току развитка друштвених односа и усавршавања судске праксе диференцирање између кривичних дела крађе и утаје морало почети да врши, иако се она кроз читав посматрани период неће оштро издвојити. За илустрацију тог процеса интересантна су следећа два документа.

Нахијском кнезу Милосаву Здравковићу упућена је 8 маја 1818 тужба против две девојке и њихових родитеља што су утајили новац нађен при раду у винограду једног малолетника. Дело се овако описује:

„[...] ово дете имало неку оставу очеву у лојзе, био му отац оставио, а кад му отац умре на дете, оно тражило пак после нису могли да нађу. Асад ево кад би пролетос да сви раде лојзе и оно је радило пак уватило надничаре из Ресаве из Кованице, пак нашли од ти работници 2 девојке [...] кад су ови људи отишли у село, и питали их бићете штогод нашли кад сте копали лојзе, они су се клели у чес децу да то нису ни с очи видели а камоли да су нашли [...] пак најпосле кад се ухватише у лажу, они казаше и стотину гроша. А кад дођу код тебе ти ћеш пресудити како год нађеш за право, а шајти ако их тражиш има, нашли се тројица [...] но удари на муке људи и девојке колико год знаш и обрћи мајсторијом како год умеш, а мене ми ништа нема, но знам да је право да дете тражи свој мал [...]“ (39).

У другом случају Народни суд доставља магистрату крагујевачке нахије под № 949 од 23 октобра 1829 пресуду по делу утаје („[...] Извештени о утајеним и сада пронађеним свињама [...]“) а дело дефинише не као утају већ као крађу и одређује казну која се не разликује од казне за дело крађе. Диспозитив пресуде гласи:

„[...] у призренију чега одговарајући вам и решавамо следејушће: прво. Да од Радивоја Степановића наплатите Вукосаву сав учињени трошак да му по његову онолико колико Вукосав на душу узео буде, да је по-

трошио и издангубио. Друго. За утајене 4 крмаче и 3 назимади *сматрајући их као крадене (подвукла — В. П.)* у касу дуплира да узмете 40 гроша, по чему и 3-оје назимад од Радивоја наплатите и подајте Вукосаву и то по определенију приличне цене. Треће пак, Радивоја Степановића по свему том наплаћењу казните са 25 штапа зато, што он није хтео кмету свом јавити да се код њега од толико времена туђе свиње находе“ (40).

У првом случају кривично дело утаје стиче се кривичним делом неиздавања нађене ствари али, као што се из цитираног документа види, нема ни помена о било каквој квалификацији кривичног дела. У другом случају — иако се наводи да је утаја у питању — дело се квалификује и кажњава као кривично дело крађе. Ипак се јасно види да се већ формира свест о утаји као нарочитој врсти крађе, иако се још увек идентификују бића ова два кривична дела.

За сва остала кривична дела против имовине — паљевина, повреда ствари, превара, проневера, итд. — не постоји довољно материјала за исцрпнију обраду. Појединачно, с времена на време судови или кнез Милош квалификују одређено дело као кривично (41) али постојећи материјали судских архива не дозвољавају да се тражи примена донетих прописа у судској пракси тадашње Србије.

В. Петрић

R É S U M É

Délits de pillage et de détournement des fonds pendant le premier règne du prince Miloš

Les sources historiques sur la Première et la Deuxième insurrection serbe témoignent que les délits contre la propriété étaient très nombreux. Les racines sociales de l'accroissement de cette forme de délits n'avaient pas changé jusqu'à la fin du premier règne du prince Miloš. Les conditions de la guerre, la différenciation plus prononcée selon les classes et selon l'état de fortune, le développement et l'efficacité insuffisants des organes du nouveau pouvoir, l'abandon des rapports et des normes éthiques anciens et le manque de rapports nouveaux et des normes nouvelles — appartiennent de toute façon à la catégorie de ces conditions sociales fondamentales qui déterminent le volume et les espèces de délits contre la propriété. Pour cette raison, les protagonistes de la nouvelle autorité — chefs serbes, furent obligés de protéger, en poursuivant et en punissant les délinquants, leur propre intérêts, de rendre possible l'évolution de nouveaux rapports dans la société et d'assurer la sécurité générale relative de la propriété.

(40) ДАБ — Крагујевачки суд 1826—1831.

(41) На пример 21 новембра 1819 Кнез Милош доноси следећу пресуду за кривично дело паљевине: „И вама не пропуштам јавити како је један влах у најви пожаревачкој који је кошевце са житом попалио другому човеку, осуђен на оному месту где је жито запалио да се обеси на смрт за оваково зло дело. Тако налаже се да и ви чрез кметове у сваком селу објављеније народу учините, и да запретите који би се усудио онако зло другоме учинити, да ће онаковом смертју кажњен бити“ (ДАБ — ЗМП XIII, А 205). Тачка 5 ушутства од 27 новембра 1834 прописује да ће се казнити „шибом кроз чаршију онај, чијом се кривицом пожар догодио“ („Бранић“, XI, 1905, с. 174).

De tous les délits contre la propriété, le pillage (pohara) est le plus fréquent. On entendait par ce terme, à cette époque-là: le brigandage, la déprédation et le vol. Les espèces de peine à infliger contre le délit de pillage dépendaient de la valeur des objets volés et de la façon dont le délit avait été commis. En règle générale, on prononçait pour ce délit deux espèces de peines: amende et peine corporelle et exceptionnellement seulement une. L'amende était infligée toujours et, à côté de la peine corporelle, on prononçait souvent aussi l'expulsion du délinquant de son domicile habituel. Le coupable est banni dans une autre nahiyé ou bien hors de la Serbie, ce qui reflète un résidu de l'ancien droit coutumier. Les chefs avaient le droit de remplacer la peine corporelle par une amende.

La peine est, en règle générale, personnelle. Dans les cas où le coupable ne pouvait pas être saisi, on appliquait le principe de responsabilité et de punition collectives.

L'institution de caution — analogue à celle de kletvenici de la procédure féodale, — fut appliqué dans l'enquête judiciaire et la procédure probatoire. Les garants apparaissent devant le tribunal de leur propre initiative dans un double rôle: pour se porter garants de l'innocence de l'inculpé et pour influencer sur le tribunal de prononcer un verdict d'acquittement ou, après que la culpabilité de l'accusé eut été établie, de supporter, solidairement avec le condamné, une partie de l'amende. On connaît aussi la caution exigée de l'inculpé par les organes de poursuites ou le tribunal.

Dans cette période il n'y avait pas de prescription des poursuites judiciaires pour le délit de pillage. De l'autre côté, les instructions du prince Miloš confirmaient le principe que la procédure ne pouvait pas être renouvelée après la prise et la mise en exécution de la décision judiciaire (sans égard au temps où elle fut prise et au tribunal qui l'avait prise).

Le délit de détournement des fonds se rencontre rarement dans la pratique judiciaire. Il apparaît principalement comme un délit commis par les chefs et l'amende est prononcée dans le double montant de la valeur détournée ou bien on le qualifie de vol et prononce une peine correspondante.

ОПШТА УПОТРЕБА ВОДА

У једном глобалном приступу, општа употреба вода се може одредити као слободна могућност сваког да употреби или искористи природне воде за најнепосредније личне и домаће потребе. Законско је правило да на природним водама (водотоцима и водним реципијентима) свако може без дозволе користити воду за пиће, купање, прање појење стоке, заливање башта, спорт, рекреацију и друге личне потребе (1).

Може се одмах рећи да општа употреба вода спада у ред универзалних категорија водног права. Нема ни историјски, ни компаративно посматрано правног система који је искључује или не познаје, и ако разумљиво има разлика између њих у обиму употребе и врсти користи које се под њу подводе. То је последица чињенице да је општа употреба вода — фигура-

(1) Види нпр. чл. 41 Осн. зак. о водама СФРЈ; чл. 6/1 Зак. о водном привређивању НР Чехословачке од 23. III 1955.; чл. 33, 34, 35 Зак. о водама НР Пољске од 30. V 1962.; итд.

тивно речено — доња граница права на водама уопште (2) и да одатле (упркос чињеници да је готово безначајна са гледишта укупне потрошње воде) има на извештан начин централно место у систему водног права.

Корени опште употребе вода леже већ у обичајним друштвеним односима најстаријих заједница (3). Но, тек је новијим кодификацијама водног права (углавном другом половином XIX века), општа употреба вода постала и позитивно правна категорија. Оно што је посебно издваја, јесте чињеница да је она по својој суштини не само очевидан реликт првобитних облика чисто биолошки инспирисаног присвајања, већ и извесно инаугурисање будућих ванправних односа поводом искоришћавања природних услова. Али је на данашњем ступњу развика — као ограничено опште (4) и регулисано присвајање — правна појава и одређени, правом регулисани облик употребе и искоришћавања вода.

Основне карактеристике. — I-1. — Једна од битних карактеристика опште употребе вода је неопредељеност њених дестинатера. Са гледишта корисника, она није уопште ограничена. Њени корисници чине један индивидуално неодређен, отворен и анониман круг лица (5). Учешће у њеном вршењу не представља никакву претходну и било какву субјективну стварну или правну квалификацију (пол, узраст, држављанство и сл.) (6). У том смислу је она апсолутно једнака и општа, без обзира што се практичне конкретизације ефектуирају зависно од индивидуалних потреба, као и фактичких могућности дотицаја са самом водом (физиолошке разлике, просторно географски положај и сл.).

Но, такав положај корисника истовремено повлачи и извесна ограничења која произилазе баш из ове једнакости овлашћења. Већ се само по себи разуме да факат њеног вршења по једном, технички искључује истовременост њене ефектизације по другом на истом месту и у истом правцу. Опште је правило да нико својим вршењем (без обзира на начин, трајање, посебне околности и сл.) не може себи присвојити нека посебна преимућства, искључити друге или им битно отежавати учешће у општој употреби вода (7). Следствено томе и јесте свако такво инсистирање (поготово са претензијама трајности и искључивости) санкционисани деликт.

2. — Начелна отвореност опште употребе вода свима у једнакој мери, претпоставља њено свођење на једнаке могућности на један реалан начин. У том правцу истиче се правило да њено вршење не подразумева односно искључује било какве посебне уређаје или постројења (8). И друго: да се

(2) Riederer-Sieder: Bayerisches Wassergesetz — Kommentar, München. 1957., s. 286, 293.

(3) Г. К. Гинс: Право на предмету општег ползовања, Харбин, 1928, књ. II, с. 26.

(4) Од апсолутно неограничене опште употребе ваздуха и сунца се општа употреба вода разликује с једне стране по ограничениости укупног волумена вода и са друге, расположивошћу вода преко општих потреба.

(5) Др. И. Крбек: Управно право ФНРЈ, књ. III, Београд, 1958, с. 15; Riederer-Sieder: op. cit., с. 15.

(6) Др. В. Спајић: Основи грађанског права — стварно право, Сарајево. 1960., с. 182.

(7) A. Wüsthof: Einführung in des deutsche Wasserrecht, Berlin. 1953., с. 66; E. Kern: Wasserwirtschaft und Wasserrecht, Berlin, 1927., с. 12; Крбек: оп. цит., с. 17; чл. 195 СГЗ.

(8) Како изричито постављају услов више мање сви текстови који је регулишу. Неки је (нпр. Хрватски зак. о вод. праву из 1891.) чак одређено ограничавају на захватање одређеним, ручним посудама (исто Зак. чланак XXIII: 1885).

за њено вршење не прописују, нити наплаћују било какве таксе — накнаде, будући да је свуда и увек бесплатна (што не искључује могућност наплатног третмана кад је у питању њена проширена употреба) (9). Али је — корелативно томе — њено важно ограничење правило, да се вода по основи опште употребе може захватати или употребити само ако се то не врши у циљу зараде (10).

Њена је даља карактеристика да се може вршити само на начин који одговара ситуацији места са гледишта наменских својстава водотока односно водног реципијента (11). Она се не може вршити на таквом месту или на такав начин, ако би се тиме мењала природна својства воде, доводило у опасност водни ток, његове обале или корито. Другим речима, може се вршити само у оквиру датог техничког и функционалног режима вода.

3. — Иако у начелу слободна, општа употреба вода није препуштена искључивој и сасвим слободној диспозицији њених дестинатера. И овај вид употребе вода трпи одређена регулисања. Важно је при том приметити да је надлежни водопривредни органи својим регулативним (дакле не и појединачним) актима и мерама само саображавају природним могућностима и наменским својствима одређених водних подручја. У том смислу је они чак могу привремено и изузетно ограничити, но никад и ни по ком основу генерално искључити (12).

У оквиру свог општег делокруга водопривредни органи су дужни предузимати мере ради обезбеђења услова за њено вршење, смањујући и отклањајући евентуалне препреке. Неопходно је при томе уочити да они тиме не преузимају и немају никакве обавезе (одговорности) према појединцима. Спада наиме, у ред основних обележја опште употребе вода начело да се она врши увек на сопствени ризик (13).

II. 1. — Са гледишта користи које општа употреба вода садржи, могу се разликовати два схватања, или тачније — два система регулисања. Једно, шире, и старије по коме се општа употреба протеже у оквиру одређених користи не само на воду, већ и на корито (14). Непосредни објект употребе је — схваћено у смислу овлашћења на захвате — по другом, ужем и но-

(9) Leo Wossen: *Der Gemeingebrauch am Wasser*, Halle, 1911, с. 44; Крбек: оп. цит., с. 16; Л. Костић: *Административно право II*, Београд, 1936, с. 350. Супротно А. Ђорђевић: *Право својине и правни одношаји на водама*, Београд, 1906, с. 17.

(10) Riederer-Sieder: оп. cit., с. 287. У истом смислу изричито нацрт републичког Зак. о водама СР Србије.

(11) Л. Костић: н. д., с. 341, И. Крбек: н. д., с. 15; Riederer-Sieder: оп. cit., с. 294 итд. Ово ограничење садрже изричито сви текстови који регулишу општу употребу. „Ако се тиме не угрожава режим вода . . .“ утврђује у нашем праву цит. чл. 41. Осн. зак. о водама.

(12) Wüsthoff: оп. cit., с. 66. У нашем праву је то ограничено само на право републике да може одредити услове за употребу и искоришћавање воде без водопривредне дозволе, а не и на друге диспозиције.

(13) Kern: оп. cit., с. 11.

(14) Свако може „воду захватити, стоку појити, купати се и прати, као и узимати песак, шљунак, камен и лед“ — је решење нпр. бив. српског, хрватског, тириншког, пруског законодавства.

(15) Свакоме је овде слободно „за редовне домаће потребе, заливање расада, воду да граби, да поји стоку, да се пере, да се купа и лед да сече“, како је било регулисано у бив. војвођанском, баварском, баденском а сада нпр. у француском, пољском, доњосаксонском и другима. На исти начин је ово регулисано у Закону о заштити вода СР БиХ, као и Зак. о варству вода СР Словеније, као и по Осн. зак. о водама.

вијем схватању само вода (15). Разуме се да између ових крајњих оријентација има читав низ нијанси и компромисних решења (16).

Ако би се и независно од ових разликовања хтелo, на један уопштен начин одредити користи које општа употреба вода садржи, онда би се оне у најширем смислу одређивале елементарним потребама у води људи и животиња (17). Другим речима, она подразумева оне користи и оне количине воде које улазе у оквир најнепосреднијих биолошких, хигијенских и културних потреба. Ближе се то одређује мером која није баш неопходна за сам опстанак, али чини обично схваћени стандард на датом културном ступњу (18). — Уз истицање начелне разлике између опште употребе вода и слободне пловидбе (19), томе треба додати и вожњу пловилима без сопственог погона (20).

2. — Традиционално су се само пловни и сплавни водотоци проглашавали јавним водним добрима и узимали као објекти опште употребе (21). — Овај класификациони критеријум није више данас ни општи, ни довољан. — Евидентно је да пловидба није данас претежан интерес на водама, како је то раније био случај (22). Због тога се класификациони критеријуми за утврђивања круга јавних водних добара не могу више са њом идентификовати, тим пре што она у крајњој линији и није вид опште употребе вода. Но и независно од тога се поставља питање да ли је таква наменска квалификација водотока или водног реципијента од начелно одређујућег интереса за утврђивање објеката опште употребе? То се питање с разлогом поставља с тога, што није спорно (ни у законодавствима која полазе од такве дистинкције) (23) да водоток може изгубити одређено класификационо својство, (овде пловност) а да се тиме *ipso facto* не укида и општа употреба. Одатле новије тенденције у схватању и регулисању опште употребе вода, с обзиром на њене карактеристике и место у систему водног права полазе од генералне клаузуле: сви су природни водотоци и водни реципијенти (уз јавне бунаре, изворе и чесме) објекти опште употребе вода, са изричито и нормативно утврђеним изузетцима (24).

(16) Занимљив је случај мађарског грађанског законика. У ранијем мађарском водном праву су корита водотока и на водама „под располагањем власти“ била у својини аџацената, док је општа употреба била ограничена на воду. С обзиром на извршене друштвеноекономске промене водотоци су у целини постали државна својина, али је Грађ. закоником статуирана општа употреба у погледу корита (муљ, песак и сл.) која раније није на кориту била могућа.

(17) Kern: *op. cit.*, с. 10: Набрајање користи (праваца употребе) које општа употреба вода подразумева није у прописима таксативно, већ егземплифкативно. Ради потпуности излагања, треба додати то да општа употреба вода не подразумева риболов, лов на бисере и испирање племенитих метала. За ове видове искоришћавање водотока и водних реципијената важи свуда посебан режим, па и кад се не врше у привредне сврхе (спортски риболов нпр.). Поред наплатности, битно их од опште употребе као основ и услов вршења разликује претходна дозвола.

(18) Riederer-Sieder: *op. cit.*, с. 288.

(19) За разликовање опште употребе вода и начела слободе пловидбе види наш рад: Организациони и правни аспекти наводњавања и одводњавања, Билтен Завода за јавну управу АПВ, бр. 5/1963.

(20) Тако нпр. чл. 55 ст. 1 Niedersächsisches Wassergesetz изричито регулише да под општу употребу вода спада само вожња чамцима без сопственог погона.

(21) Овај класификациони критеријум је сасвим општи у континенталном праву. Riederer-Sieder: *op. cit.*, с. 57.

(22) Више о томе види наш рад: Приоритети у стицању и вршењу апропријативних водних права, „Нова администрација“, Београд, бр. 6—7/1963.

(23) Нпр. бив. Хрв. зак. о вод. од 31. XII/1891; бив. срп. Зак. о водама од 25. XII/1878; бив. Bayer. Wassergesetz од 23. III/1907 итд.

(24) Riederer-Sieder: *op. cit.*, с. 294: чл. 33 Зак. о водама НР Пољске од 30. V/1962. у истом смислу и чл. 41 Осн. зак. о водама СФРЈ.

3. — Понека законодавства и аутори су (25) склони да на исти начин третирају и вештачке водотоке — канале и водне реципијенте, било уопште или само под одређеним претпоставкама. Ово не изгледа могуће и тачно, бар не са гледишта односа опште употребе према другим видовима искоришћавања вода. Вештачки су водотоци и водни реципијенти наине увек циљни објекти (26) тако да је њихова изградња и искоришћавање, по правилу, инспирисано и одређено постизањем прецизних и уже дефинисаних привредних циљева (27). Чини се јасним да у функционалном искоришћавању таквих вештачких водотока — као средишту економских, каузалних и еквивалентних односа — могу бити основни или опредељујући само они видови употребе и искоришћавању њихових вода, који су усмерени на реализацију тих и таквих циљева и њима одређених привредних ефеката. Одатле и скала права може бити постављена само у складу са тим и по том редоследу имати „старији” карактер. — Следствено томе би општа употреба на вештачким водотоцима и реципијентима била могућа само тада и тамо, кад и где није искључена посебним наменама. Друкчије речено: за разлику од природних водотока и водних реципијената, где је она *ex lege* слободна свуда где изричито није забрањена, на вештачким водотоцима и реципијентима је она могућа само ако је и где је, и у ком обиму је од органа управљања (или концесионара) изричито дозвољена (28). То је и један од темељних разлога зашто мелиорациони канали, вештачке акумулације и слични објекти нису јавна водна добра.

4. — Споран је у овом смислу и положај подземних вода, нарочито подземних водних струја односно подземних текућих вода. Чињеница њиховог дотицаја са бројним земљиштима и везаност за површинске текуће воде упућивало би на њих као на могуће објекте опште употребе вода (29). Тиме би се и веома једноставно дала објаснити околност да је њихово довођење у експлоатационе сврхе увек потребно претходно одобрење или дозвола. Смисао ових аката са водопривредног гледишта заиста и није ништа друго (нарочито у системима тзв. превентивне предконтроле) до оцена усклађености траженог вида и обима употребе са потребама обезбеђења општег снабдевања подземним водама. — Но упркос тога, се не може изгубити из вида да су подземне воде из природних разлога (фактички, под-

(25) Нпр. Крбек: н. д., ст. 16: Сл. Поповић: н. д., ст. 303 узимају и канале као друштвену својину у општој употреби. У истом смислу и Др. М. Вуковић: Општи дио грађанског права, књ. I, Загреб, 1959, с. 44. Rieder-Sieder: *op. cit.*, с. 65 сматра да се то тако може узети само ако се ради о каналима које је изградила држава за пловидбу, док Henri de Page: *Traité élémentaire de droit civil belge*, t. V, Bruxelles, 1952. p. 888 додаје овоме и иригационе канале иако нису пловни.

(26) Нпр. Хидросистем Дунав—Тиса—Дунав је намењен и гради се „ради обезбеђења планског развитака пољопривреде“ са тежиштем на наводњавању, одводњавању и одбрани од поплава (члан 1 и 10 Закона о финансирању изградње хидросистема Дунав—Тиса—Дунав).

(27) Разуме се да има и вештачких водних објеката, који су примарно и искључиво намењени општој употреби (јавне чесме нпр.), али овде није о њима реч.

(28) Члан 55 важнег Niedersächsisches Wassergesetz регулише ову ситуацију тако да водопривредна власт може, али само уз сагласност власника или концесионара дозволити општу употребу или поједине њене видове на вештачким водотоцима. То се на исти начин може примити и за наше право, где су ови водотоци основна средстава и објекти права коришћења.

(29) Како нпр. узима: A. Pace: *Das Wasserrecht*, Wien, 1901, с. 44 или Riederer-Sieder: *op. cit.* с. 54.

земни положај) недоступне редовним начинима вршења опште употребе. Њихово довођење подобно употреби увек захтева извештај претходни рад, најчешће је механичко и врше се одређеним уређајима. Иако може бити инспирисано користима (потребама) које подразумева и општа употреба, оно се готово увек оснива на посебним правима (нпр. право на копање бунара и сл.) за које важе засебна правила. Због тога не би било основано сматрати ни дубинске подземне воде објектима опште употребе (30).

Правна природа — III. 1. — Прелазећи после изнетих основних карактеристика опште употребе вода на питање њене правне природе, може се рећи да је оно спорно и доста дискутовано. Спор се углавном креће око тога: да ли је општа употреба вода субјективно право или само једна законска могућност и фактички однос? И даље: ако је субјективно право, које јој је ближе опредељење и место у дијапазону и хијерархији субјективних права? А ако није опште субјективно право: да ли има и ако има које су јој правне карактеристике односно у коју категорију правних појава као таква спада?

2. — Крећући се у релацијама ових питања — са ограничењем у излагању на само главнија гледишта — истиче се као прво, схватање да је општа употреба вода једно лично право (31). Иако на први поглед изгледа разумљиво и прихватљиво, изгледа нам да се оно може критиковати и то како са грађанскоправног, тако и са уставноправног гледишта. — Са гледишта грађанског права, општа употреба вода не представља онај квалитет интереса који појмовно чини претпоставку субјективних личних права. Нема сумње да су објекти опште употребе вода, у принципу и шире схваћено и економска добра. Али је питање да ли су они као објекти опште употребе истовремено и имовинска добра? Ово с тога, што својство једног добра као имовинског са гледишта објекта права не произилази само из принципијелне могућности економског искоришћавања уопште, већ из карактера одређених односа који се поводом њега заснивају. Питање и јесте у томе, да ли потребе које покрива општа употреба могу бити схваћене и као лични имовински интерес.

Не може се у том правцу спорити да искоришћавање водотока и водних реципијената није и економски инспирисано са гледишта целине друштвеног присвајања. Али је одмах јасно да такво присвајање не одређује, нити резултира из опште употребе. Она је облик непосредног присвајања према потребама; ограничена је искључиво на непосредно присвајање користи коју вода даје као употребну вредност, при чему као овлашћење није исто мера присвајања припадајуће *ex lege* сваком. Одатле изгледа довољно јасним да она уопште нема имовинску вредност (ни делимично, ни посредно) односно да се тако не изражава или може изразити. Више је један биолошки и културни, но лични имовински интерес. Такав квалитет интереса, и кад је законом заштићен није међутим довољна претпоставка субјективних личних права у ужем грађанскоправном смислу (32). — Најзад

(30) У истом смислу: Dr. Adolf Altherr: Die rechtliche Behandlung der Grundwasser, Zürich, 1934, s. 176, 177.

(31) Dernburg: Pandecten, Bd. I, Aufl. V. Berlin, 1896, s. 786.

(32) Др. А. Гамс: Увод у грађанско право, Београд, 1959, с. 148, 149.

њен предмет у сваком случају (бар не непосредно) није „један особени дес сопствене личне сфере“, да би и са овог теоријског поимања могла бити схваћена као лично право.

3. — Општа употреба вода не спада ни у ону сферу која чини човека личношћу у праву. Личност у праву најмање одређује човекова физичка егзистенција односно одређеност или све њене претпоставке и последице. Својство личности у праву човек добија из одређеног положаја у одређеном друштву; она је резултат одређених друштвених односа (33). Не мора се уопште имати својство личности у праву да би се могла вршити општа употреба вода. На то довољно јасно упућује већ римско робовласничко право (34). Будући неопходно за просто животно одржање и репродукцију била је и тада допуштена буквално свима, дакле и робовима. Разумљиво да они тиме нису постојали личности у праву, као што би то морали бити да је она субјективно лично право, јер је свако субјективно право незамисливо без признатог правног субјективитета. Из тога истовремено следи и закључак — да она није ни последица својства личности у праву, јер би тада била само на њих ограничена. Она дакле, не може бити схваћена ни као елеменат правне способности у једној општој теоријској анализи положаја личности у праву (35).

IV. 1. — Иако на први поглед уверљивије, не би се могло усвојити ни схватање да би општа употреба вода била „законска“ службеност или службености подобно (слично) право (36).

Као прво, насупрот таквог схватања могло би се истаћи дужност органа управљања на наменско одржавање јавних водних добара. То је несумњиво противно неспорном начелу *servitus in faciendo consistere nequit*. Службеност на чињење, и као принципијелно могућ изузетак може постојати само акцесорно и посредно (37). То овде није случај. Дужност органа позваних на одржавање јавних водних добара је њихов трајан и непосредан делокруг. Они су ово дужни независно за било каква стварна права у односу на водотоке. Речју, у питању су дужности из делокруга официјелне надлежности које се најмање могу схватити као сервитус према корисницима опште употребе.

Као друго, треба имати у виду да су службености опсолутна права на туђим стварима, принципијелно изведена из права својине; њена секторска права (38). Воде у општој употреби јесу истина туђе у том смислу да нису у својини носилаца њених овлашћења. Али оне, с друге стране нису туђе тако да би уопште биле нечије — како се даље посебно и ближе објашњава.

(33) Др. А. Задор: лично право, Н. Сад, 1961, с. 141 (шапилографисано).

(34) *Usus publicum* је термин управо из римског права, које је такође познавало категорију *res omnium communes* одн. *res publicae in publico usu*, међу којима и *aqua profluens et mere*. В. Ајснер-Хорват: Римско право, Загреб 1948, с. 78, 79.

(35) По класификацији — Воеводин: Теоретическије вопросы правого положениа личности в советском опшченародном государстве, Советское государство и право, бр. 2/1963, с. 12—22.

(36) Код нас Др. Egersdorfer А. код доношења бив. хрв. Закона, уврштено у коментар Хиладија с. 59. затим Regelsberger: *Pandekten Bd. I, parag. 113*, наведено по Гинсу: Право на предмети општег ползовања, Харбин 1928. с. 28.

(37) Др. А. Гамс: Основи стварног права, III изд. Београд, 1961, с. 140.

(38) Др. М. Бартош: Табаци стварног права, Београд, 1932, с. 291—294.

2. — У даљем разматрању овог питања полазећи од појединих врста службености, може се одмах уочити да општа употреба не претпоставља никакав повласно-послужни однос добара. Учешће у општој употреби није ни у ком облику везано уопште за било каква права на земљишту и некретностима. Општа употреба вода би могла бити третирана као стварна службеност само у том случају кад би била искључиво ограничена на суседска коришћења, што не стоји: она припада свима. — Но не може се порицати да општа употреба вода има несумњивих сличности са личном службеношћу употребе — *usus*. Ова је сличност ипак само делимична. Разликују се они, пре свега, по субјектима. *Usus* је сасвим индивидуално одређено стварно право. Она је везана за индивидуално одређеног титулара, најшире за индивидуално дефинисани круг корисника (породица, село итд.). *Usus publicus* је за разлику од тога буквално безлично овлашћење, које се индивидуализира тек моментом и фактом вршења.

3. — Ништа друкчије ствар не стоји ни у погледу објеката. Објекти опште употребе нису *in species* већ *in genere* одређени. Што је најважније, општа употреба овлашћења на неповратно трошење воде, која би иначе могла бити узета и као потрошна ствар. Обратно томе будући су службености *ius alienis rebus utendi salva rerum substantia*, није уопште спорно да предмет *usus-a* може бити само непотрошна ствар (39).

Није без значаја ни разлика која се односи на мере употребе. Мера личних и домаћих потреба се код узуса и објективно и субјективно утврђује у време када се право заснива (40). Доцније промене немају неког битног утицаја на обим права. Употреба је у том смислу у неку руку „статично“ право. Објективне границе опште употребе вода су пак дате једном апстрактном нормом (правац и обим користи), док је субјективна мера употребе сасвим индивидуална. Овлашћења које она у том погледу даје нису фиксирано везана за било које време. Она овлашћује на свакодневне потребе у води цењено у време када се врши. У оквиру напред објашњених граница, она овлашћује управо на ону меру која је у датом моменту потребна. Увек се сваким вршењем учестано изнова субјективно заснива и одређује — па је и у том погледу разлика сасвим битна (41).

V. 1. — Не прихватајући основаност третирања опште употребе вода као права службености, треба исто рећи и за схватања која је у једном ширем смислу уопште доводе у везу са правом својине. Мисли се на доста прихваћено гледиште да је општа употреба вода нека врста *sui generis* легалног ограничења права својине и то у релацијама грађанског права (42). Разумљиво, такво схватање (као и претходно) претпоставља на водотоцима и водним реципијентима нечију својину, а то је управо једно од најспорнијих питања водног права.

(39) Др. М. Вуковић: Правила грађанских законика, Загреб, 1961, с. 481; Др. А. Гамс: н. д., с. 13.

(40) Изричито нпр. у члану 506 Аустријског грађанског законика.

(41) Идући тако редом могу се између њих уочити и друге, мање битне али ипак осетне разлике.

(42) А. Randa: Das österreichisches Wasserrecht, Prag, 1891, с. 12; Г. К. Гинс: оп. цит., с. 32. Под ограничењима у релацијама грађанског права подразумевају се овде и тзв. редовна јавноправна ограничења, која су због ове редовности у извесном смислу конексни одговарајућим правима.

Иако се не може у овим оквирима улазити у потпуно разматрање целог овог питања, раширености овог схватања ипак обавезује на релативно ширу, макар и сасвим сумарну дискусију о праву својине на водама о којима је реч. На први поглед може изгледати да за наше право таква анализа има само историјско теоријску вредност. Но она је без сумње од актуелног интереса с обзиром да се питање — како ће се видети — више мање на исти начин поставља у односу на право коришћења.

2. — Проблем права својине на водотоцима, као и на водама уопште није ни једноставан, ни јединствен. Посебно га компликује специфичност предмета и различитост његових појавних облика, будући — како је примећено — „воде од малих количина које се скупљају на неком земљишту па до мора, мењају и развијају своју правну природу, почињујући са потпуном својином да би завршиле њеном тоталном негацијом“ (43).

Са гледишта својине, различите доктрине водног права крећу се у основним идејама: од посматрања воде као саставног дела односно прираштаја земљишта или права на воду као једног овлашћења земљишне својине (цивилистичка доктрина), па преко схватања да водотоци припадају индивидуално отвореној заједници (*condominium sociale*), до порицања могућности решавања овог питања на грађанскоправној основи уопште и подвођења водног права у свим аспектима искључиво јавног права (44), што — разумљиво — у овим најширим размерама остаје изван ових разматрања.

3. — Браћајући се на овде постављени, ужи еспект изнетог питања, истиче се да је готово универзално схватање да су природни водотоци јавна добра. Али је веома спорно питање утицаја такве правне квалификације са гледишта права својине. Питање је у томе: да ли водотоци као јавна водна добра могу истовремено бити и објекти права својине или — што је исто — да ли општа употреба као битна и опредељујућа карактеристика јавних добара искључује или подразумева право својине. Ако искључује, онда је изван сумње да се не би могла објаснити као ограничење права својине, док би у другом случају то само по себи било јасно. — У теорији су се о томе искристалисала углавном два супротна становишта (45). Једно „анти-власничко“ по коме јавна добра нити припадају некоме у својину, нити могу бити објект права својине уопште. Држава као најопштији правни организам има у односу на њих само обавезу наменског одржавања и право надзора њиховог искоришћавања. И друго: које у принципу признаје право својине на јавним добрима, али га најчешће посебно одређује односно квалификује као јавну или административну својину територијалних јавних колективитета. — Ценећи изложена схватања чини се да је прво гледиште основаније и да се даде успешније бранити.

4. — Ако је искључивост битно обележје права својине, његова диференцирајућа и опредељујућа квалификација као субјективног стварног права (46), односно ако је право својине друштвени однос који садржи једну суму

(43) Paul Gieseke: Sozialbindungen Des Eigentums im Wasserrecht, збирка Das Deutsche Privatrecht in der Mitte des 20 Jahrhunderts, Berlin, 1956, с. 314.

(44) Шири преглед ових доктрина: Г. К. Гинс: оп. цит., с. 107.

(45) Ближи преглед ових становишта: Др. И. Крбек: н. д., с. 15, 16; Др. Сл. Поповић: н. д., с. 539.

(46) Др. Стеван Живадиновић: н. д., с. 61.

или тоталитет овлашћења над предметом, чија је карактеристика истовремено искључење или лишење других субјеката односних овлашћења (популарније: речено: монопол над предметом) (47), онда изгледа логично закључити да о праву својине на јавним водним добрима не може уопште бити речи. Општа употреба је тада у идеји противна праву својине (иако је и она у извесном смислу искључива, али техничком — не и правном) па се конкретно не би обе могле стећи на истом објекту.

Тешко би се наине дало говорити о праву својине тамо где је употреба ствари, по самом закону, општа и припада свима у једнакој мери. Искључивост и општост су супротности које се не дају свести на исти заједнички именитељ. Фигуративно је али сасвим тачно формулисано законско правило да су „ствари које сви употребити могу, и нико никога искључити од њих не може, свачије“ (48), што значи конкретно и практично ничије. Нико у односу на њих нема овлашћење на искључивост атрибуције које право својине подразумева. Друго је питање факат њиховог присвајања у потрошњи и употребном смислу. У питању су различите врсте и обими употребе ових добара, али од којих ни једна нема основ у праву својине или се из њега изводи. Чињеница присвајања односно техничка реализација употребне вредности једног добра иначе није — сама за себе — довољан доказ о праву својине онога ко то присвајање врши; још мање у корист онога ко то присвајање регулише.

5. — Ништа друкчије не стоји ствар ни са гледишта позитивне опредељености права својине: овлашћењима употребе односно искоришћавања и располагања. Тежиште искоришћавања јавних добара (49) уопште, је на наменској употреби свију и то у битним употребним особинама ових ствари. Не би могло да буде спорно, да таква опредељеност употребе једне ствари у свом битном садржају (у корист лица различитих од сопственика и то по оригиналном основу), не може бити схваћена као ограничење или терет права својине (50).

Како је већ напред речено, општа употреба је доња граница права на водама и има централни положај у скали водних права. Она као таква има самосталну егзистенцију и поставља се у ствари према праву својине принципијелно у односу конкуренције. Сасвим супротно томе се терети начелно и појмовно изводе из права својине и за њега везују. Они увек значе или обавезу сопственика на трпљење (службеност нпр.) или на давање (реални терети нпр.); али увек у корист одређеног титулара или одређене групе (село нпр.). Но никада не у корист апсолутно неодређеног и неограниченог

(47) Др. Рад. Лукић: Друштвена својина и самоуправљање, Београд, 1964, с. 9, 11.

(48) Како је изричито речено у члану 195 Српског грађанског законика.

(49) Појам јавног добра је доста споран. Неспорно је да јавна добра чине ствари у општој употреби, али је спорно да ли га чине и ствари које су одређене за јавне службе (како узима нпр. члан 969 АИЗ). Не улазећи овде у ову дискусију, пошто су пловни водотоци неспорно свуда као ствари у општој употреби јавна добра, истичемо основанијим гледишта (Др. А. Финжгар: Јавно добро, државна и друштвена имовина, Архив за правне и друштвене науке, 1958, бр. 1, с. 117, 118) да су јавна добра само ствари у општој употреби. И позитивно право (нпр. чл. 2 Закона о промету земљишта и зграда,) двоји ствари у општој и ствари у јавној употреби.

(50) Како сматра нпр. и М. Hauriou: *Precis de droit administratif*, 10 éd., Paris 1921, р. 504, 505 по коме је такође општа употреба терет који не искључује право својине.

или потпуно анонимног круга дестинатера, поготову кад је реч о битним употребним особинама ствари. То не оповргава ни начелна могућност тоталног оптерећења права својине. Чиста *nuda proprietas* је наиме и пре свега изузетак, док је општа употреба управо правило кад је реч о јавним водним добрима. Затим: и *nuda proprietas* је ипак проприетас. И тотални терети су само ограничења фактичког располагања, али не дирају у битне аспекте својине као права. Могуће је да сопственику ствари остане само *nuda proprietas*, али то не утиче на његово право да са ствари располаже, што у односу на јавна водна добра не долази уопште у обзир. Она су принципијелно изван правног промета.

6. — Тврди се да ово у односу на јавна добра има само релативну вредност (51). Другим речима, узима се да је реч о забрани и да ова забрана отуђења траје до престанка својства јавног добра. Из тога би излазило да је и у погледу јавних водних добара ипак могуће говорити о праву својине, али притајеном док траје својство јавног добра. — Дубље размотрено међутим, видљиво је да су овде у питању две одвојене и различите операције. Престанак својства јавног добра наиме не повлачи ефектуирање евентуално већ постојећег али притајеног права својине *ipso facto*. Реч је увек о два акта: један противан акту дестинације и један којим се решава даља правна судбина добра у питању (предаја на обично управљање или продаја и сл.) (52). Исто вреди и за проглашење ствари за јавно добро. Имање које се жели прогласити јавним добром — ако није реч о тзв. природним јавним добрима — се мора претходно прибавити куповином, преузимањем (ако је поклон и пренос) или експропријацијом (53). Тиме престаје раније право својине, али се истовремено — што треба нарочито нагласити — тако пренето или стечено право негира једним сувереним актом: проглашењем добра за јавно добро. На тај начин односно добро излази из грађанскоправног режима, остајући само објекат државне територије. Битно је за ово разматрање поставка да се проглашење једног добра јавним оснива на суверенитету (54), а не праву својине, што вреди и за акте располагања овим добрима. Изгледа довољно разумљивим да се онда теза о притајеном праву својине јавних водних добара не може основано одржати.

7. — Остављајући због ограничености простора по страни друге моменте и аргументе у овом реду идеја, истиче се посебно да овде брањеном становништу ниуколико не противречи изричита поставка неких законодаваца о томе да су и тзв. приватне воде (речице, потоци) објекти права опште употребе вода (55). У суштини гледано и ту није уопште реч о праву својине, већ се ради о једној историјски условљеној техници изражавања. То се најбоље види из чињенице да се за случај регулације или вештачког скретања вода таквих водотока не дугује адјацентима, иако наводним соп-

(51) Др. Сл. Поповић: н. д., с. 543.

(52) Више у односу на водотоке наш рад: *Alveus derlictus*, Правни живот, 1961, бр. 2.

(53) Др. Л. Костић: н. д., с. 338.

(54) Colin — Capitan: *Cours élémentaire de droit civil français*, Paris, 1923, p. 706.

(55) Бив. хрватско и српско законодавство о водама, кас и нека немачка покрајинска права.

ственицима таквих вода не даје никаква накнада, нити се спроводи поступак експропријације. Одатле је јасно да разграничење на тзв. јавне и приватне воде има и у законодавствима која га усвајају уствари само значај једне класификационе норме. Њоме се само утврђује круг субјеката, обим и сврха употребе за које није потребна претходна дозвола. Другим речима, она је само основ употребе вода за одређени круг субјеката и одређене намене, али не и других атрибуција које право својине подразумева. — Реченом треба додати и то да објекти права својине могу бити само ствари у правнотехничком смислу. Природни водотоци то очевидно нису. Говорећи сасвим укратко, они — пре свега — нису на данашњем ступњу техничке културе и достигнућа подобни овладавању, бар не на један дефинитиван начин. Осим тога, имају само природну употребну вредност, но не и вредност и цену како интегрално узето, тако и са гледишта саставних делова (корито и вода) који их чине.

8. — И поред ограничења, треба ипак размотрити ствар са још једног становишта. — Напуштањем разликовања двојности државне личности (фиск и империјум) јавила се, као последица општег потискивања грађанског права посебно конструкција јавне, као административне својине (56). Сматрало се да одређене категорије ствари — јавна добра (у која се претежно убрајају и воде) измичу утицају грађанског права и постају објекти једног новог јавноправног односа, новог типа својине — јавне својине. Као *differentia specifica* ове својине се углавном истиче да су њени објекти намењени једном јавном циљу. То — сматра се овде — *eo ipso* положај субјеката ове својине (држава и јавноправне корпорације) двоструко ограничава. С једне стране им позитивно намеће обавезу на такво одржавање објеката које обезбеђује остварење везаних јавних циљева. С друге — негативне, искључује промет таквих ствари и то зато што трећи не могу заменити државу или јавноправне корпорације. — Ова теорија није издржала верификацију времена; њен интерес је остао чисто догматичан (57).

9. — Тако: чињеница (која — *nota bene* — није општа) да сопственик тзв. јавних ствари може бити само држава, одражава само механичко померање субјеката. Могуће је чак замислити државу као јединог сопственика свих ствари па да то не значи самим тим и нови тип својине. О овоме би се могло говорити само уз истовремену органску трансформацију, коју теорија јавне својине не доказује. Што се посебно тиче вода, материјална подлога померања идеја у корист јавне, тачније речено укупне својине капиталистичког друштва (где се ова идеја и родила) је уствари супротност између капитала и земљишне својине. Она произилази из тога што земљишна својина може искључити инвестиције капитала односно довести га у положај поделе екстра профита кроз земљишну ренту (58), а не разлози на којима протагонисти јавне својине инсистирају. — Инсистирање на намени ствари није такође довољан аргумент у прилог теорије о јавној својини.

(56) Г. К. Гинс: оп. цит., с. 20 књ. II. Мисли се овде на јавну као административну својину, а не на западноевропски појам јавне својине за национализовану имовину и јавна предузећа.

(57) P. Gieseke: op. cit., с. 314.

(58) К. Маркс: Капитал, књ. III, Београд, 1948, с. 562.

Намену ствари за посебне циљеве, као и за посебан круг корисника може утврдити сваки сопственик (задужбина нпр.), па овај или онај квалитет намене и наменске везаности не даје сам по себи принципијелно друкчији или особени тип својине. Истина је да држава може намену ствари мењати или укидати формално независно од било каквог правног интереса или чак и права трећих. Али, то није последица јавности својине већ суверенитета државе. Из тога пре излази закључак о релативној вредности наменске везаности, но индикација или доказ битно друкчијег квалитета права.

10. — Ограничења објеката јавне својине са гледишта промета не прозилазе затим, из тога што државу не може заменити трећи. Оно није последица субјективних својстава државе као титулара права својине, већ принудности закона. И приватна својина у јавној употреби је на исти начин ограничена (59). Разлика је само у томе, што држава може истим квалитетом воље којим установљава јавну намену (зашта теорија јавне својине везује ово ограничење), ову и укинути. То, другим речима, не значи ништа друго до својом вољом себе ослободити ограничења, па је за дискусију питање да ли је то уопште правно ограничење. Ако се томе додају два несумњива факта: да се и тзв. јавна својина штити редовним средствима парничког поступка и да је и она подложна типичним ограничењима грађанског права (нпр. суседска права), онда се не види никаква суштинска разлика, већ само евентуални модалитети права својине по грађанском праву (60). — Одатле и напред изведени закључци о негацији права својине на јавним водним добрима не долазе у питање ни са овог основа разматрања. Другим речима: јавна водна добра нису објекти ни државне, схваћене као јавне или административне својине односно ни такво њихово поимање нема довољно теоријског оправдања.

11. — Принципијелни смисао питања не мења, само по себи, ни поставка неких социјалистичких права о искључивости државне својине целокупног водног фонда. Искључивост располагања државе, макар и у име друштва не значи са чисто правног гледишта никакву квалитативну промену. То додуше не значи и потпуну идентификацију национализоване својине буржоаског права и државне социјалистичке својине, али одржава чињеницу да са методолошког гледишта угао испољавања и решавања истакнутог питања остаје битно исти. — Само је друштвена својина историјска и квалитативна негација права својине (61). Но у том аспекту она није субјективно стварно право, већ начелно уопштавање структуре друштвеног система; принципијелан израз карактера продукционих односа. У том смислу су сви водотоци и водни реципијенти у друштвеној својини, друштвено добро. Али се питање о коме је реч не поставља у том правцу, већ са гледишта шире стварноправне разраде реалних процеса присвајања.

12. — Реални економски процеси присвајања друштвених добара врше се увек посредством ужих друштвених група (па и појединаца) као посеб-

(59) Види нпр. члан 2 Закона о промету земљишта и зграда, уз коментар Радановић — Познић.

(60) Hedman: Sachenrecht des bürgerlichen Gestzbuchses, III Aufl., Berlin, 1960, с. 18.

(61) Др. Јован Ђорђевић: Нови уставни систем, Београд, 1964, с. 196 и сл.

них економско правних индивидуалности. Друштво се наиме, у процесу присвајања уобличава у субјекте, у радне заједнице чије чланове повезује један реалан интерес за присвајање одређених објеката друштвене својине (62). На подлози и у оквирима ових и оваквих процеса присвајања и кретања добара друштвене својине у економском промету, се она и грађанско-правно изражава кроз посебно субјективно и стварно право — право коришћења. — Право коришћења се у нашој теорији, законодавству и пракси искристалисало као апсолутно стварно право, истоврсне или блиске суме и природе овлашћења као и право својине. Иако се право коришћења, нарочито по свом пореклу и начелној ограничениости, у суштини разликује од права својине, оно се правнотехнички — будући садржи истоврсна (63) или блиска (64) овлашћења као и право својине на исти начин „понаша“.

13. — Ако право коришћења подразумева (садржи) и истоврсну природу овлашћења као и права својине и ако су природни водотоци и водни реципијенти и у оквиру добара друштвене својине јавна добра, онда одговор дат са гледишта права својине и тамо изнета аргументација вреди *grossio modo* и за разматрање постављеног питања са гледишта права коришћења. Разумљиво, уз извесна и најнужнија додатна објашњења. — Ствари се наиме и у оквиру друштвене својине могу поделити у две основне групе: оне које су у општој употреби — јавна добра и оне које су у промету. Док су ствари друге групе редовни објекти права коришћења, дотле на онима из прве групе нико нема слободу коришћења и располагања у имовинско правном смислу (65) и, иако непокретности не уносе се у земљишне књиге.

14. — Ову општу ситуацију добара друштвене својине деле и воде. Природни водотоци и језера чију окосницу правног режима чини општа употреба вода су и у нашем праву — по изричитом законском опредељењу — јавна добра или ствари у општој употреби (66) са свим консеквенцијама које томе следе. Као такви су само објекти надлежности, па се одатле општа употреба вода по било ком основу не може уопште доводити у везу са правом коришћења кога овде и нема.

На основу свега реченог изгледа могуће закључити да природни водотоци и водни реципијенти као јавна добра не припадају ником по основу права својине или права коришћења. Одатле се ни општа употреба вода не меже интерпретирати као њихово ограничење или терет. — На истим премисама се она не може узети ни као намена или циљ одређене својине, пошто не би могла истовремено бити и њена негација и намена. — Као опште ограничење или терет она би могла бити схваћена само у односу на вештачке водотоке и водне реципијенте (који су у нашем праву ствари у категорији основних средстава и објекти права коришћења), али и тада само тамо где је и када је установљена законом.

(62) Др. А. Гамс: н. д., с. 97.

(63) Др. А. Гамс: н. д., с. 97.

(64) Др. А. Финжгар: Основни проблеми друштвене својине, Архив за правне и друштвене науке, 1960, бр. 1—2 с. 17.

(65) Др. А. Гамс: Грађанско правни израз друштвене својине, Анали Правног факултета Београд, октобар — децембар 1961, с. 439.

(66) Чл. 4, 5 Основног закона о водама СФРЈ.

VI. 1. — У литератури је веома распрострањено и мишљење да је општа употреба вода по својој природи једно субјективно јавно право (67). Њене карактеристичне поставке заиста упућују на један управноправни однос (ситуацију) из кога би појединац имао субјективна права. Мисли се нарочито на околност да су организације и органи који управљају (администрирају) јавним водним добрима дужни да их одржавају у стању да она одговарају својој намени, или — што је исто — да обезбеде њено вршење. И затим, на формулацију самих норми које, поред тога што су адресоване појединцима (свима), статирају и одређена правна средства за њену заштиту. — Међутим, правна норма даје субјективна јавна права само ако носи принудни карактер (тј. ако је искључена слободна цена) и ако је издата у корист одређеног лица (круга или категорија) тако да адресати могу — позивајући се на њу — принудити надлежне органе да је извршују у њихову корист (68). Супротно томе, у ситуацији опште употребе стоји, пре свега, чињеница да она није резултат једне норме донете у корист индивидуално одређеног лица, круга или категорије. Она је сасвим апстрактно адресована свима. По свом циљу и дејству она је (управљено на интересе целине) сти-пулисана у корист једне неодређене множине појединаца. У том правцу и субјективно цењено она је општа, „припада“ сваком.

2. — Даље се, конфронтирано овом гледишту, може истаћи да позиција појединаца није перфектна у том смислу да би, у корелацији носила санкционисане дужности органа или организације које стварима у општој употреби управљају или је регулишу. На страни појединаца не стоји у односу на њих и право на тужбу, општа употреба није у том правцу изнудљива. Појединац, додуше, има право на правну заштиту за случај неовлашћене и недозвољене повреде његовог учешћа у општој употреби. Али — и тада — његов захтев (и са формалне и са суштинске стране) има само рекламациони карактер пријаве (69). Појединац — са тог основа — може само уопште иницирати примену прописа са позиције грађана (заштићујући истину и свој интерес али кроз законитост као главни циљ), али не може надлежне органе непосредно и *suo potius* на то принудити.

Дужности које односни органи и организације имају у погледу одржавања, регулисања и обезбеђења опште употребе не произлазе из непосредне обавезе према појединцима као учесницима у њеном вршењу, већ из њихове надлежности (делокруга). Евентуално одазивање органа на иницијативу појединаца нема одатле карактер испуњења обавеза, већ вршења своје надлежности у задовољењу једног општег (јавног) интереса. Они ће, по правилу, и приступити интервенцији само ако се конкретни захтев појединаца (или множине појединаца) поклапа са општим (јавним) интересима. Инди-

(67) М. Вуковић: О приватноправном режиму на рекама, „Правосуђе“, 1938. н. д., с. 626 (и у објашњењима АГЗ, Загреб 1955, с. 32); Крбек: н. д., с. 15; Riederer-Sieder: оп. цит., с. 290; Супротно, али без детаљнијег образложења: П. Стаинов: Правни проблеми на водното стопанство в Народна република България, София, 1957, с. 59, који уопште гледано негира општој употреби карактер субјективног права, како и сами закључујемо.

(68) Поближе: Др. Ђ. Тасић: Разлика субјективног јавног права и интереса: Архив, 1932, бр. 4. с. 268.

(69) Др. Л. Костић: н. д., с. 281.

видуалан интерес везан за општу употребу — ма како он тако, са индивидуалног гледишта био оправдан — ако није истовремено и непосредно (директно) општи, није довољан да покрене акције и интервенције одговарајућих органа.

Не може, према томе, бити сумње да општа употреба вода са изнетих разлога нема битне елементе и карактеристике субјективног јавног права, не помињући одсуство било каквих овлашћења за случај надлежне промене намене ствари или њиховог изузимања из круга јавних водних добара.

3. — Што се тиче „опште правне слободе“, као уставноправног аспекта истог питања то се поред њене неодређености тешко може тврдити да је она сама за себе једно несумњиво субјективно право (70). Она је једно најшире правно начело из реда тзв. „основних“ норми, али тако да појединци немају или не стичу само на основу ње никаква субјективна права. Појединци стичу права или одређена овлашћења на темељу објективног права када им је оно непосредни основ — како је случај и у ситуацији опште употребе. „Општа правна слобода“ у структури права може за суму оваквих аката — норми бити више родовни појам али се са њима не може изједначити или им се супституисати. С наслоном на то се и општа употреба не може само тиме правно објаснити. — То исто се може рећи и за могуће схватање уопште употребе као облика вршења јавних слобода основних на једнакости свих људи. Општа употреба вода је само утолико једно такво опште или уставно право, уколико значи обавезу заједнице на обезбеђење природних услова живота и производње (у крајњој линији животни интегритет људи), иза које стоји друштвена али не и правна одговорност органа у чији делокруг то и такво обезбеђење спада.

4. — Сматра се да је нешто ближа у том погледу позната конструкција правног рефлекса тзв. рефлексна права (71). Али и она, прецизније разматрено не објашњава много. Свака примена објективних прописа у делатности и надлежности државних органа има рефлекс, одражава се на неки начин на одређену правну и фактичку ситуацију појединаца које дотиче. Зато само једна таква општа констатација не би била довољна за одређивање уже природе опште употребе вода. — Конструкција правног рефлекса или рефлексног права може у једном буквалном смислу евентуално само објаснити положај појединца са гледишта предузимања регулативних мера (што подразумева и доношење општих аката у регулисању појединих захтева у оквиру опште употребе или који је се непосредно тичу), али не објашњава правно општу употребу вода у њеним основним импликацијама. Што је најважније, корисници опште употребе вода имају несумњиво овлашћење на учешће у њеном вршењу непосредно на основу закона. У једном су активном односу имајући све предности једне норме објективног права (објективна правна ситуација), дакле не дискреционог управног акта на које се тзв. рефлексна права у принципу наслањају односно везују.

(70) Које се мишљење у вези опште употребе истиче у нашој правној литератури код Др. Стевана Живадиновића: *Право располагања и својина*, Београд, 1938, с. 63 или код Др. Л. Костића: *Административно право*, II, Београд, 1936, с. 34.

(71) Како општу употребу вода — по наводима Riederer-Siedera, *op. cit.*, с. 290 схватају немачки писци Fortschof и Huber.

VII. 1. — Неоспорно је да општа употреба вода не подразумева и овлашћење на прилаз води. Она наима не подразумева и обавезу адјацената на трпљење пролаза корисника опште употребе вода преко њихових земљишта. Полазећи од те констатације изводи се закључак да општа употреба вода и није никакво право, већ само једна законска могућност (овлашћење). Каже се да је она једно *fas*, али не и *ius* (72).

Иако је по свим изгледима ова теза најближа ствари, изнета аргументација није за њено образложење довољна. Она само на први поглед изгледа тачна. Заиста је општа употреба вода постављена тако да се може вршити само на местима где није забрањена, при чему трећи нису дужни трпети пролаз преко њихових имања ради прилаза води. Дубље разматрано међутим, ово са гледишта опште употребе вода и није толико правно колико фактичко питање. Не може се испустити из вида да се, у свакој ситуацији права разликују две ствари: само право и могућност његовог вршења. Правилно је да се (у принципу) права могу имати независно од њиховог вршења. Техничке тешкоће, сметње или неповољности при реализацији једног права никада саме собом не утичу и на његову егзистенцију већ само на могућност његовог вршења, на његову ефикасност, — што није исто. Ово тим пре, што су у конкретној ситуацији ове тешкоће преувеличане и цењене, углавном, само са гледишта опште употребе воде код непловних текућих вода и у конкуренцији са суседским коришћењем ових вода.

Упркос томе, што се не може изнетим образложењем довољно бранити, ова теза — уочавајући да није свако законско овлашћење и субјективно право — доводи ову дискусију до тежишта питања: да ли је општа употреба вода *in ultima linea* уопште субјективно право?

2. — Иако је већ у досадашњем излагању више мање дат одговор и на то основно питање, оно захтева и нека даља прецизирања. — Према раније изнетим основним карактеристикама, није спорно да је општа употреба вода управљена на водна добра, да има своје објекте. Битно је међутим, да се она притом никада не поставља у односу на једно одређено водно добро, већ на укупност која није прецизно обухватљива. Она није непосредно везана за одређени објекат, иако правно није ништа ако се ови и виртуелно апстрахују. Исти је случај — како је изложено — и са корисницима. Она је *ex lege* отворена свима на један апстрактан начин, управо као анонимним појединцима. Свако је потенцијално у законској могућности њеног вршења. Нико за то истовремено нема међутим, и индивидуалну или субјективну квалификацију. — Само моментом и фактом вршења се њени објекти уже и непосредно прецизирају, када се и субјективно индивидуализира. У томе времену и факту, када се врши на одређеном водном добру она постаје и дефанзивна, координирано са накнадом штете. Кроз опште правило да свака повреда — деликт рађа тражбину на накнаду штете, њено вршење индиректно намеће једну обавезу уздржавања других. Тако се и тада стичу: индивидуално одређени субјект, конкретно одређени објект поводом којих стоји једна правна веза — општа употреба као одређена сума овлашћења, са забраном повреде интереса који њено вршење представља.

(72) Bolue et Lescier: »Code de curs d'eaux non navigables et flotables«, ed. II, Paris, 1900, p. 3; Planiol-Ripert: Traité pratique de droit civil français, t. III, Paris,

3. — Иако у том моменту и факту готово идентична ситуација субјективних права (73), ови елементи — чини се — ипак немају креативни до-машај трансформације опште употребе у субјективно право, већ она и даље остаје у квалитету једне законске могућности или овлашћења.

Пре свега, иако има субјективних права које садрже само једно овлашћење, субјективна права се не могу изједначити појмовно са сваким овлашћењем објективног права (74). Довољно речито упућује на то право својине или право коришћења, која садрже један чак лимитативно неодређен број овлашћења од којих само за себе ни једно није субјективно право, већ је то само њихов појмовни тоталитет.

Осим тога, изнете околности би јој могле прибавити важност субјективног права само кад би она иначе била таква норма објективног права која би обезбеђивала њеним носиоцима једну одређену сферу власти, моћи. На основу опште употребе се не може међутим од других тражити никакво одређено чињење, давање или нечињење. Иако овлашћење не одговара јој ничија обавеза. Она није тако изнудива да даје власт ради остваривања интереса које регулише. Санкционисана је само заштитом у случају прекршаја. Конкретни правни односи поводом ње и настају искључиво посредством повреде (ex deficto). Тек прекршај даје њеним носиоцима евентуално субјективно право: тражбину на накнаду штете, што опет не доказује њено својство субјективног права. Накнада штете није санкција повреде или угрожавања искључиво субјективних права, већ и интереса који не морају бити увек уобличени у субјективна права.

4. — Субјективних права изван конкретних правних односа нема, или тачније речено нема субјективних права којима не одговара и предметно и субјективно одређена обавеза других лица. Правна власт као битни елемент појмовне садржине субјективног права се управо испољава у обавези других али тако да се та обавеза може остваривати. Одатле правна заштита једног интереса није сама за себе довољна да га квалификује као субјективно право. Правно се штити читав низ фактичких односа, који ipso facto не постају субјективна права. За субјективно право је како је речено — битна не само заштита једног интереса, већ и његово остваривање (75), а управо то у ситуацији опште употребе вода недостаје.

Што је у овом погледу најважније — треба поновити — као сваком припадајуће законско овлашћење општа употреба вода не претпоставља никакве различитости у мерама присвајања. У принципу је једнака и општа: припада сваком према потребама. На тај начин се већ у идеји искључује сваки субјективни монопол, што је чини особеним обликом присвајања у виду једног паралелног и десубјективизованог суделовања.

Због тога што није уопште субјективно право разумљиво и нису успели приказани покушаји њеног појмовног подвођења или свођења на најближе категорије субјективних права, од којих она заиста има поједина обележја

(73) Види Др. М. Бартош: Основи приватног права, Београд, с. 23 и 24.

(74) Како би изгледало по Др. Берислав Перић: Структура права, Загреб, 1964, с. 76.

(75) Др. М. Вуковић: Опћи дио грађанског права, књ. II. Загреб, 1959, с. 195, 206, 209.

али не до мере да би се њима изједначила или помоћу њих објаснила. На крају крајева општа употреба вода се и не може објаснити појмом и техничком субјективних права. Она — као и свака општа употреба (76) — представља непосредно, директно друштвено присвајање; колективну својину у пуном облику и изразу и у крајњој линији једну граничну област права.

5. — Одричући општој употреби вода карактер субјективног права, не би се истовремено могло прихватити мишљење да је она једна проста допуштеност (толеранција) правног поретка (77). Онда би се делатношћу и актима водопривредних органа њено вршење увек могло не само ограничити већ и сасвим искључити на подлози просто изјављене воље. То међутим, није случај. Исто би се могло рећи и за идеју која се понекад истиче — да би она улазила у сферу слободне окупације. Довољно је за то истаћи само један разлог. Објекти опште употребе нису *res nullius*, већ друштвено добро на којима је стицање права окупацијом у принципу искључено.

VIII. 1. — Остаје да се на крају објасни још однос опште употребе према другим видовима искоришћавања вода.

Што се тиче градације у самом оквиру опште употребе, она се као питање поставља само за случај оскудице у води или нарочитих околности. Разумљиво је само по себи да у тим случајевима не могу све користити које она подразумева бити једнаковредне, баш као што за те случајеве и сва друга права на водама трпе рестрикције. Сва она у том случају обратним редом настајања — стицања губе ефектитета, али тако да животно важнија остају старија (78). Аналогија такве градације има оправдања и код опште употребе вода. И ту би требало узети да се животно потребније користи које она подразумева сматрају приоритетнијим у односу на друге. Сложеније је међутим питање њеног односа према другим видовима употребе вода, уобличеним у посебна права. То се питање поставља не само за случај оскудице у води, већ и у случају редовних прилика.

Не би могло бити спорно да у случају оскудице у води општа употреба последња трпи рестрикције. Она је законско обезбеђење минимума природних услова живота, па је логично да се она последња ограничава. Шта више, и у оним системима водног права који признају „приватну својину“ на водама, за случај трајне оскудице у води ограничава се и право својине у корист опште употребе (вода за пиће, појење и домаће сврхе) (79). Тиме би пре ова идеја имала оправдања у конкуренцији опште употребе са концесијама или другим облицима права на посебно искоришћавање вода.

2. — У редовним приликама и теорија и текстови су идентични у ставу да се општа употреба може вршити уколико се тиме „не вређа туђе право“ „нити се ко оштећује“, односно „ако се тиме не онемогућава или не ограни-

(76) Др. А. Финжгар: Основни проблеми друштвене својине, Архив, за правне и друштвене науке, 1960, бр. 1—2 с. 21.

(77) Wüsthoff: *op. cit.*, с. 66. Истина је — како смо и сами нагласили — да је општа употреба вода безначајна по свом волумену, али то није довољан основ да се због тога интерпретира као толеранција поретка. Значај правних појава није увек и безуслово везан за њихов обим или количину, већ друштвени квалитет.

(78) Шире наш рад: Приоритети у стицању и вршењу апропријативних водних права, „Нова администрација“, 1963, бр. 5—6.

(79) Нпр. чл. 12 бив. мађарског зак. чл. XXIII из 1835.

чава употреба или искоришћавање воде другим лицима којима је издата водопривредна дозвола”.

Иако несумњиво јасан у свом значењу у односу опште употребе и посебних права у појединачном вршењу, овај став се ипак не може схватити тако да би општа употреба у принципу била слабије право са гледишта целине правног система. Посебна права на употребу вода не могу наине бити сума свих права на водама. Оно што заправо захтева објашњење и јесте питање како може један, истина правно заштићени али — ипак интерес бити старији од суме свих права на водама и њихово крајње ограничење.

У одговору на то питање, треба поћи од једне несумњиве констатације, указане већ на почетку излагања. Реч је о томе да нема ни једног правног система — упоредно и историјски посматрано — који не би познавао и признавао општу употребу вода.

3. — Чињеница да је општа употреба вода као правна појава општа, независно од историјских кретања или друштвено-економских основа правних система (80), упућује на мисао да се она намеће сваком правном поретку као природно биолошка претпоставка. Разуме се да се тиме не тврди да њен извор са правног гледишта није нормативан. Тиме се само указује да је основ њеног важења односно оправдања у извесном смислу прејуридичке природе. Она је „природна” или „урођена” у том смислу да се не може ефикасно искључити, пошто глобално узето вода у обиму опште употребе улази у сферу коју чине крајње границе есенцијалне подлоге човекове природне егзистенције. Она ипак није „природна” или „урођена” у смислу теорије природног права и не припада људима са неког метафизичког основа (81). Само она спада у оне категорије правних појава где се нормативним регулисањем уствари само утврђују и друштвено најцелисходније регулишу најнепосреднији природни услови живота.

Објективна реалност таквих природних услова — нарочито видљиво у водном праву — намеће се и самом суверенитету као фактичка претпоставка и ограничење у регулисању са њима повезаних друштвених односа.

4. — Општа употреба вода је дакле један друштвени и правни феномен кога ниједан правни поредак не може мимоићи. Ефикасно постављање и функционисање правног поретка — гледано у целини — претпоставља увек једну сразмеру у присвајању природних услова, један минимум општег и директно друштвеног њиховог присвајања. Искључиво и посебно присвајање свих природних услова, као уосталом и свих других добара је у оквиру једног друштвеног и правног поретка немогуће. Тотално атомизирање природних услова у сферу искључивог присвајања значило би апсолутну немогућност функционисања сваког правног поретка. Иако противречни по тенденцијама оба ова облика присвајања природних услова су комплемен-

(80) Овоме се може ставити приговор да право коинцидира из економске структуре па да само ови односи у крајњој линији јесу и правни односи. То је истина тачно, али само глобално узето. То је тачно само код објашњења порекла права уопште, као објашњење друштвене суштине права као категорије друштвене наградње и свести. Међутим, то се не може на један буквалан начин тако протезати и на сваки појединачни правни феномен, поготову у граничним областима.

(81) Како нпр. мисли Riederer-Sieder: *op. cit.*, с. 288 узимајући општу употребу вода као једно „предзаконско” право.

тарни. Као што нема колективне својине без личне, тако нужно мора постојати и извесна сразмера у сферама искључивог (у крајњој линији кроз производњу) и директно друштвеног (кроз општу употребу) присвајања природних услова.

Општа употреба вода представља управо у том правцу линију њиховог разграничења, зашта је и речено да је доња граница права на водама уопште. Само у том смислу је она старија од суме и — у одређеним околностима — од сваког посебног права на води. На тај начин је она њихово принципијелно ограничење, како у погледу респективних обавеза органа који посебна права установљавају, тако и са гледишта носилаца ових права за случај оскудице у води или нарочитих прилика.

Др. Никола Воргић

R É S U M É

L'usage général des eaux

L'usage général des eaux est une catégorie universelle du droit des eaux. Il n'existe pas de système juridique qui l'exclut totalement ou qui l'interdise. Il est caractérisé essentiellement par la franchise, l'indétermination, le caractère anonyme et l'égalité des destinataires. L'autorisation pour la participation de l'exercice de l'usage des eaux est basée directement sur la loi et elle n'exige aucune qualification subjective (la citoyenneté, l'âge etc.). Sur les cours d'eau naturels et les lacs (exceptionnellement et subsidiairement sur les lacs artificiels), chacun est autorisé d'utiliser l'eau gratuitement et à ses propres risques, sans dispositifs spéciaux, pour ses besoins personnels immédiats et pour les besoins domestiques biologiques et hygiéniques (pour se désaltérer, prendre un bain, laver le linge, abreuver le bétail et pour les besoins similaires), de la manière et sur les lieux fixés par les organes compétents de l'administration des eaux. L'usage des eaux ne peut pas être effectué de la manière qui altérerait le régime des eaux ni d'une telle façon qui entraverait ou paralyserait les personnes qui ont obtenu une licence de l'administration des eaux. Dans les circonstances normales l'autorisation est plus limitée en concurrence avec les droits spéciaux sur l'eau, mais en revanche en cas de disette d'eau ces derniers subissent des restrictions.

La nature juridique de l'usage général des eaux est contestable. En se limitant seulement sur les vues principales, on souligne tout particulièrement en premier lieu qu'on ne peut pas le concevoir comme un droit personnel. Le seul fait qu'il est d'un intérêt biologique et culturel, donc qu'il n'a pas le caractère d'un intérêt patrimonial, ne peut pas être une hypothèse suffisante pour le contenu des droits personnels dans le sens restreint. Il ne rentre même pas dans le cadre des hypothèses, ni dans le cadre des conséquences de la subjectivité juridique pour qu'on puisse l'interpréter comme un droit de la personnalité. On pourrait le considérer seulement comme un „droit général” qui est fondé sur l'égalité de tous les hommes, mais seulement dans le sens de l'obligation sociale (et non point juridique) de la communauté sur la garantie d'un minimum des conditions naturelles de vie accordé à tous.

On ne pourrait non plus adopter l'opinion selon laquelle l'usage général des eaux serait une servitude légale. Contre cet argument plaide en premier lieu la circonstance que les organes qui administrent les eaux dans l'usage général sont obligés de les entretenir aux fins de leur destination et de les améliorer mais en tant qu'affaires et devoirs de leur compétence officielle. Les servitudes sont, en outre, les droits sur les choses d'autrui déduits en principe du droit de propriété — ses droits de secteur. Les eaux dans l'usage général sont en réalité le bien d'autrui dans ce sens qu'elles ne sont pas dans la propriété des titulaires de leurs autorisations, mais non point d'une telle façon qu'elles n'appartiennent à personne en vertu du droit de propriété ou bien que les organisations qui les gèrent auraient le droit d'usage. D'où il résulte qu'on ne peut pas adopter les vues selon lesquelles l'usage général des eaux est mis en rapport avec le droit de propriété. En d'autres termes, l'usage des eaux ne peut être compris ni comme une restriction légale sui generis du droit de propriété des droits d'usage respectifs, ni comme une destination de la propriété dite publique ou administrative.

L'usage général des eaux n'est pas en vérité une simple possibilité, mais ce n'est non plus un droit subjectif. De même, il n'est pas un droit public subjectif, étant donné qu'en tant que norme de l'ordre juridique, il n'est pas accordé au profit d'une personne déterminée (d'un groupe ou d'une catégorie déterminés), de sorte que les destinataires qui s'en référeraient pourraient contraindre les organes compétents d'effectuer des opérations déterminés à leur profit. Les moyens juridiques qui dans ce sens appartiennent aux bénéficiaires de leurs autorisations n'ont qu'un caractère de réclamation de la déclaration. L'utilisation générale des eaux, malgré que l'autorisation est accordée par la norme juridique, ne donne pas à leurs bénéficiaires ni à l'égard des tierces personnes une sphère de pouvoirs déterminés pour la réalisation des intérêts qu'elle réglemente. C'est pourquoi quoiqu'elle soit au moment et dans le fait de l'exercice défensive (coordonnée avec les dommages et intérêts) ce n'est pas en général un droit subjectif. Mais d'autre part ce n'est pas pour cette raison une simple possibilité — la tolérance de l'ordre juridique, et elle ne rentre pas dans la sphère de l'occupation libre.

Vu que l'usage général des eaux est dans son essence la forme de l'appropriation sociale directe des conditions naturelles, la propriété sociale dans toute l'acception de ce terme, il ne peut pas être expliqué en général par la notion et la technique des droits subjectifs. Sur sa particularité nous dirige surtout le fait qu'il ne contient aucune différenciation dans les mesures de l'appropriation, vu que c'est une autorisation légale qui appartient à tous. Son critère sont les besoins quotidiens des destinataires dans le cadre des profits qu'il garantit. Limité exclusivement à l'appropriation directe des profits que l'eau assure en tant que valeur d'usage il est en principe égal et général. De cette manière on exclut dans l'idée même toute subjectivité (si la mesure de l'appropriation est une mesure de subjectivité), ce qui en fait une forme particulière de l'appropriation sous l'aspect d'une participation parallèle et privée de subjectivité.

НЕСОЦИЈАЛИСТИЧКИ ОБЛИЦИ ПРИВРЕЂИВАЊА КАО ОСНОВА РОБНЕ ПРОИЗВОДЊЕ У СОЦИЈАЛИЗМУ(*)

На савременој етапи развитка социјалистичког привредног система схватања о робном карактеру социјалистичке привреде несумњиво имају доминантан карактер у економској теорији социјализма. Сагласност већине економиста да је у социјализму робна производња нужна, међутим, не значи да су они сагласни у начину тумачења њене нужности, да је прихватају у подједнакој мери нити да имају у виду све последице које проистичу из таквог става. У том смислу на савременој етапи развоја социјализма и даље постоје схватања о неробном карактеру социјалистичке привреде, иако се њихове размере и њихов објективни друштвени значај налазе у опадању. Међутим, упоредо са њима, али у знатно ширим размерама продужују да постоје схватања која прихватају нужност робне производње у савременим социјалистичким земљама али поричу робни карактер развијених социјалистичких односа сматрајући да је постојање робних односа у савременим социјалистичким земљама производ односно последица несоцијалистичких облика привређивања у њима. Како су ова схватања представљала први облик прихватања нужности робне производње у социјализму и како такав начин третирања робне производње у социјализму и данас изазива значајна неслагања у ставовима економиста, то разматрање овог питања има не само теоријски значај и не односи се само на историју развитка социјалистичке економске мисли већ нам омогућава да објективније сагледамо и неке данашње дилеме.

Теоријска схватања о неробном карактеру социјалистичке привреде полазила су од тога да у капитализму долази не само до потпуног обухватања привредног живота од стране робних односа већ и до њиховог коначног иживљавања, тако да од самог почетка социјалистичке револуције почиње процес укидања робне производње. Као појаву која представља типично обележје друштвене организације привредног живота ова схватања везују робну производњу искључиво за капиталистички начин производње, док у социјализму, према њима, њој начелно нема места. Оваква схватања била су теоријска основа економске политике у првим годинама после револуције не само у Совјетском Савезу (политика ратног комунизма) већ и у осталим социјалистичким земљама, иако се не може порећи да су у прихватању курса ка укидању робних односа непосредно после социјалистичке револуције одговарајућу улогу имале и непосредне прилике изазване ратом и ратним последицама.

Негативне последице оваквих теоријских концепција и покушаја да се у складу са њима непосредно после социјалистичке револуције организује расподела и потрошња материјалних добара на „комунистичким принципима“ (В. И. Лењин) биле су вишеструке. Реквизиција производа („продразвјорстка“) као средство прибављања пољопривредних производа

(*) Овај чланак представља део (главу) из докторске дисертације аутора „Узроци робне производње у социјализму“, одбрањене на Правном факултету у Београду, новембра 1965. Сем извесних незнатних допуна које су биле неопходне да би се рад могао схватити ван целине у оквиру које је проблем разматран, чланак се објављује у истом облику у коме је садржан у дисертацији.

од сељака и директна дистрибуција како пољопривредних тако и индустријских производа нису били у стању да замене развијен и устаљен систем робних односа, због чега су економске везе између града и села знатно ослабиле. На тај начин, политика ограничавања робних токова и натурализација привредног живота, до које је у Совјетском Савезу дошло непосредно после социјалистичке револуције, створила је не само негативне политичке последице — јер је одузимајући жито од сељака стварала отпор на селу и доводила у питање савез основних друштвених класа — већ и озбиљне економске проблеме. Захваљујући условима грађанског рата и спољне интервенције, али и због ослабљених економских веза између града и села, укупна привредна активност у периоду ратног комунизма у Совјетском Савезу знатно је опала у односу на предратни ниво (1), чиме су биле угрожене не само позиције нове власти у односу на спољну интервенцију већ и тековине социјалистичке револуције уопште.

Напуштање економске политике ратног комунизма и прелаз на нову економску политику, до кога је дошло средином 1921, значе истовремено и прво одступање од ранијих ставова о укидању робних односа у социјализму. Немогућности ликвидирања робних односа непосредно после револуције односно нужност коришћења робних веза за нормално функционисање привреде ставили су економску науку пред проблем како да усагласи своје теоријске ставове са реалним производним односима односно друштвеном организацијом привредног живота која се наметала као објективна нужност. У свом најранијем облику ово усаглашавање извршено је прихватањем нужности робних односа у социјализму али само у својству остатака несоцијалистичких облика привређивања или односа који се образују између њих и социјалистичког сектора привреде и као такви имају прелазни карактер.

Према овом схватању социјалистичка привреда по својим унутрашњим законитостима нема робни карактер, те отуда робни односи у њој нису нужни. Заосталост привреде Совјетског Савеза је узрок што у њој постоје врло значајни остаци старих облика привређивања међу којима посебно место заузимају капиталистички производни односи и, као најзаступљенији, производни односи ситне робне производње. На тај начин, сматра се да нужност робних односа у социјализму не проистиче из природе социјалистичког привредног система већ из хетерогености социјалистичке економске структуре у којој поред социјалистичких односа, који немају робни карактер, постоје и односи капиталистичке и ситне робне производње који имају робни карактер. С обзиром да хетерогеност социјалистичке економије представља појаву која се према совјетским ауторима ликвидира у прелазном периоду од капитализма ка социјализму, то се и нужност робних односа која одатле проистиче такође ограничава само на ову етапу социјалистичке изградње.

Оваква оцена нужности (односно узрока), природе и временског трајања робних односа у социјализму, која је током двадесетих година била

(1) Према оскудним подацима који се данас могу наћи у односу на предратни период (1913) обим производње 1920 износио је у пољопривреди 54,4%, а у индустрији свега 17,5% (Основы теории советского хозяйства, Ленинград, 1931, с. 71).

доминантна, може се наћи и у многим каснијим радовима совјетских економиста. „Нужност робне производње у прелазном периоду — каже И. Вјазмин — диктирана је тиме што упоредо са општеном, државном својином постоје милиони ситних сељачких газдинстава“ (2). Слично мишљење о прелазном периоду од капитализма ка социјализму изражава и М. Ф. Макарова: „Социјализам, као што је познато, сам не рађа робну производњу већ је добија, такорећи, у наслеђе од претходног уређења. Даље постојање робне производње и коришћење робних веза између града и села у прелазном периоду од капитализма ка социјализму условљено је хетерогеношћу економије и, пре свега, постојањем многобројних ситних сељачких газдинстава“ (3). Најзад, треба поменути да се овакво мишљење може довести у вези и са Лењиновим ставовима из 1921. Наиме, у свом раду *О порезу у природи (значај нове политике и њени услови)* Лењин, позивајући се на једну своју брошуру из 1918, такође изражава мишљење да је совјетска економија хетерогена и да у њој постоји већи број елемената који припадају разним друштвено-економским формацијама. Пошто је по његовој оцени у томе срж питања, то их он једно за другим и набраја: (1) патријархална, тј. у великој мери натурална сељачка привреда; (2) ситна робна производња (овде убраја пре свега сељаке који продају жито); (3) приватни капитализам; (4) државни капитализам, и (5) социјализам. Што се тиче релативног значаја ових сектора, Лењин сматра: „Јасно је да у ситно-сељачкој земљи преовлађује, и не може да не преовлађује, ситно-буржоаска стихија: већина, и то огромна већина земљопродаца су ситни робни произвођачи“ (4).

Прихватање нужности робних односа у социјализму као последице несоцијалистичких облика привређивања, који стоје упоредо са неробним социјалистичким производним односима, отвара неколико питања. Од начина на који се она решавају зависи не само оцена места робних односа у социјализму већ и схватање карактера социјалистичког привредног система у целини. Међу њима су посебно значајна три питања: прво, **какав** је однос између несоцијалистичких (робних) и социјалистичких (наводно неробних) односа у социјалистичкој привреди и, каква је природа тог односа са становишта робне или неробне природе укупне привреде; друго, какво је релативно учешће ових производних односа у економској структури социјалистичког друштва и, с обзиром на то, **какав** је карактер целе структуре односно саме социјалистичке привреде; најзад, у вези са претходним питањем, како се промене у релативном учешћу појединих облика привређивања одражавају на социјалистички привредни систем а пре свега на даље постојање робних односа у социјализму.

1. *Општа природа односа социјалистичких и несоцијалистичких облика привређивања.* — Када је реч о карактеру односа социјалистичких (неробних) и капиталистичких и ситно-робних производних односа **као** појава које, иако различите, несоцијалистичке, постоје у оквиру једне је-

(2) И. Вјазмин: И. В. Сталин о товарном производстве и законе стоимости при социализме, „Вопросы экономики“, 1952, № 12, с. 7.

(3) М. Ф. Макарова: Об экономических связях города и деревни и новых условиях, „Вопросы экономики“, 1957, № 6, с. 98.

(4) В. И. Лењин: Изабрана дела, Београд, 1960, том 14, с. 279.

динствене социјалистичке привреде, треба поменути да је у совјетској економској теорији ово питање разматрано још у првим годинама после социјалистичке револуције. Начин дефинисања овог односа, може се рећи, био је кључни проблем на коме су се разишле концепције Е. Преображенског и Н. Бухарина у дискусији која је вођена у периоду 1924—1926.

Према Е. Преображенском питање природе односа социјалистичких и несоцијалистичких облика привређивања као различитих елемената једне економске структуре није типично само за социјалистичку привреду јер се поставља за свако друштво, тако да се и у социјализму мора решавати у складу са законитостима које важе за развој сваке економске структуре. „Ни једна економска формација — сматра Е. Преображенски — не може се развијати у чистом облику, само на основу оних иманентних закона који су својствени датој формацији. То би противречило самој идеји развитка. Развитак сваке економске форме означава потискивање осталих економских форми, њихово потчињавање новој, њихово стално нестајање. У таквим условима дијагонала паралелограма сила које дејствују у области економике никада не може лежати на линији унутрашњих закона владајуће форме већ се под дејством сила које делују у супротном правцу увек одступати од те линије. А те силе које делују у супротном правцу, тј. силе других економских форми, укључене у дати систем привреде, образују се по линији њима својствених закона развитка. Ти закони развитка старих форми претварају се сада просто у законе супротног деловања нове форме“ (5).

Што се тиче начина истовремено постојање производних односа и привредних сектора који се међусобно разликују, у овом случају социјалистичког и приватног сектора, Преображенски сматра да су, уопште узев, могуће три солуције: да приватни сектор расте на рачун социјалистичког, да оба сектора постоје један поред другог на бази равнотеже уз еквивалентну размену међу њима и, најзад, да социјалистички сектор расте на рачун приватног. Он, пре свега, одбацује могућност дугорочне егзистенције једног и другог сектора на бази равнотеже. По његовом мишљењу, „Бесмислено је сматрати да социјалистички систем и систем приватне робне производње, укључени у један исти систем националне привреде, могу постојати један поред другог на бази потпуне економске равнотеже међу њима. Таква равнотежа не може дуго да опстане, зато што један систем мора да прогута други. Овде је могуће: или деградација, или развитак напред али стајање на једном месту није могуће“ (6). Како је и друго односно у датом редоследу прво решење — јачање приватног сектора на рачун социјалистичког — такође неприхватљиво, Преображенски закључује: „На тај начин ми долазимо до трећег, не само могућег већ у нашим условима и неизбежног случаја, тј. до политике цена свесно срачунате на експлоатацију приватне привреде у свим њеним видовима“ (7). Или, како се он изјаснио у ширем смислу у погледу економске политике у целини а

(5) Е. Преображенский: Основной закон социалистического накопления, „Вестник Коммунистических Академий“, 1924 № 8.

(6) Исто, с. 78.

(7) Исто, с. 79.

не само политике цена: „У сваком случају мисао о томе да се социјалистичка привреда може развијати сама, не дирајући и средства ситнобуржоаске, па према томе и сељачке привреде, јесте без сумње реакционарна, ситнобуржоаска утопија. Задатак социјалистичке државе не састоји се у томе да узима од ситнобуржоаских произвођача мање него што је узимао капитализам већ у томе да узима више из још већих прихода који ће бити обезбеђени у ситној производњи национализацијом целокупне привреде а исто тако и ситне привреде земље“ (8).

На основу оваквих схватања Преображенски је формулисао свој познати закон социјалистичке акумулације као основни економски закон социјалистичке привреде који стоји насупрот закону вредности као основном закону робне привреде. Однос тих закона сличан је односу сектора у којима они владају. Другим речима, како у свом чланку о закону вредности из 1926 он каже: „Закон социјалистичке акумулације не представља једини основни закон совјетске економије. Карактеристика нашег робно-социјалистичког система привреде састоји се у томе што у њему истовремено делују два закона, са дијаметрално супротним тенденцијама. Други од та два закона је закон вредности. Док у првом закону свој израз налазе тенденције наше будуће привреде, у другом закону нас притиска прошлост која упорно тежи да нас задржи на садашњем ступњу и да врати назад точак историје. У закону вредности концентрише се сума свих тенденција робних и робно-капиталистичких елемената наше привреде а такође и сума свих утицаја светског капиталистичког тржишта на нашу привреду“ (9).

На овај начин у радовима Е. Преображенског до краја је развијена концепција која признаје нужност робних односа у социјализму али само у својству несоцијалистичких облика привређивања. Преображенски социјалистичку привреду сматра као хетероген скуп различитих елемената који стоје један поред другог али не утичу један на другог у правцу измене својих квалитета већ једино потирући узајамно интензитет и обим свог деловања. Социјалистичка привреда је, другим речима, дефинисана као смеша, скуп елемената који се не могу прилагодити један другом, тако да по својој природи представља *mixtum compositum* у коме једни елементи постепено апсорбују друге. У оваквом хетерогеном скупу робни односи, и то како односи просте тако и односи капиталистичке робне производње, постоје у социјалистичкој привреди као несоцијалистички производни односи који морају бити апсорбовани од стране социјалистичких. А пошто социјалистички производни односи сами немају робни карактер, то према оваквом схватању нестајањем ситноробних и капиталистичких робних односа истовремено нестају и робни односи уопште.

Овакав начин схватања односа појединих сектора социјалистичке привреде је у време свог формулисања био веома оштро критикован од стране Бухарина. По Бухарину приватан сектор (и робни односи) и државни сектор (у коме односи немају робни карактер) се не смеју супрот-

(8). Исто, с. 59.

(9) Е. Преображенский: Закон ценности в советском хозяйстве, „Вестник Коммунистической Академии“, 1926, № 4, с. 3.

стављати један другом. Њихово паралелно постојање представља специфичност прелазног периода али њихов међусобни однос нема карактер борбе, сукоба, већ, пре свега, карактер узајамног допуњавања, сарадње. постепеног приближавања путем кооперације међу њима. Управо кроз овакву њихову међусобну кооперацију се приватни сектор и робни односи постепено претварају у социјалистичке производне односе, губећи самим тим и свој робни облик, стапајући се на тај начин са чистим социјалистичким односима. Због тога политика социјалистичке државе не сме да буде усмерена на апсорбовање ситносељачке, привреде већ на развијање економске сарадње између ње и социјалистичког сектора. „До социјалистичке производње на земљи — сматра Бухарин — ми ћемо доћи не путем истискивања сељачких газдинстава од стране совјетских на основу разарања сељачких газдинстава већ потпуно другим путем, и то управо путем привлачења сељаштва у кооперацију; ми ћемо до социјализма овде доћи преко процеса промета [подвукао А. В] а не непосредно преко процеса производње; ми ћемо доћи овде преко кооперације“ (10). На тај начин, према Бухарину робни односи су нужни не само као несоцијалистички производни односи већ и као односи помоћу којих се остварује међусобно повезивање (кооперација) социјалистичког и несоцијалистичког сектора народне привреде.

Остављајући по страни друге разлике између схватања Преображенског и Бухарина, као и последице које је прихватање једне или друге концепције могло имати за даљи развој социјалистичког привредног система СССР (пре свега социјалистички преображај села), може се запазити да схватање које заступа Бухарин иде испред оног које заступа Преображенски у том смислу што Преображенски прихвата као робне односе само оне који стоје ван социјалистичког сектора и независно од њега док Бухарин прихвата као такве и односе који постају између социјалистичког и несоцијалистичког сектора привреде. У овом смислу може се рећи да је оно потпуније јер Преображенски, објашњавајући резултат до којег морају довести односи ових сектора (проширивање социјалистичког сектора привреде на рачун несоцијалистичког, тзв. првобитна социјалистичка акумулација) не дефинише и карактер друштвених односа који се њима формирају..

Наиме, признавање нужности робних односа само у својству остатака несоцијалистичких облика привређивања је од самог почетка имало парцијалан карактер. Оно је објашњавало економску природу два различита дела социјалистичке привреде узета посебно, социјалистичког и несоцијалистичког, објашњавало је и садржину, општи резултат њиховог међусобног односа (апсорбовање приватног од стране социјалистичког) али је остављало по страни друштвени облик њиховог међусобног повезивања. Чак и да се прихвати тумачење о социјалистичкој привреди као појави која представља *mixtum compositum*, скупу чији се делови међусобно не прожимају, ти делови ипак нису могли постојати независно један од другог. А пошто је сарадња међу њима била неопходна, од самог почетка постав-

(10) Н. И. Бухарин: Новое откровение о советской экономике или как можно погубить рабоче-крестьянский блок, „Большевик“, 1924, № 15—16.

љало се питање карактера, економске природе односа који се формирају ради повезивања социјалистичког и несоцијалистичког сектора.

У првим огдинама после остварене револуције владало је схватање по коме и ови односи немају односно не треба да имају робни карактер. Веза између ситне сељачке привреде и социјалистичког сектора остваривана је углавном кроз реквизицију пољопривредних производа од сељака. Како овај покушај натуралног повезивања државног и приватног сектора није успео јер је ослабивши економску везу између града и села био један од фактора који су привреду довели на ивицу тоталног слома, излаз из настале ситуације тражен је у напуштању реквизиције као метода који се сматрао директним и револуционарним и увођењу пореза у натури („прод-налога“) као прелазног облика и непосредне размене производа („продукто-обмен“) између сељачке пољопривреде и државне индустрије, као основног облика њиховог међусобног повезивања. Међутим, пошто ни овај покушај није успео а непосредна размена производа („продуктообмен“) и непосредна размена роба („товарообмен“) су се претворила у обичан робни промет, то се убрзо прешло на развој трговине као у датим условима једино могућу везу између града и села.

Прихватањем трговине као нужног облика међусобног повезивања државне индустријске и сељачке пољопривреде дат је истовремено и одговор на питање друштвеног облика повезивања социјалистичког и несоцијалистичког сектора. Тиме је, наиме, не само отворена нова етапа у развоју социјалистичке привреде већ и створена основа за нов начин третирања робних односа у њој. Док је прва концесија у односу на раније одрицање сваке нужности робних односа у социјализму било прихватање робних односа само као остатака несоцијалистичких облика привређивања (Е. Преображенски), оваква концепција прихвата робне односе не само као несоцијалистичке производне односе већ и као прелазни облик ка социјалистичким производним односима, будући да у њима учествују не само приватни произвођачи већ и социјалистичка државна предузећа. У том смислу је и речено да схватања Бухарина иду испред схватања Преображенског. Штавише, она се могу довести у вези и са Лењиновим ставовима који је не само истицао значај кооперације за развитка социјалистичке привреде већ и указивао на прелазни карактер производних односа који се образују између града и села. Подсетимо се да је Лењин сматрао да производ социјалистичке фабрике који се размењује за сељачке намирнице није роба у политичкоекономском смислу речи, у сваком случају да није само роба, да престаје да буде роба (11). То указује да се ни по Лењину овај облик повезивања државног и приватног сектора не може сматрати робним односом у пуном смислу речи али ни потпуно развијеним социјалистичким односом, односно да и по њему он има прелазан карактер. У складу са тим сматра се да овај облик производних односа није производ унутрашње природе социјалистичких производних односа већ да је последица остатака несоцијалистичких облика привређивања односно да је резултат хетерогености социјалистичке економске структуре. Другим речима и по тумачењу које даје Бухарин нужност робних односа

(11) В. И. Ленин: Сочинения, IV изд., том 32, с. 362.

у социјализму везује се за постојање несоцијалистичких производних односа. Сагласно томе сматра се да постепеним нестајањем несоцијалистичких (капиталистичких и ситноробних) односа нестају и основе за постојање робних односа уопште тако да нужност робне производње и у овом случају постоји само у прелазном периоду од капитализма ка социјализму.

Када данас оцењују овај период у развоју совјетске економије — а он је у ствари везан за нову економску политику — совјетски економисти сматрају да у погледу исправности оваквог тумачења нужности робних односа у социјализму не може бити никакве сумње. „У првом периоду совјетске власти у Русији — каже на пример А. Д. Гусаков — питање нужности робног промета и коришћења новца није изазивало никакву сумњу. То се објашњавало целим економским развитком земље, која је недавно ступила у прелазни период, где се социјалистички систем тек почео формирати. Постојање пет економских система (партијархалне сељачке привреде, ситне робне производње, приватног капитализма, државног капитализма и социјалистичког сектора) изазивало је нужност робно-новчаних односа као облика веза међу њима“ (12). М. Ф. Макарова је у том погледу још јаснија јер по њеном мишљењу „Постојање робне производње у прелазном периоду условљено је *хетерогеношћу економије* [подвукла М. Ф. Макарова — А. В.], што је са своје стране било повезано са постојањем сељачке привреде“ (13). Штавише, извесни аутори овакво тумачење непосредно приписују Лењину: „В. И. Лењин је — сматра И. И. Козодојев — јасно и савршено одређено доказао да је нужност постојања робне производње у прелазном периоду од капитализма ка социјализму условљена постојањем инокосних сељачких газдинстава и да би укинати робну производњу у условима постојања инокосног сељачког привредног система било равно самоубиству“ (14).

Најзад, поједини економисти истичу да је прихватање робних односа као нужности изазване постојањем несоцијалистичких облика привређивања представљало не само Лењинов став већ и званичан став политике КПСС. „В. И. Лењин је — каже на пример А. И. Пашков — јасно и исцрпно доказао због чега је нужно одржање робне производње у прелазном периоду. Наша партија је 1929 — 1930 године јасно показала да робна производња остаје и у социјализму — због тога што никакве друге форме везе сељаштва са државном индустријом сем тржишне, кроз трговину, не може бити ни у прелазном периоду ни у социјализму“ (15).

Међутим, док је оваква оцена ставова партије у погледу прелазног периода од капитализма ка социјализму тачна, у погледу социјализма она има произвољан карактер јер не одговара историјским чињеницама. У време које аутор наводи сматрало се да завршетком прелазног периода од капитализма ка социјализму робни односи нестају јер престају да делују

(12) А. Д. Гусаков: Товарно-денежные отношения при социализме, Москва, 1959, с. 23.

(13) М. Ф. Макарова: О товарном производстве и законе стоимости при социализме, Москва, 1958, с. 24.

(14) И. И. Козодоев: у Закон стоимости и его роль при социализме, Москва, 1959, с. 23.

(15) А. И. Пашков: у Закон стоимости и его роль при социализме, Москва, 1959, с. 142.

фактори који проистичу из ситносељачког карактера пољопривреде. Како показују историјски документи, тек на XVII конгресу КПСС 1934 Стаљин је, критикујући схватања о потреби преласка на непосредну расподелу производа, прогласило да ће се новац — али и даље као инструмент буржоаске економије који користи социјалистичка држава — одржати све до завршетка социјалистичког стадијума развика (16).

Сви ови моменти показују да према концепцији која робне односе у социјализму прихвата само као несоцијалистичке производне односе или облик повезивања социјалистичког и несоцијалистичког сектора, њихово постојање у социјализму има само привремен карактер и да по њој робни односи нестају са укидањем капиталистичких и ситноробних производних односа. Такву оцену даје и Стаљин по коме се суштина Лењинових ставова који се односе на ово питање своди на то и у условима када још није остварено потпуно подруштљавање средстава за производњу у оквиру капитализма (у материјално-производном смислу) а пролетаријат може да преузме власт, треба извршити социјалистичку револуцију. После револуције, пак, по његовом мишљењу, треба напоре социјалистичке државе усмерити у правцу пораста производних снага у индустрији, која обезбеђује и унапређује материјално-производну основу у целини, док социјалистички преображај пољопривреде треба да иде спорије и уз помоћ робних односа између социјалистичке индустрије и сељачке пољопривреде. Из тих разлога, сматра Стаљин, „За економско спајање града и села, индустрије и пољопривреде, [потребно је] задржати за извесно време [подвукао А.В.] робну производњу [размену кроз купопродају] као за сељака једино прихватљиву форму економских веза са градом“ (17)..

2. *Релативно учешће појединих сектора у друштвеној структури социјалистичке привреде.* — Када се утврди општа природа односа између социјалистичког сектора привреде и несоцијалистичких производних односа, пре свега ситноробне производње, и друштвени облик у коме се остварује њихово међусобно повезивање као питање које је одлучујуће за даље постојање робних односа у социјалистичком друштву појављује се релативно учешће ових сектора у укупном процесу привређивања. Наиме, како обе напред изложене варијанте постојање робних односа у социјализму везују за хетерогеност економске структуре односно постојање несоцијалистичких робних односа, то значи да се ширењем социјалистичког сектора смањује и основа на којој настаје претварање производа у робе, да би на одређеном ступњу развоја робни односи сасвим нестали. Будући да се економска структура друштва може квантификирати и анализирати на основу различитих критерија, то се у току даљег излагања учешће социјалистичких и несоцијалистичких облика привређивања у њој показује кроз њихово учешће у друштвеном производу, националном доходу, производним фондовима и другим показатељима, у односу на привреду у целини или у односу на основне привредне делатности (индустрију и пољопривреду).

(16) Ј. В. Стаљин: Питања лењинизма, Београд, 1946, с. 456.

(17) И. В. Сталин: Экономические проблемы социализма в СССР, Москва, 1952, с. 14.

Када је реч о Совјетском Савезу, у периоду када се формирају схватања која робне односе у социјализму третирају као несоцијалистичке облике привређивања или њихову непосредну последицу у економској структури доминирају елементи ситноробне производње. Према подацима које наводи М. Ф. Макарова, 1923/1924 године у укупном друштвеном производу поједини сектори учествовали су са следећим уделима: социјалистички 38,5%, сектор ситноробне производње 51%, приватнокапиталистички 8,9%, иностране концесије 1%, натурална привреда 0,6% (18). Уколико бисмо на основу ових података оцењивали улогу и место робних односа у економској структури привреде, излази да несоцијалистички робни односи обухватају преко 60% привреде Совјетског Савеза. На основу тога могла би се, с обзиром да робни односи преовлађују не само релативно већ и апсолутно, бранити чак и теза по којој цела совјетска привреда у овом периоду има робни карактер због постојања робних односа несоцијалистичког карактера. Штавише, због спорих промена структуре привреде и тешкоћа у вези са њеним обнављањем, такав став се може бранити и неколико година после тога с обзиром да у економској структури несоцијалистички елементи и даље задржавају значајну улогу што се види из следеће табеле:

РЕЛАТИВНО УЧЕШЋЕ ДРУШТВЕНИХ СЕКТОРА У НАРОДНОМ ДОХОТКУ СССР

а) У сталним ценама из 1926/27.

Година	Државни сектор	Кооперативни сектор	Приватни сектор	Укупно
1928.	43,9	9,8	46,3	100,0
1929.	48,2	14,1	37,7	100,0
1930.	52,4	21,3	26,3	100,0

б) У текућим ценама одговарајућих година

1928.	38,7	8,7	52,6	100,0
1929.	45,6	11,0	43,4	100,0
1930.	46,4	18,3	35,3	100,0

(Основи теорије советског хозяйства, Ленинград, 1931, с. 356).

Квалитативне промене у структури привреде Совјетског Савеза почињу у ствари од 1929, када се приступило општој колективизацији земље и подруштвљавању производње у сектору у коме су остаци капиталистичких и ситноробних односа били најзаступљенији. О брзом темпу измена економске структуре у пољопривреди говори следећа табела:

КОЛЕКТИВИЗАЦИЈА ПОЉОПРИВРЕДЕ У СССР

(У границама до 17 септембра 1939)

Процент колективизације 1 јула	1928	1929	1930	1931	1932	1937	1938
По броју сељачких газдинстава	1,7	3,9	23,6	52,7	61,5	93,0	96,9
По сетвеној површини	2,3	4,9	33,6	67,8	77,7	99,1	99,9

(Народное хозяйство СССР в 1956 году, Москва, 1957, с. 105)

На основу колективизације пољопривреде и пораста индустријске производње која је највећим делом већ била у државним рукама, после 1931

(18) М. Ф. Макарова: В. И. Ленин о товарном производстве в переходный период от капитализма к социализму, „Вопросы экономики“, 1955, № 4, с. 17—18.

настају и врло брзе промене у економској структури Совјетског Савеза тако да је учешће социјалистичког сектора у врло кратком временском периоду постало доминантно по свим показатељима:

РЕЛАТИВНО УЧЕШЋЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ СЕКТОРА У ПРИВРЕДИ СССР
(у процентима)

	1924	1928	1937	1950	1955
У националном дохотку	35,0	44,0	99,1	99,8	99,99
У укупном производу индустрије	76,3	82,4	99,8	100,0	100,0
У укупном производу пољо- привреде (укључујући окућнице колхозника)	1,5	3,3	98,5	98,1	99,89
У промету трговинских преду- зећа на мало (укључујући друштвену исхрану)	47,3	76,4	100,0	100,0	100,0

(Народное хозяйство СССР в 1956 году, Москва, 1957, с. 37)

Овде треба посебно истаћи да је за претварање социјалистичких производних односа у доминантни облик привређивања у Совјетском Савезу дужи период времена био потребан не само због опште заосталости привреде, специфичних услова социјалистичке револуције у СССР и фактора везаних за спољну интервенцију већ и отуда што је у привреди Совјетског Савеза пољопривреда све до 1930 била основна привредна делатност, тако да је тек колективизацијом пољопривреде приватни сектор могао бити потиснут у други план, о чему говори следећа табела:

СТРУКТУРА ПРИВРЕДЕ СССР ПО ОСНОВНИМ ДЕЛАТНОСТИМА
(у процентима)

	1924/25	1926/27	1927/28	1929/30
Индустрија	32,4	38,0	45,2	53,0
Пољопривреда	67,6	62,0	54,8	47,0
Укупно	100,0	100,0	100,0	100,0

(Основы теории советского хозяйства, Ленинград, с. 140)

У другим социјалистичким земљама подруштвљавање производње текло је знатно брже јер је на основу брзог подруштвљавања индустрије, чије је учешће у друштвеној привреди било знатно веће него у Совјетском Савезу, у другим социјалистичким земљама друштвени сектор растао далеко брже него у СССР. Наиме, учешће социјалистичког сектора у индустрији појединих социјалистичких земаља износило је свега две-три године после социјалистичке револуције: у НР Бугарској 1948 91,7%, у НР Мађарској 1949 85,7%, НР Румунији 1950 92,4%, итд., док се у Југославији до краја 1945, дакле свега неколико месеци после краја рата и завршетка социјалистичке револуције, у рукама државе налазило 82% индустрије. До краја 1948 у Југославији је практично ликвидирано приватно присвајање средстава за производњу у свим привредним гранама сем пољопривреде и занатства.

Захваљујући значајнијем уделу индустријске производње у друштвеном производу, социјалистички сектор је у другим социјалистичким земљама добио доминантно место у економској структури у краћем периоду

него у Совјетском Савезу. Ако као илустрацију у том погледу узмемо Румунију, која не улази у ред земаља које су у моменту социјалистичке револуције биле нарочито развијене, долазимо до следећих података:

УЧЕШЋЕ СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ СЕКТОРА У ПРИВРЕДИ НР РУМУНИЈЕ

(у процентима)

	1950	1955	1959	1960	1961	1962
У основним производним фондовима	62,0	74,2	83,5	86,1	88,1	96,2
У националном дохотку	61,0	62,2	74,2	82,8	88,7	95,1
У укупној индустриској производњи	92,4	97,0	98,3	98,8	99,1	99,4

(Ануарул статистиц ал Р. П. Р., 1963, с. 110)

Иако се у Југославији није приступило подрштвљавању пољопривредне производње у облику колективизације као што је био случај са Совјетским Савезом и неким другим социјалистичким земљама, социјалистички сектор је и у њој врло брзо добио доминантно место:

ДРУШТВЕНИ ПРОИЗВОД ЈУГОСЛАВИЈЕ ПО ПРИВРЕДНИМ СЕКТОРИМА

(обрачунато по сталним ценама 1960)

	1952	1954	1956	1958	1960	1962
Привреда укупно	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Друштвени сектор	70,27	67,64*)	70,97	72,51	75,71	78,66
Приватни сектор	29,73	32,36	29,03	27,49	24,29	21,34

(Статистички годишњак Југославије, 1964, с. 117)

Скоро идентичну слику пружа и економска структура других социјалистичких земаља што се може видети из следеће табеле:

УДЕО СОЦИЈАЛИСТИЧКОГ СЕКТОРА У НАРОДНОЈ ПРИВРЕДИ ЗЕМАЉА НАРОДНЕ ДЕМОКРАТИЈЕ У 1956/57 ГОДИНИ

(у процентима)

	У индустрији (брuto вредност производа)	У пољопривреди (по површини ораница)	У трговини на велико	на мало	У националном дохотку
Албанија	99,9	70,0	100,0	84,6	80,0
Бугарска	89,9	87,0	100,0	99,5	89,4
Мађарска	98,0	26,0	100,0	39,0	86,0
ДР Немачка	85,3	30,4	95,3	68,0	65,2
Кина	83,9	96,1	95,6	82,5	85,4
НР Кореја	98,0	99,0	100,0	89,0	82,0
НР Монголија	100,0	25,0	100,0	99,0	—
Пољска	99,5	15,0	100,0	97,0	74,9
Румунија	99,0	37,0	100,0	80,0	71,0
Чехословачка	99,7	71,0	100,0	99,8	89,0

(Уз табелу је дат изврстан број посебних напомена о неким подацима, али су оне без битног значаја за оцену структуре коју показују.)

(Моровая социјалистическая система хозяйства, Москва, 1959, с. 92)

*) Овај пад не изражава нормално кретање друштвеног сектора јер је изазван ненормалним повишењем учешћа друштвеног сектора у претходној (1952) години, до кога је дошло због смањења учешћа приватног сектора изазваног веома слабом пољопривредном годином.

На тај начин, упркос тога што је у неким социјалистичким земљама процес подруштвљавања пољопривреде текао спорије него у Совјетском Савезу, на основу високог степена подруштвљености индустрије и њеног брзог темпа раста у послератном периоду, у свим социјалистичким земљама социјалистички облик привређивања је у друштвеној привреди постао доминантан за свега неколико година после револуције, у сваком случају брже него што је то био случај са Совјетским Савезом.

Најзад, да би оцена о релативном учешћу несоцијалистичких облика привређивања у укупној привреди појединих социјалистичких земаља била потпуна, треба поменути да у СССР и неким другим социјалистичким земљама постоји још један посебан облик привређивања. Реч је о помоћним газдинствима (окућницама) колхозника и парцелама које се налазе у личном коришћењу радника, службеника и неких других категорија становништва. Иако се овај сектор у статистичким подацима обично исказује уз кооперативни, по својој економској природи он је најближи ситноробној производњи, па га стога и треба поменути. Исказано кроз пољопривредну површину коју обухвата, учешће овог сектора је незнатно. У Совјетском Савезу, на пример, 1. новембра 1955 оно је износило 1,35% укупне обрадиве површине, 3,10% ораница и 3,27% обрађених (19). Иако је учешће ове врсте газдинстава у производњи појединих специфичних привредних грана знатно веће него што би се, с обзиром на површину коју обухватају, могло претпоставити (посебно у сточарству јер је 1961, на пример, у Совјетском Савезу на окућницама колхозника и газдинствима радника и службеника било произведено 30,30% крупне рогате стоке, 27,9% свиња и чак 46,7% крива, итд. (20), у односу на укупну привреду учешће овог облика привређивања је ипак од секундарног значаја.

3. *Опадање релативног учешћа несоцијалистичких облика привређивања и робни односи у социјализму.* — Опадање релативног учешћа приватног сектора производње у укупној друштвеној привреди социјалистичких земаља поставља питање значаја ових облика привређивања за укупан привредни живот и, у вези с тим, у складу са схватањем по коме несоцијалистички робни односи представљају једине робне односе који могу постојати у социјализму, и питање даљег опстанка робних односа у социјализму. Има економиста који сматрају да ће у свим земљама које ступе на пут социјалистичке изградње постојати сектори капиталистичке и просте робне производње, те да се на основу тога и нужност робних односа у прелазном периоду од капитализма ка социјализму објашњава управо постојањем таквих производних односа. „В. И. Лењин је — каже на пример Л. М. Гатовскиј — подвлачио да у свакој земљи која је ступила у прелазни период, независно од њених особености, постоје три основна облика друштвене привреде: социјалистичка, ситноробна и капиталистичка — којима

(19) Према „Народное хозяйство СССР в 1956 году“, с. 109.

(20) Према „Народное хозяйство СССР в 1961 году“, с. 382.

одговарају три основне групе, три друштвене класе: радничка класа, сељаштво и буржоазија. При томе је природа сваког датог економског система и сваке дате класе општа за све земље које граде социјализам“ (21). Слично мишљење изражава и М. Ф. Макарова: „Ма колико високо била развијена капиталистичка производња, она по правилу не обухвата целу народну привреду земље. На почетку социјалистичке револуције постоје још и докапиталистички облици привреде, постоји више или мање многобројна класа ситних робних произвођача, углавном радних сељака који су савезници пролетаријата у његовој револуционарној борби за свргавање капитализма и стварање новог социјалистичког друштва“ (22).

По нашем мишљењу међутим овакве оцене не стоје јер почивају на неоснованом уопштавању искуства Совјетског Савеза. И у једном и у другом раду ови ставови наведени су као аргументи који треба да докажу нужност посебног прелазног периода од капитализма ка социјализму. Међутим, већ је досадашњи развој социјалистичких земаља показао да такав прелазни период није нужан. Чињеница да је процес социјалистичког подруштљавања пољопривреде у данашњим социјалистичким земљама текао спорије, последица је недовољне претходне концентрације пољопривредне производње и њеног значајног удела у укупном привредном животу тих земаља пре револуције као и релативно ниског (иако вишег него у СССР) степена општег развоја привреде у целини и пољопривреде посебно. Међутим, о ситној робној производњи као посебном сектору будуће социјалистичке економије данашњих развијених капиталистичких земаља тешко може бити речи. Док је у СССР 1913 (као и у Југославији 1939) број становништва ангажованог у пољопривреди износио више од три четвртине, у већини данашњих развијених капиталистичких земаља он се налази на нивоу испод једне трећине, док је у најразвијенијим, као у САД, на пример, пао чак испод 10% укупног становништва. Удео ситних робних произвођача у пољопривредном становништву код њих једва да достиже 10%, док је њихов удео у пољопривредној производњи далеко испод тога, будући да се основна маса производа ствара на крупним пољопривредним газдинствима. Захваљујући оваквој концентрацији пољопривредне производње и високом степену њене материјално-производне подруштљености на садашњем ступњу развоја ових земаља као друштвено значајна појава сектор ситне робне производње је већ ликвидираан. Отуда је претпоставка да ће он као такав постојати после социјалистичке револуције у овим земљама у потпуности неоснован. Подруштљавање пољопривредне производње у овим земљама ићи ће исто тако брзим темпом као и подруштљавање индустрије у досадашњим социјалистичким земљама односно практично неће трајати више од неколико година.

(21) Л. М. Гатовский: Об общих закономерностях и особенностях строительства коммунизма в разных странах, „Вопросы экономики“, 1957, № 12, с. 12. Чланак се може наћи и у зборнику „Мировая социалистическая система хозяйства“, Москва, 1958.

(22) М. Ф. Макарова: н. д., с. 16.

Сви ови моменти показују да се на основу присуства робних односа несоцијалистичког карактера, чак и да се прихвати могућност њиховог упоредног постојања са социјалистичким односима у неизмењеном облику, што је такође тешко прихватљиво, нужност робне производње у социјализму као општа законитост не може објаснити. Искуство социјалистичке изградње у свим досадашњим социјалистичким земљама показује да се капиталистички облици привређивања ликвидирају већ неколико година после социјалистичке револуције. Производни односи просте робне производње, иако због заосталости и расцепканости пољопривреде у неким социјалистичким земљама остају нешто дуже, представљају појаву чији релативан значај у укупном процесу привређивања све више опада, док у индустрији, као основној привредној делатности, у већини социјалистичких земаља имају само симболичан карактер или су сасвим нестали. За развијене капиталистичке земље, у којима је пољопривреда на много вишем нивоу техничког развоја и концентрације производње, логично је очекивати да ће процес елиминисања ових несоцијалистичких облика привређивања бити далеко краћи.

Ако се све ове чињенице имају у виду и истовремено заступа концепција која постојање робних односа у социјализму објашњава на основу производних односа несоцијалистичког карактера, онда нужност робне производње у социјализму као општа законитост у великој мери долази у сумњу. Наиме, пошто у складу са овом концепцијом нестајањем робних односа несоцијалистичких карактера нестаје и основа на којој робни односи у социјализму уопште постоје излази да у развијеним капиталистичким земљама које пређу на пут социјалистичке изградње они уопште неће бити нужни. Истовремено, по оваквој логици, излази да у данашњим социјалистичким земљама робни односи више не би требало да постоје или би у сваком случају, требало да се појављују више као реликт и анахронизам него као друштво значајна појава.

Овакви закључци се међутим налазе у директној супротности са објективним развојем социјалистичког привредног система. На савременој етапи развоја у свим социјалистичким земљама робни односи добијају све шире размере, и то не у оквиру приватног, просто-робног сектора производње и између њега и социјалистичког сектора већ пре свега у оквиру самог социјалистичког сектора привређивања. Штавише, приватни сектор производње, за који се према овом схватању везује постојање робних односа у социјализму, има далеко више природан карактер него што је то случај са социјалистичким сектором. Ако као основу за верификацију овакве оцене узмемо пољопривреду у којој се остаци ситне робне производње једино и појављују као друштвено значајна појава и упоредимо учешће појединих сектора у укупној пољопривредној производњи и у маси тржних вишкова, онда долазимо до закључка да је релативно учешће приватног сектора у робном промету испод његовог учешћа у пољопривредној производњи. Узмимо као илустрацију у том погледу пољопривреду Југославије.

ДРУШТВЕНА СТРУКТУРА ПОЉОПРИВРЕДЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1963

	Укупно	Друштвена газдинства	Индивидуална газдинства	Структура у % Друштвена	Индивидуална
Обрадива површина у хиљадама ха	10.300	1.250	9.010	12	88
Земља обрађена друштвеним средствима	2.240	1.280	1.140	53	47
Друштвени производ 1962 у мрд динара	984	214	770	22	78
Вредност откупа у мрд динара	505	203	302	40	60
Произведено пшенице у хиљадама тона	4.140	1.110	3.030	27	73
Откупљено пшенице у хиљадама тона	1.342	895	447	67	33
Произведено кукуруза у хиљадама тона	5.380	723	4.660	13	87
Откупљено кукуруза у хиљадама тона	490	240	250	49	51

(Статистички годишњак СФРЈ, 1964, с. 142)

Подаци из наведене табеле показују, прво, да је релативно учешће друштвеног сектора у пољопривредној производњи веће од његовог учешћа у обрадивим површинама; друго, да је друштвеним средствима за производњу обрађена скоро двоструко већа површина од оне која се налази у друштвеној својини и, треће, да је учешће друштвеног сектора у откупљеним количинама пољопривредних производа односно тржним вишковима двоструко веће од њиховог учешћа у пољопривредној производњи и скоро четвороструко веће од његовог учешћа у обрадивим површинама. Код пшенице и кукуруза као најважнијих пољопривредних култура учешће друштвеног сектора у тржним вишковима (откупу) је чак и више него четири пута веће од њиховог учешћа у обрадивој површини.

Ова појава није случајна и не представља неку специфичност пољопривреде Југославије већ је у мањој или већој мери карактеристична за све социјалистичке земље. Ако као други пример узмемо Чехословачку, онда долазимо до података који упућују на идентичне закључке као и у случају пољопривреде Југославије.

УЧЕШЋЕ ПОЈЕДИНИХ ДРУШТВЕНИХ СЕКТОРА У ПРИВРЕДИ ЧЕХОСЛОВАЧКЕ. У УКУПНОЈ ПОЉОПРИВРЕДНОЈ ПРОИЗВОДЊИ (1) И ТРЖНИМ ВИШКОВИМА (2)

(у процентима)

	1955		1955		1962	
	1	2	1	2	1	2
Социјалистички сектор	33,7	44,4	65,1	74,3	75,7	89,0
— Државна предузећа	13,1	19,0	14,8	19,0	20,5	25,4
— земљорадничке задруге	20,6	25,4	50,3	55,3	55,2	63,6
Лична газдинства	10,7	4,3	20,0	11,3	17,1	6,2
Приватна газдинства	55,6	51,3	14,9	14,4	7,2	4,8

(Статистичка роченка ЧССР, 1963, с. 223)

Као и претходна, ова табела показује да је код социјалистичког сектора учешће у тржним вишковима увек веће од учешћа у производњи док је код личних и приватних газдинстава обрнут случај.

4. *Општа оцена објашњења нужности робних односа у социјализму на основу несоцијалистичких облика привређивања.* — На основу свега што је до сада речено сматрамо да се објашњење нужности робне производње у социјализму на основу постојања робних односа несоцијалистичког карактера не може прихватити као научно основано. Оно се као такво не може прихватити пре свега због нетачне оцене релативног значаја појединих облика привређивања за дефинисање економске природе социјалистичке привреде.

У економској структури сваког друштва постоји више типова производних односа, различитих по друштвеној организацији рада на којој почивају и релативном значају у укупном процесу привређивања (23) што целој структури и даје хетероген карактер. Однос између оваквих различитих производних односа се не може свести на њихово супротстављање како то у свом тумачењу чини Е. Преображенски. Такво супротстављање различитих производних односа карактеристично је за периоде револуционарног преображаја економске структуре друштва, док ван тих периода настаје постепен и дуготрајан процес међусобног усклађивања основних и секундарних производних односа. У том међусобном усклађивању остварује се процес прилагођавања и потчињавања секундарних производних односа основним облицима привређивања, због чега неминовно долази и до извесних промена у облицима њиховог испољавања. Истовремено постоји и обратан смер утицаја у коме основни производни односи могу да поприме извесна обележја секундарних или да не развију до краја неке сопствене карактеристике.

Међутим, оно што је у сваком случају ван сваке сумње јесте да у процесу узајамног прилагођавања секундарни производни односи пре или касније бивају потчињени доминантним који управо и одређују карактер целе економске структуре датог друштва. Пошто се поједини историјски облици производних односа никада не стварају, развијају нити укидају истовремено и линеарно тако да економска структура сваког друштва нужно има хетероген карактер, из чињенице постојања секундарних производних односа а још мање из појединих облика секундарних производних односа не може се доказати никакав карактер целе економске структуре друштва. Он се може одређивати ако не искључиво а оно свакако пре свега на основу доминантних, основних производних односа.

Из ових разлога је и цео поступак доказивања нужности робних односа и робне производње у социјализму као нечег општег, типичног и законитог на основу постојања несоцијалистичких облика привређивања — дакле нечег што је социјализму страно, атипично или, најблаже речено, није његово основно обележје — методолошки погрешан и као такав неприхватљив. Прихватити такав начин доказивања значило би допустити

(23) „Економску структуру сачињава укупност свих производних односа који постоје у једној друштвеној заједници, без обзира на њихову друштвену разноврсност и релативни значај у друштвеној привреди“ (М. Самарџија: Привредни систем Југославије, I део, Београд, 1965, с. 269).

да се, на пример, негира робни карактер капиталистичке привреде зато што у њој као секундарни производни односи постоје остаци натуралног привређивања или да се она сматра простом робном производњом зато што у њој постоје остаци таквих производних односа. Зато се на основу робних односа несоцијалистичког карактера нужност робних односа у социјализму у својству опште законитости социјалистичке привреде не може доказати.

Привидну противречност у овом погледу представља чињеница да је учешће ситне робне производње и капиталистичких облика привређивања у Совјетском Савезу све до 1928 било веће од учешћа социјалистичког сектора тако да би се по томе могло тврдити да је совјетска привреда у том периоду заиста имала робни карактер зато што су у њој доминирали робни односи несоцијалистичког карактера. Међутим, овакав начин закључивања каже знатно више него што то истичу аутори који га заступају. Уколико би се такав закључак прихватио као тачан, он наминовно води и порицање социјалистичког карактера совјетске привреде све до 1928 што је према нашем мишљењу став који се не може прихватити. Водећа улога одређених облика привређивања у једној земљи уопште а посебно у периодима револуционарних преображаја, какав је био поменути период у Совјетском Савезу, мора се оцењивати не само на основу парцијалних, статички посматраних показатеља о тренутном учешћу појединих сектора производње у укупном друштвеном производу, националном доходу, итд., већ на основу укупног друштвеног значаја и владајуће тенденције развита појединих облика производних односа у друштвеном животу сваке земље. А њихов значај одређује не само њихова апсолутна величина већ и њихова кохезија, концентрација и могућност директног утицаја на привредни живот земље у целини, при чему се значај појединих типова производних односа мора оцењивати не статично већ у процесу њиховог развоја. У складу са овим критеријима, по нашем мишљењу нема никакве сумње да је водећа улога социјалистичких производних односа у Совјетском Савезу дошла до изражаја далеко пре него што је учешће социјалистичког сектора по појединим показатељима економске структуре постало највеће. Другим речима, и пре 1928 у економској структури СССР водећи, друштвено доминантни били су социјалистички производни односи те се отуда ни оцена о карактеру целе структуре ни у том периоду не може доносити само на основу несоцијалистичких облика привређивања.

Друго, нужност робне производње у социјализму може се на основу постојања робних односа несоцијалистичког карактера објашњавати само у једном одређеном периоду развоја социјалистичке привреде који је уопште краћи уколико је земља о којој је реч у моменту социјалистичке револуције привредно развијенија. Како се већ до сада показало посебан прелазни период од капитализма ка социјализму не представља општу законитост социјалистичке изградње. У складу са тим, ако се прихвати ова концепција објашњења узрока и природе робне производње у социјализму, излази да за поједине земље на путу њиховог социјалистичког развоја робни односи уопште неће бити нужни. Пошто ће на бази високог привредног развоја и концентрације производње још у оквирима капиталистичког начина производње подруштвљивање средстава за производњу у

социјализму и елиминисање несоцијалистичких производних односа као друштвено значајних појава бити остварено у кратком периоду од свега неколико година — излази да у тим земљама неће ни постојати основа на којој настају робни односи. Тачност овакве оцене, између осталог, потврђује и чињеница да се преовлађујуће учешће ситне робне производње у социјалистичкој привреди у тако дугом периоду као што је то било у Совјетском Савезу није појавило ни у једној другој социјалистичкој земљи. Из свих ових разлога, чак и да се прихвати теза по којој социјалистичка привреда у том периоду има робни карактер зато што упоређо са социјалистичким производним јединицама постоје и милиони ситних сељачких газдинстава која привређују као ситни робни произвођачи, такав закључак одговара само искуству Совјетског Савеза, може се до извесне мере применити и на поједине друге социјалистичке земље али се ни у ком случају не може прихватити као општа законитост социјалистичке изградње.

Међутим, оваква оцена нужности робне производње у социјализму не може се прихватити без резерве ни у односу на Совјетски Савез. Иако је данас већина совјетских економиста сагласна да је у прелазном периоду од капитализма ка социјализму нужност робне производње била условљена постојањем огромног броја ситних сељачких газдинстава — мора се истаћи да оваква оцена не одговара историјским чињеницама. У оваквом тумачењу нужности робне производње у социјализму занемарује се природа односа у оквиру социјалистичког сектора односно сматра се да социјалистички сектор сам по себи не би имао робни карактер. На тај начин долази се до закључка да је робна природа производних односа у социјализму појава чији узроци леже изван круга социјалистичке привреде, као појава проузрокована присуством несоцијалистичког пре свега сељачког окружења.

Оваква оцена је, међутим, неоснована и произвољна. Пелаз на нову економску политику у Совјетском Савезу, за коју се обично везује обнављање робних односа у СССР, ни у ком случају се не може свести само на ослобађање развоја робних односа на селу и увођење робног облика повезивања државне индустрије и сељачке пољопривреде. Нова економска политика (НЕП) је укључила такве мере, те се у том смислу не може негирати да је робни облик повезивања села и града био један од фактора који су у привреду уносили елементе робне производње. Али је нова економска политика представљала сложен процес који је ишао у више праваца. Истовремено са увођењем пореза у натури и размене као облика повезивања града и села, робни односи и облици веза, иако у ограниченом и деформисаном облику, уводе се и у међусобне односе између социјалистичких предузећа као и у односе између социјалистичких предузећа и њихових радника и службеника. Денатурализација привредног живота до које долази у периоду између 1921 и 1923, има општи карактер. Напуштање политике ратног комунизма било је изазвано не само нужношћу формирања сталних економских веза између града и села већ и немогућношћу да се на датом нивоу развоја производних снага и концентрације производње оствари непосредно повезивање привредних јединица у оквиру социјалистичког сектора привреде. Покушаји да се привредна делатност предузећа слије

са државним буџетом и да се односи између социјалистичких предузећа сведу на материјалну дистрибуцију средстава за производњу и производа онемогућили су било какав увид у привредну делатност појединих привредних јединица и представљали непремостиву препреку за нормално функционисање привредног живота, потпуно независну од односа са селом.

Из свих ових разлога се, паралелно са политиком размене са приватном сељачком пољопривредом, денатурализују и односи у оквиру социјалистичког сектора привреде и прелази на систем привредног рачуна у коме приредне јединице делују као самосталнији економски субјекти са својством правног лица. Укркос и даље неизмењеном основном ставу о укидању робних односа у изграђеном социјалистичком друштву, у даљем развоју привредног система Совјетског Савеза тенденција ка учвршћивању привреднорачунског принципа пословања производних јединица представља стално присутну појаву. Само дубоком укореношћу схватања о неробном карактеру социјалистичке привреде може се објаснити чињеница да се упоредо са нужношћу јачања самосталности предузећа стално јављају и ограничења која ту самосталност спутавају, због чега се у текућој политици и економској литератури нужност јачања привредног рачуна и самосталности предузећа, као и подстицања њихове иницијативе данас подвлачи са истим интензитетом као и пре десет, двадест и тридесет година. Овакве тенденције се несумњиво не могу извести из нужности робног повезивања социјалистичке индустрије и сељачке пољопривреде јер је сељачка пољопривреда већ више од три деценије ствар прошлости. Привреднорачунски систем пословања производних јединица и нужност самосталности њихове привредне делатности имају врло мало везе са потребом повезивања социјалистичких предузећа са ситноробном производњом, основни узрок таквог карактера њиховог привређивања лежи у њиховом сопственом степену развоју и у њиховим унутрашњим потребама. Штавише, с обзиром на структуру државног сектора (углавном индустрија) и оријентацију на јачање тешке индустрије, односи у оквиру социјалистичког сектора били су далеко интензивнији него између њега и сељачке пољопривреде. То такође указује на неодрживост тумачења нужности робне производње у социјализму на основу робних односа несоцијалистичке природе.

Ако се сви ови моменти имају у виду, онда је јасно да повезивање нужности робне производње у социјализму искључиво са постојањем несоцијалистичких облика привређивања (пре свега ситноробне сељачке привреде), чак ни у прелазном периоду од капитализма ка социјализму, није научно основано и да, с обзиром на напред речено, не одговара историјским чињеницама. Иако се не може негирати да је постојање робних односа несоцијалистичког карактера деловало у том правцу, нема никакве сумње да се оно не може третирати ни као искључиви нити као основни узрок робне производње у том периоду. Најзад, неоснованост оваквог тумачења нужности робних односа у социјализму је у потпуности доказана праксом социјалистичке изградње. Како је напред поменуто, сагласно овој концепцији одумирањем несоцијалистичких робних односа нестаје и сваки основ робне производње у социјализму, тако да и она сама ишчезава. Историјски развој је, међутим, демантовао такав став. Колективизацијом земље пољо-

привреда која је представљала основну сферу робних односа несоцијалистичког карактера укључује се у друштвени сектор. Друштвени облик присвајања земље у Совјетском Савезу преовлађује већ 1931 а 1937 износи 99,1⁰/₀ сетвене површине у земљи. С друге стране, колхозни облик пољопривредне производње, који се формира на колективизованој земљи, организује се највећим делом на принципима природног привређивања како у погледу односа са државним сектором (природно плаћање услуга машинско-тракторских станица и система обавезног откупа), тако и у погледу односа колхоза и колхозника (систем трудодана и природног плаћања рада („натуроплата“). На тај начин ранији центар несоцијалистичких робних односа постаје основно упориште социјалистичких природних односа.

Међутим, до очекиваног одумирања робних односа до кога би морало доћи да је постојање несоцијалистичких облика привређивања једини или основни узрок робне производње у социјализму не долази ни 1931 ни 1937, када је проглашен завршетак прелазног периода од капитализма ка социјализму и у „основи изграђено социјалистичко друштво“. Штавише, у даљим етапама развоја не само да не долази до одумирања или сужавања робних односа већ робни промет доживљава све шири размах, обухватајући све више целу социјалистичку привреду а пре свега односе у оквиру сектора заснованог на друштвеној својини над средствима за производњу. Тиме је у ствари објективно пала и концепција о несоцијалистичким облицима привређивања као основном узроку робне производње у социјализму. У том смислу њено одржавање и обнављање у каснијим етапама развоја, као и дугогодишње одржавање ставова о неробном карактеру социјалистичке привреде може се објаснити само као анахронизам настао на основу присуства значајних елемената догматизма у економској теорији социјализма.

Др. Александар Ваџић

R É S U M É

Les formes non-socialistes de l'activité économique comme base de la production des marchandises dans le socialisme

Dans la théorie économique marxiste, à partir de Marx et d'Engels jusqu'à la Révolution d'Octobre ainsi que beaucoup d'années après celle-ci, prédominait la conception selon laquelle l'instauration du socialisme signifiait l'abolition de la production des marchandises et de l'échange. Cette attitude théorique fut la base de l'économie politique du jeune Etat soviétique dans les premières années de son existence, connue sous le nom de communisme de guerre, dirigée vers la réalisation de la distribution directe des produits (sans l'intervention du marché) sur l'échelle de l'économie globale.

Cette tentative, comme on le sait, échoua. Après quelques années seulement, on abandonna la politique du communisme de guerre et on passa à la nouvelle économie politique (NEP) dans laquelle eut lieu la restitution des rapports de marché (de marchandises). Bien qu'à l'époque où elle fut introduite,

la nouvelle économie politique était considéré comme un pas en arrière provisoire, dans le développement ultérieur de la société socialiste les rapports de marchandises se répandaient et s'intensifiaient de plus en plus, ce qui mit les attitudes théoriques en contradiction avec la pratique.

Comme une expression d'une pareille contradiction entre la théorie et la pratique, dans la science économique se posa le problème de la cause de la production des marchandises dans le socialisme. Le présent article fait partie de la thèse de doctorat de l'auteur sous ce titre. On y considère les conceptions qui expliquent l'existence de la production des marchandises et de l'échange par la présence, dans le socialisme, des phénomènes de caractère non-socialiste.

Dans son analyse de ces conceptions l'auteur considère d'abord la nature générale des rapports entre les éléments socialistes et non-socialistes dans le cadre de l'économie socialiste, en présentant l'évolution des conceptions de ce rapport à partir des premiers auteurs soviétiques qui examinaient ce problème (N. Boukharine, E. Préobrajensky, etc.) jusqu'à nos jours. Se basant sur l'analyse de ce rapport, il arrive à la conclusion que la nature du système économique socialiste ne saurait être expliquée par les phénomènes qui lui sont étrangers et que pour cette raison la présence et l'influence du marché dans le socialisme devraient être interprétées en partant du système sous sa forme pure.

Dans la seconde section de l'article on analyse l'évolution de la structure de l'économie socialiste et on montre la tendance de l'expansion du secteur socialiste qui réduit les formes non-socialistes de l'activité économique dans la plupart des pays socialistes aux phénomènes d'une importance relativement insignifiante. En considération du fait que, malgré cela, les rapports de marchandise et le marché, loin de disparaître, s'étendent et s'intensifient justement ces dernières années, l'auteur conclut que c'est une preuve empirique que les explications de la nature de marchandise de l'économie socialistes sur la base des phénomènes de caractère non-socialiste sont mal fondées.

Dans les sections finales de son travail l'auteur exprime l'avis que l'expérience de tous les pays socialistes a démontré jusqu'ici d'une façon incontestable que la production des marchandises et l'échange n'existaient pas fortuitement ou bien comme résultat de l'action des phénomènes extérieurs (non-socialistes), mais qu'ils avaient leur racine dans les rapports socialistes eux-mêmes. Bien que cette attitude change, dans une certaine mesure, le concept théorique du système économique socialiste, elle est scientifiquement fondée, car elle repose sur les lois objectives de l'évolution de la société socialiste et, en tant que telle, elle est aujourd'hui plus ou moins adoptée dans la plupart des pays socialistes. De ce point de vue, le renouvellement et le maintien de la conception sur les formes non-socialiste de l'activité économique comme base de la production des marchandises et de l'échange dans la science économique contemporaine, peuvent être expliqués, selon l'auteur, uniquement par la présence d'importants éléments du dogmatisme dans la théorie économique du socialisme.

ПРОМЕНЕ У МЕЂУНАРОДНОМ ФИНАНСИРАЊУ НЕРАЗВИЈЕНИХ ЗЕМАЉА

Односи који су настали кроз универзализацију капитализма у епохи империјализма задржавају своје особине у њиховом чистом испољавању све до Првог светског рата. По завршетку рата међународни економски односи „испољавају веома значајна одступања и деформације. И спољно-трговинска политика и валутно-девизни односи и међународно кретање капитала недвосмислено изражавају оно ново и специфично заоштравање унутрашњих противуречности капитализма [...] и посебно оне дубоке промене у односима снага капиталистичких држава које су измениле целу ранију слику светске привреде“ (1). Међутим, ма колико да је Први светски рат уздрмао споне империјализмом установљене у међународним економским односима, државна интервенција у кретању спољне трговине и капитала после рата слаби и кретање трговине и капитала добија свој ранији ток. Све до велике кризе година 1929/33 имамо на том пољу преплитање државнокапиталистичких и приватнокапиталистичких институција уз помоћ ових последњих. Просперитет који је владао у светској привреди до 1929 погодовао је враћању старих облика слободног промета робе и капитала. Тек криза од 1929 коначно руши систем међународних економских односа који је створен у епохи империјализма.

Поновно оживљавање привреде и међународних економских односа био је дуг процес који се не завршава све до Другог светског рата. Тражење нових путева у међународној трговини и финансирању изbacило је у први план државну интервенцију у привредне послове у оквиру капиталистичких држава. То су били методи за спасавање капитализма али у исто време и негација капитализма. Труљење и паразитизам капитализма, који настају са стварањем монопола, више нису могли да се отклањају класичним методама империјализма. То су биле само привремене мере које су омогућиле несметани ток развоја капитализма у економском циклусу од педесет година. После Првог светског рата, а нарочито после кризе од 1929, унутрашње противречности су морале да се отклањају тамо где су и настале, тј. у унутрашњој структури капиталистичких земаља. Тако државнокапиталистичке тенденције постепено добијају превагу у виталним интересима капиталистичких држава.

Тенденције настале између два рата оцртавају се још јасније после Другог светског рата. Државна интервенција у привреди иде и до национализације најзначајнијих грана привреде. Контрола над девизним прометом, прописи који одређују облике и обим међународног кретања капитала, међудржавни трговински уговори постају правило обављања међународне трговине и најзад, стварање универзалних и регионалних економских организација којима се ставља у задатак усклађивање сложених кретања у светској привреди, све то уклања последње остатке стихијности у међународним економским односима.

(1) Радош Стаменковић и Владислав Миленковић: Тенденције развоја међународних економских односа 1920—1952, Београд, 1952, с. 7.

„У том процесу „етатизације“ или интернационализације светске привреде почињу међутим, да се мењају извесне категорије познате дотадашњем систему светске привреде. Извоз капитала добија потпуно нови значај и смисао тиме што се улога јавних зајмова, инвестиција и поклона знатно повећава. Под утицајем државне привредне интервенције која налаже увозна ограничења у циљу бржег развоја програма индустријализације, почиње, да се мења и структура светске трговине. Последица контроле над националним монетарним системом јесте без сумње слом јединственог платног система итд.“ (2).

Ове промене у систему међународних економских односа утичу на мењање и саме структуре светске привреде. Подела рада настала на основи индустрија — пољопривреда осуђује неразвијене земље на експлоатацију од стране развијених земаља простим деловањем модификованог закона вредности. Стицањем независности, бивше колоније чине први корак ка рушењу те основе. Путем оруђа државне власти ове земље могу поставити спољнотрговинску заштиту у циљу развоја сопствене индустрије. Процес индустријализације у неразвијеним земљама је чињеница која утиче на промене у светској подели рада. Данас извоз инвестиционе опреме чини 42,3% светског извоза док је 1913 чинио само 22,5%. Међутим увоз инвестиционе опреме у неразвијеним земљама утростручио се у периоду 1938—1957 (3). Док су неразвијене земље пре рата учествовале у индустријској производњи са свега неколико процента данас њихово учешће износи 10,4% (4).

Са Првим светским ратом гаси се епоха империјализма у политичком смислу речи (као јединог светског система) а са Другим светским ратом она се губи и у економском смислу. Док је 1917 удео Русије у светској индустријској производњи износио нешто око 3%, 1962 социјалистичке земље учествују са 37% а СССР са 20% (5). У условима када 35% светског становништва на 26% земљине површине изграђује социјализам, међународни економски односи трпе такве промене да постепено губе сваку везу са империјализмом створеном структуром светске привреде.

У склопу ових околности поставља се питање промена у међународном финансирању неразвијених земаља. У периоду колонијалног освајања, извоз приватног капитала представљао је метод економске експлоатације. Приватне инвестиције у овом периоду показују јасно свој експлоататорски карактер. У време када су британске инвестиције достигле највиши ступањ, непосредно пред Први светски рат, 40% тих инвестиција налазило се у железницама, 15% у рудницима и производњи сировина, 30% у зајмовима покрајинским владама и само 5% у непосредним индустријским инвестицијама (6). Задатак тог инвестирања био је према томе првенствено у подстицању сировинског извоза који је у том периоду имао сталну стопу пораста. Инострано инвестирање доносило је метрополи вишеструке користи. Пре свега кредитори су у облику профита, који је у колонијама био знатно већи због јефтине радне снаге, наплаћивали своје инвестиције, и

(2) Јанез Становник: Структуралне промене у светској привреди. Материјали за Треће економско саветовање у Институту за међународну политику и привреду у Београду, 1960, с. 7.

(3) UN: World Economic Survey 1958, New York, 1959, p. 55.

(4) Ј. Становник: н. д., с. 12.

(5) Народное хозяйство СССР в 1962 году. Статистический ежегодник. Москва, 1963, с. 71.

(6) Ј. Становник: н. д., с. 8.

друго, путем пребацивања застареле опреме у колоније оствариван је профит такође захваљујући нижој цени људског рада. Поред тога путем извоза капитала стварана је већа тражња робе из метрополе а то је обезбеђивало пуну запосленост радне снаге и капацитета у самој метрополи, што је подизало куповну моћ и самог домаћег тржишта. Лењин је констатовао да „Извоз капитала постаје средство за појачање извоза робе у иностранство“ (7). Национална економија је тако остваривала користи не само простим трансфером профита непосредно из колоније у метрополу већ углавном побољшањем услова за развој спољне трговине. Зато је лако запазити тенденцију све већег извоза капитала у време када је долазило до опадања извоза. Хобсон је ценио вредност британских инвестиција у периоду 1825—1830 на 100 милиона фунти (8). До 1854 вредност инвестиција је порасла на 210 милиона (9), 1880 на 1300 милиона, 1905 на 2000 милиона (10). У раздобљу од 1870—1900, британски извоз почео је нагло да опада због све веће конкуренције европских држава. Годишње повећање британског извоза у периоду 1860—1870 износило је 4,4%, 1870—1890 2,1% и 1890—1900 0,7% (11).

У таквим условима, „Једино поседовање колонија даје пуну гаранцију за успех монопола против свих случајности у борби с противником [...] Што је виши развитак капитализма, што се јаче осећа недостатак сировина, што је оштрија конкуренција и јагма за изворима сировина по целом свету, то је огорченија борба за стицање колонија“ (12).

Истакнуто је да је извоз британског капитала ишао углавном на финансирање инфраструктуре. Тај ток одлива капитала упућује на његов главни циљ: повећање обима спољне трговине. Све док је тражња сировина на светском тржишту расла, извоз из колонија био је подстицан извозом капитала. Тај основни механизам — извоз капитала — повећање сировинског извоза, могао је функционисати јер су се инвестиције наплаћивале кроз сировински извоз. Из следеће табеле најбоље ће се разумети та основна функција извоза капитала у епохи империјализма (13).

(у милионима фунти)

Период	Просечан годишњи доходак од прекоморских инвестиција	Просечни годишњи извоз капитала
1870—1875	48	55
1876—1880	48	—1
1881—1893	75	48
1894—1904	100	24
1905—1913	155	143

(7) Лењин: Империјализам као највиши стадиј капитализма, Београд, 1947, с. 63.

(8) J. A. Hobson: *The Export of Capital*. London, 1937, p. 203.

(9) Royal Institut of International Affairs: *The Problems of International Investment*, London, 1937, p. 115.

(10) Artur Salter: *Foreign Investment*, Princeton, 1950, p. 5.

(11) Маријан Хубени: Промене у области светске производње, Материјали за Треће економско саветовање у Институту за међународну политику и привреду у Београду, 1960, с. 31.

(12) Лењин: н. д., с. 79.

(13) UN: *Les mouvements internationaux de capitaux entre les deux guerres*, New York, 1949, p. 3.

Ова табела показује да је већи део дохотка од инвестиција био поново реинвестиран у привреду дужничких земаља. Другим речима, значајнији приход се очекивао од трговине са тим земљама на коју је повољно утицао извоз капитала.

Када је са завршетком Првог светског рата дошло до стагнације сировинског експорта, овај механизам почиње да пуца да би у кризи 1929 доживео потпуни крах.

„Суштина те промене је у чињеници да су се после другог светског рата почеле развијати такозване модерне индустрије — моторна, електро-техничка, радиоиндустрија, хемијска индустрија [...] итд. — које траже мање количине увозног сировинског метеријала а додају производима много веће количине стручног рада“ (14).

Савремени технолошки напредак учинио је да учешће сировина у вредности готовог производа падне са 25% у 1938 на 17,6% у 1955 (15). Хемијска индустрија омогућила је да један велики број природних сировина буде замењен вештачким. Тако на пример, производња каучука у свету пружа следећу слику: 1930. године почиње производња вештачког каучука која у 1934 години достиже производњу од 4000 тона. Године 1957 целокупна светска производња каучука износила је 3 214 000 тона од чега на природни каучук отпада 1 860 000 тона а на вештачки 1 350 000 тона (16). Слично је са нитратом. Чиле је 1900 године снабдевао свет са 66,6% целокупне светске производње нитрата. Године 1934 нитрат се почео вештачки производити из ваздуха и 1938 године учешће Чилеа у светској производњи нитрата пало је на 6,9%. У 1938 години вредност вештачких производа чинила је само 3% вредности сировина уопште а 1955 године 52% вредности извоза природних сировина (17). По оцени Јанеза Становника средином педесетих година сировински извоз би био за 40% већи да је се индустрија снабдевала природним сировинама у истом обиму као 1938 године (18).

Производња сировина се исто тако развила и у индустријски развијеним земљама. За последњих тридесет година потрошња сировина у Европи увећала се за 35% (19), међутим, извоз из неразвијених земаља је стално опадао. Иста тенденција се испојила и у САД у којима је повећање увоза сировина било упола мање од повећања њихове потрошње (20). Године 1938 индустријске земље су учествовале у светској производњи сировина (пољопривредних сировина, горива и руда) са 33%. Средином педесетих година индустријске земље учествују у вредности производње сировина са 60% (21).

Слична је ситуација и у производњи хране. Учесће неразвијених земаља у увозу хране од стране земаља Западне Европе и САД опало је просечно за 10% према статистикама које даје ОЕЦЕ (22). Светски увоз

(14) Јанез Становник: Економске диспропорције у свету, Београд, 1964, с. 137.

(15) Ј. Становник: Структуралне промене у светској привреди, с. 19.

(16) Н. д., с. 9.

(17) Н. д., с. 19.

(18) loc. cit.

(19) Jean Lemperière: Le recul des pays non industriels dans les échanges internationaux. »Politique étrangère«, No 3/61, p. 239.

(20) loc. cit.

(21) Ј. Становник: loc. cit.

(22) Нав. по Jean Lemperière: op. cit., p. 241.

житарица се повећао од 1955—1958 за 25% али извоз цереалија из неразвијених земаља остао је непромењен. Развој пољопривредне производње у индустријски развијеним земљама учинио је да се неке земље које су биле увознице (као САД, на пример) претворе у највеће светске произвођаче и извознике.

Анализирани подаци нам недвосмислено говоре да педесетих година XX века више не можемо говорити о неразвијеним земљама као главним произвођачима сировина у свету па према томе ни о таквој подели рада у којој би индустријски развијене земље путем сировинске трговине са неразвијеним земљама наплаћивале своје инвестиције.

Укупна сума приватних инвестиција уочи Првог светског рата износила је 44 000 милиона долара (23).

Велика Британија	18 000	милиона долара
Француска	9 000	„ „
Немачка	5 800	„ „
САД	3 500	„ „
Белгија, Холандија и Швајцарска	5 500	„ „
Остале земље	2 200	„ „

Географски ове инвестиције биле су распоређене на следећи начин:

Африка	4 700	милиона долара
Азија	6 000	„ „
Европа	12 000	„ „
Северна Америка (без Мексика)	10 500	„ „
Латинска Америка	8 500	„ „
Аустралија, Нови Зеланд	2 300	„ „

Из ове табеле можемо закључити да је 49% свих инвестиција приватног капитала било инвестирано у данашње неразвијене земље.

Основне промене које су наступиле за време и после Првог светског рата на пољу међународног финансирања по анализи стручњака Уједињених нација састојале би се:

„а) Велика Британија, Француска и Немачка изгубиле су око 4—5 милијарди долара свака; губитак је био већи код Немачке и Француске него код Велике Британије. — б) САД су постале главна земља поверилац и извозник капитала. — в) Немачка је примила значајне обавезе по репарацијама а Савезници су били задужени код САД“ (24).

Ове промене су се одразиле на следећи начин:

(у милионима долара) (25)

Приватне инвестиције	1914	1929
САД	2 500	14 700
Велика Британија	19 500	18 200
Француска	8 600	3 500
Немачка	6 700	1 100

(23) Les mouvements internationaux de capitaux entre les deux guerres, p. 3.

(24) Ibidem, p. 1.

(25) Ibidem, pp. 31—32.

Промене у случају Француске и донекле Немачке настале су са пропању њихових инвестиција у Русији у којој је дошло до победе социјалистичке револуције која је извукла једно велико тржиште из ланца међународних економских односа који су створени у империјализму. Од тог тренутка више није било могуће спроводити свеопшту поделу света од стране „савеза капиталиста“ односно империјалистичких земаља. То раскидање ланца, поред великог политичког значаја, има и свој економски значај. У СССР почиње да се развија аутархијска привреда будући да се нашао у непријатељском окружењу империјалистичких земаља које су примењивале низ мера у циљу његове економске и политичке изолације. Такав развој носио је у себи и последице за будућност које добијају свој израз кроз разбијање привредног монопола империјалистичких земаља на подручјима неразвијених земаља после њиховог ослобођења од колонијализма.

Упоредо са процесом развоја социјализма у свету, у техници производње долази до таквих технолошких промена које постепено, као што смо видели, руше поделу рада на основи: индустријске земље — сировинска подручја. Тај момент је утицао и на кретање приватног капитала. Вредност приватних инвестиција у иностранству непосредно пре Првог светског рата била је равна вредности светске трговине. Године 1929 вредност светске трговине прелази за 50% вредност инвестиција (26).

Следећа табела показује нам индекс годишњег кретања капитала за време непосредно после кризе (27).

1925—1928 индекс 100

1929	74
1930	81
1931	38
1932	12
1933	11
1934	10

У периоду између 1930—1934 обуставу плаћања својих иностраних обавеза објавио је велики број држава. У 1932 девизна примања која су дужничке земље остваривале у САД од свога извоза у ту земљу, смањила су се за 62% према 1929. Објављивање мораторијума било је неминовно (28).

Поремећај који је настао у међународним економским односима са кризом од 1929 није могао бити отклоњен све до Другог светског рата. По завршетку Другог светског рата наступа значајна прекретница у том смислу што јавно финансирање преовлађује у односима између држава. Док је између два светска рата целокупни обим јавних инвестиција износио око 7 000 милиона долара (према 55 милијарди приватних инвестиција), само у току рата и непосредно после рата влада САД позајмила је владама савезничких држава 55 383 милиона долара у виду разних програма (29). Поред

(26) Ј. Становник: Структуралне промене, с. 29.

(27) Н. д., с. 34.

(28) Н. д., с. 32.

(29) Н. д., с. 35.

стратешко-политичке улоге коју је имало ово финансирање од стране САД, оно је имало за циљ и покриће доларског дефицита у свету који се појавио после Другог светског рата. Приватни капитал је очито био немоћан да одговори овим потребама. Исто тако, због напред анализираних узрока који су настали између два рата, приватни капитал губи свој значај за односе развијених и неразвијених земаља јер се више путем њега није могао одвијати процес у коме извоз сировина из неразвијених земаља отплаћује вредност извезеног капитала (30).

Кретање међународног финансирања 1951—1959 (31)

(у милионима долара)

Укупне инвестиције	Јавне инвестиције	Приватне инвест.
53 786	29 257	24 429

Географски распоред ових инвестиција

	Укупно	јавне инвестиције	прив. инвест.
Африка	1 222	1 020	202
Латинска Америка	2 085	571	1 514
Азија — Југоисточна	831	777	54
Средњи Исток	960	831	129 (Израел) 41
Федерација Малезија, Гана и колоније В. Британије	767	325	442
Укупно неразвијене земље	5 865	3 524	2 341

Према овом прорачуну неразвијене земље Азије, Африке и Латинске Америке учествовале су у међународном финансирању са 9% док је њихово учешће у размени са неразвијеним земљама у периоду 1953—1959 износило 20,56 (32).

Кретање међународног финансирања у 1960, 1961 и 1962 (33)

(у милионима долара)

	укупно	јавно финансирање	приват. инвест.
Африка	5 490	5 038	452 / 1960 — 196 1961 — 160 1962 — 96
Латинска Америка	3 857	1 722	2 135
Југоисточна Азија и Далеки Исток	6 361	5 821	540
Средњи Исток	1 496	1 199	297
Укупно	17 204	13 780	3 424
Укупно инвестиције 1960, 1961, 1962	26 451	17 222	9 229
Укупно 1951—1962.	80 237	46 478	33 658

Из ових података произилази да су у периоду 1951—1959 инвестиције приватног капитала чиниле 46% од укупних инвестиција а у периоду

(30) loc. cit.

(31) Обрачун извршен према студији UN: Le courant international des capitaux à long terme et les donation publiques 1951—1959, New York, 1961. Основ обрачуна табела бр. 1 с. 2 и табела бр. 8. с. 20—21.

(32) Обрачун према подацима GATT: International Trade, Genève, 1962.

(33) Обрачун извршен према студију UN наведеној у примедби (31) за 1960—1962. Основ обрачуна табела 1. с. 2 и табела 11, с. 22—23.

1960—1962 20%. Што се тиче неразвијених земаља, Латинска Америка се појављује са највећим учешћем у увозу приватног капитала у односу на друга неразвијена подручја. У периоду 1951—1959 у Латинску Америку инвестирано је 61% од укупне суме приватног капитала који је отишао у неразвијене земље а у периоду 1960—1962 62%. Ово је разумљиво с обзиром да су САД највећи извозник приватног капитала а Латинска Америка је највише везана за САД. Притом, највећа сума капитала извезена је у најразвијеније земље Латинске Америке, Мексико, Бразил и Аргентину. Ово је значајна појава с обзиром на општу тенденцију да је приватни капитал углавном извожен у развијене земље у периоду 1951—1962. Наиме са порастом значаја трговине између развијених капиталистичких земаља као пратећа појава је и пораст капитала у истим оквирима.

Као што се да запазити из наведених података, постоји огромна разлика између стања у кретању приватног капитала до Првог светског рата и после Другог светског рата. Видели смо да је уочи Првог светског рата од укупне суме приватних инвестиција у неразвијене земље било инвестирано 49% док после Другог светског рата у периоду 1951—1962 тај процент износи само 17%. С друге стране јавно финансирање много је значајнији облик финансирања неразвијених земаља. Тако је од укупних јавних инвестиција у периоду 1960—1962 отишло у неразвијене земље 80% а од тога у највећем проценту у Азију и Африку.

У раздобљу 1960—1962 вредност спољне трговине износила је: 1960 — 265 500 милиона долара, 1961 — 273 800 милиона, 1962 — 290 200 милиона долара. Од тада на извоз развијених земаља отпада 1960 — 85 400 милиона долара, 1961 — 90 200 милиона и 1962 — 94 800 милиона долара (34). У томе су неразвијене земље учествовале просечно са 17,2% (35), што би износило у 1960 — 14 689 милиона долара, 1961 — 15 514 милиона долара и 1962 — 16 306 милиона долара. То укупно чини за те три године 46 509 милиона долара. Укупне инвестиције учињене за те три године у неразвијене земље (приватни и јавни капитал из иностранства) износе 17 204 милиона долара, што значи да чине 35% од вредности извоза развијених земаља у неразвијене земље. Значи, и поред тога што иностране инвестиције покривају једну трећину извоза робе развијених земаља у неразвијене земље, платни дефицит неразвијених земаља непрекидно расте и према проценама стручњака Уједињених нација 1970 он ће износити око 20 милијарди долара. Када се притом узме у обзир да у овом финансирању приватни капитал учествује само са 17% онда је очигледно да се извозом приватног капитала данас не може ни изблиза постићи његова првобитна сврха да развија трговину између развијених и неразвијених земаља. Видели смо да је до тридесетих година обим светске трговине био увек раван обиму инвестиција капитала. Ако нашим прорачунима додамо и старе инвестиције, онда по оцени Јанеза Становника, вредност светске трговине прелази бар два пута вредност целокупне суме међународног финансирања у светским размерама (36).

(34) UN: *Annuaire statistique* 1953, pp. 450—451.

(35) Просек израчунат приближно према публикацији GATT-а наведеној у прим. (32).

(36) J. Становник: н. д., с. 29.

На смањење значаја извоза капитала утичу и промене које су наступиле у светском монетарном систему. Проблем конвертибилности валута после напуштања златног стандарда и девизна ограничења довели су до низа тешкоћа око слободног промета капитала и трансфера профита. Та појава је забележена још пре Другог светског рата да би данас представљала опште правило (изузимајући САД и Швајцарску). Саве поверилачке земље су увођењем девизне контроле онемогућиле слободан одлив капитала у иностранство јер се такав одлив по девизним законодавствима сматра бекством капитала. С друге стране дужничке земље су девизном контролом у могућности да ограничавају трансфер профита тако да су приватни инвеститори веома опрезни при свакој новој инвестицији капитала (37).

Сматра се такође да данас не постоје потребе за извозом капитала које су раније произилазиле из немогућности да се рентабилно инвестира на унутрашњем тржишту (38). Ово је проузроковано изједначењем профитне стопе у међународним размерама тако да економски закон о настајању просечне профитне стопе путем флукуације капитала не делује на његово кретање у иностранство. Следећа табела показује разлике у профитним стопама у САД и на страном тржишту америчког капитала у 1951 години (39).

Индустријска грана	профитна стопа у САД	профитна стопа у иностранству
Све индустријске гране	11,4%	15,7%
Прерађивачка индустрија	13,7%	13,2%
Дистрибуција	11,5%	16,2%
Рударство и топионичарство	13,0%	13,0%
Нафта	16,6%	20,6%
Јавне инвестиције и службе	7,0%	3,5%
Разно	8,2%	11,4%

Релативно изједначење профитне стопе у међународним размерама условило је да нестане вишка капитала у развијеним земљама. Наиме, вишак је увек био вишак само у том смислу што је на иностраном тржишту могао да постигне знатно повољније услове за инвестирање него на домаћем.

На промене у међународном финансирању много утиче и развој савремене технологије производње која захтева уску специјализацију производних капацитета због високих производних трошкова приликом сваке промене у специјализованој намени капитала.

„Са технолошким напретком волумен техничког и научног знања који је потребан за правилну примену појединих процеса у сталном је порасту, па стечено знање води до домицилирања управљачког капитала на сферу у којој се то знање још може применити. Ризик прелаза капитала из једне гране, чији је технолошки поступак познат, у другу, чији поступак тек треба савладати у свим његовим сложеним појединостима, може у појединим

(37) Ђорђе Лађевић: Промене у међународном финансирању као последица економско политичких промена у савременом свету. Материјали за Треће економско саветовање у Институту за међународну политику и привреду у Београду, 1960.

(38) Ј. Становник: н. д., с. 39.

(39) Владимир Пертот: Карактер секундарних дејстава технолошког напретка, „Међународни проблеми“, бр. 3/60, с. 118.

случајевима данас бити већи од тзв. политичког ризика који се данас тако често наглашава као један од сметњи слободног прилива приватног капитала у неразвијене земље“ (40).

На кретање приватног капитала делује и унутрашњеправни и међународноправни механизам који утиче на стварање одређене ситуације — повољне или неповољне — за то кретање. Национализација, експропријација и друге мере против домаће приватне имовине имају своје дејство и према страног имовини. С друге стране, земље увознице страног капитала путем унутрашњег законодавства и других државних мера могу да утичу на могућност приватног инвестирања доносећи ограничења путем којих се онемогућује експлоатација земље у коју се капитал увози. В. Фридман (W. Fridman) је у својој књизи *Legal Aspects of Foreign Investment*, дао исцрпан преглед законодавстава четрдесет земаља којима се регулишу питања увоза страног капитала. Та ограничења се врше путем увозних квота, царина, високих пореза и ограничења трансфера профита. Да би се та питања регулисала у међународним економским односима, закључују се међународни уговори о овим питањима. Закон о инвестицијама Чилеа предвиђа могућност ослобођења царина за увезени капитал само ако се уговором предвиди да домаће сировине буду заступљене у будућој производњи са 80% (41). Индија одређује начин плаћања иностраних инвестиција тако да су оне исплативе само путем седам годишњих рата с тим да рате не прелазе нето годишњу добит (42). Низ других услова се поставља у вези са запошљавањем радне снаге (у УАР) или процентуалног учешћа домаћих фирми у експлоатацији (Бразил), итд. С друге стране земље извознице капитала предузимају низ мера да олакшају тај извоз. Француска влада је израдила 1958 Кодекс о сахарском петролеју у коме је предвиђено да држава даје приватном капиталу гаранције на тридесет година. Те гаранције су ушле и у Евијанске споразуме којима је Алжир добио независност (43). САД су 1962 закључиле уговор са Конгом о заштити америчких приватних инвестиција у Конгу (44). Западна Немачка је 1959 донела закон којим влада потпуно гарантује приватном капиталу све инвестиције у неразвијеним земљама. У том циљу образован је фонд од две милијарде марака (45).

На правном терену постоји низ могућности за нове независне земље — бивше колоније — које су у исто време и економски неразвијене земље, што битно мења однос који је постојао у колонијалној епохи империјализма. Несумњиво је да је наметање експлоататорских услова за извоз капитала било могуће само у условима поседовања колонија од стране земље повериоца. Распадом колонијалног система створио се још један чинилац у низу оних који су променили улогу и значај кретања приватног капитала.

(40) W. Fridman: *Legal Aspects of Foreign Investment*, London, 1959, pp. 740—750.

(41) Ibidem.

(42) Conclusion des pourparles d'Evian. République Algérienne, Ministère de l'Information, mai 1962, pp. 36—37.

(43) Капитал у Африци, Београд, „Седма сила“, 1963, с. 34.

(44) Институт для международных отношения, Экономическая экспансия СР. Германии в Африке, Москва, 1962, с. 26.

(45) Г. Ледик сматра да је тешко установити шта је помоћ. Он је склон да и кредите који се дају уз тржишну камату уврсти у помоћ (Види: Gaston Leduc: *Aide aux pays en voie de développement*, Paris, 1963, скрипта, Издање Правног факултета у Паризу).

Међународно финансирање неразвијених земаља путем извоза приватног капитала данас је апсолутно неподобно у погледу његовог основног циља — финансирања увозне способности неразвијених земаља и зато је обим извоза приватног капитала у неразвијене земље незнатан према другим облицима међународног финансирања. Сваки облик међународног финансирања које има за циљ рентабилитет кроз наплату камата или профита данас не може да омогући нормалан развој проширене репродукције у самим развијеним земљама па према томе, и пуне запослености радне снаге и капацитета како би се трајније избегли циклични поремећаји законити за капиталистички начин производње. Зато се супротно сваком принципу имепријалистичких међународних економских односа прибегава финансирању путем поклона или кредита са ниском каматном стопом које не значе рентабилитет у тржишном смислу.

Међународна финансијска помоћ неразвијеним земљама представља у савременим условима далеко значајнији облик финансирања неразвијених земаља од извоза приватног капитала. Очевидне несразмере између кретања у светској трговини и кретања приватног капитала убрзале су процес промена у међународном финансирању неразвијених земаља тако да су јавни кредити и разне врсте поклона добили далеко већи значај. У периоду 1960—1962 облици јавног финансирања представљали су три пута већу суму од инвестиција приватног капитала, као што смо напред изнели.

Нагли пораст значаја економске помоћи после Другог светског рата представља непосредну последицу кризе међународног финансирања која није била отклоњена још од 1930. Јавно финансирање није нити може представљати решење уколико се приватни капитал замени јавним капиталом који тражи рентабилност кроз наплату камата по цени светског тржишта. И у тим условима, неразвијене земље остају инсолвентне у међународним плаћањима па према томе и у остварењу извоза развијених земаља који иде у неразвијене земље. Зато је дошло до таквих облика међународног финансирања који немају за циљ непосредну корист кроз оплођавање уложеног капитала. У овај вид међународног финансирања, по нашем мишљењу, улазе поклони и они кредити чија је каматна стопа нижа од оне која је утврђена на светском тржишту капитала. Оваквим финансирањем земљи-кориснику оставља се већи процент за њене потребе развоја него што би то био случај ако би она морала вршити отплату кредита путем ануитета који садрже трговачку камату (46).

Промене у економским односима међузависности између развијених и неразвијених земаља довеле су, као што смо напред истакли, до наглог опадања куповне моћи неразвијених земаља у њиховој спољнотрговинској размени. Док су ове земље још 1928 имале вишак у свом спољнотрговинском билансу од 8,9% (47) њихов мањак ће износити у 1970 око 20 милијарди

(46) Јанез Становник: Проблеми привредног развоја неразвијених земаља, „Социјализам“, бр. 2/60, с. 98.

(47) Владимир Глишић: Структуралне промене у светској трговини и положај земаља у развоју. Зборник радова Института за међународну политику и привреду, „Проблеми међународних економских односа и привредног развоја“, Београд, 1964, с. 98.

долара. Стручњаци Уједињених нација сматрају да се путем мера може постићи смањење овог дефицита. У те мере долази смањење увоза за три милијарде, тј. задржавање истог нивоа као у 1959, 12% од бруто продукта и то путем замене увоза домаћем производњом. Повећавањем стопе економског раста развијених земаља са 3,4% на 4,2% како би се повећала тражња производа неразвијених земаља, што би смањило тај дефицит за још две милијарде. Повећањем других прихода неразвијених земаља као и већи прилив иностраних финансијских средстава путем остварења резолуције Генералне скупштине да развијене земље одвајају 1% од свог друштвеног производа за помоћ неразвијеним земљама. Уколико би се све ово остварило и одржао садашњи ниво прилива иностраних средстава у неразвијене земље, дефицит би био смањен на суму од 4 милијарде долара (48). Из овога сасвим јасно произилази да би без финансирања неразвијених земаља развијене земље биле у немогућности да наплате своја потраживања у висини од 17 милијарди долара. И поред свих постојећих облика финансирања и планираног повећања у Деценији развоја УН, дефицит ће износити 4 милијарде долара. Сума од 17 милијарди долара премашује данашњи целокупни извоз неразвијених земаља у развијене земље. Овај податак најречитије говори о неопходности међународне помоћи за правилан ток међународне размене који се не може остварити без привредног развоја неразвијених земаља.

Тенденција продубљивања јаза између развијених и неразвијених земаља постаје опасна и за саме развијене земље. Наиме, економски неразвијене земље постајаће све слабији партнери у светској трговини што може озбиљно да угрози могућности за прођу производа самих развијених земаља јер ће неразвијене земље бити принуђене да смање увоз. Исти је случај и са сталном тенденцијом опадања дохотка по глави становника у овим земљама. Просечан доходак по становнику Индије данас је за око тридесет пута мањи од дохотка у САД. Индија би требало да инвестира најмање 12% свог националног дохотка да би одржала већ постојећу разлику са САД. Међутим према другом петогодишњем плану Индија инвестира само 10,7% од свог националног дохотка (49). Према томе разлика се само повећава. То је случај са већином неразвијених земаља. Амерички економиста Колин Кларк овако упозорава:

„[...] Ако за следећих неколико година не буде нешто учињено у том правцу, економска провалија између оних који немају и оних који имају постаће непремостиво широка — са незапосленошћу, презасићеним тржиштем и капиталом који се не може инвестирати с једне стране и инфлацијом, глађу, политичким нередима и крајњим национализмом с друге стране“ (50).

Сви ови чиниоци допринели су да на једном ширем плану помоћ неразвијеним земљама прерасте у стални институт међународних економ-

(48) Ј. Становник: *loc. cit.*

(49) Нав. по Рикарду Лангу: Међународни аспект економских проблема привредно неразвијених земаља, „Међународни проблем“, бр. 3/56, с. 13.

(50) Под вишестраним организацијама подразумевају се овде: Доприноси за јавни сектор МБОР, Међународна финансијска корпорација, ОЕЦД, Организација техничке помоћи УН, Међународно удружење за развој и Организација афричких држава.

ских односа. Помоћ неразвијеним земљама обавља се путем двостраних и вишестраних споразума. Притом, двострана помоћ је знатно већа од оне која иде преко вишестраних организама било регионалних или светских па и самих Уједињених нација.

Економска помоћ од 1956—1961 (у милионима долара) (51)		
Земље даваоци помоћи	висина помоћи	кроз вишестране организације (52)
Укупно земље ЕЕЗ	4 976	1 386
Белгија	236	88,30
Холандија	112,10	113,80
Француска	3 973	206 60
Немачка	467,50	
Италија	156,10	
Велика Британија	925	303,30
Канада	260,60	63,10
САД	8 035	780 (53)
Јапан	525,70	112,10
Остале капиталистичке земље	37,00	113,00
Укупно	14 764	2 729 (54)

Почев од 1953 запажају се напори СССР и земаља социјалистичког лагера на подручју економске сарадње са неразвијеним земљама. Стално јачање совјетске активности и активности источноевропских земаља на овом пољу знатно је утицало на сам развој политике помоћи неразвијеним земљама. Наиме, у условима хладног рата политика помоћи неразвијеним земљама у великој мери је оптерећена политичким, идеолошким и стратешким циљевима великих сила главних давалаца помоћи. Сваки поступак једне стране у блоковској подели тумачен је као тежња ка стицању повољнијег положаја у постојећој равнотежи снага. Због тога је на том пољу дошло до неке врсте такмичења између Запада и Истока. Само такмичење нам се не чини негативним јер оно само по себи може да утиче на отклањање политичког притиска од стране империјалистичких земаља приликом давања помоћи неразвијеним земљама. Следећа табела нам показује удео у помоћи неразвијеним земљама који дају земље Социјалистичког лагера:

(у милионима долара УС)			
	до 1960.	1960.	1961.
ДР Немачка	29	—	71
Бугарска	—	1	23
Кина	145	106	51
Мађарска	—	32	124
Пољска	54	71	86
Чехословачка	210	99	208
СССР	1 880	584	555
Укупно	2 327	893	1 168
			444

(51) У допринос вишестраним организацијама улази и сума за кредите а не само поклони.

(52) Од тога у 1960 и у 1961 533 милиона долара. То је преокрет у америчкој политици помоћи по доласку Кенедија на власт.

(53) Израчунато по подацима наведеним у: La politique de coopération avec les pays en voie de développement. Rapport de la commission d'étude instituée par le décret du 12 mars 1963 remis au Gouvernement français, le 18 juillet 1963. Paris, pp. 106—108.

(54) Ibid.

Без обзира на политичку обојеност помоћи неразвијеним земљама, њен тренутни значај у стратешко-политичким циљевима империјалистичког карактера, остаје чињеница која произилази из напред анализираних стања међународних економских односа да је помоћ неразвијеним земљама условљена економском нужношћу. То је тај квалитативни скок до кога је дошло у међународном финансирању неразвијених земаља. Од инвестиција приватног капитала који је имао за циљ експлоатацију неразвијених земаља до економске помоћи неразвијеним земљама у циљу одржавања балансираног развоја светске привреде без кога нема напретка ни за саме развијене земље.

Данас се по нашем мишљењу међународни економски односи налазе на великој прекретници. Економска наука је давно закључила да је за хармоничан развој неопходна економска равнотежа партнера у којој је једино могућа најрентабилнија подела рада. Зато, ако данас имамо ситуацију да развијене земље представљају тврђаву наталоженог богатства и да према томе оне желе да то богатство сачувају за себе, даљи технолошки развој ће захтевати све више широку поделу рада која ће тако морати да уведе и неразвијене земље у светску економску равнотежу. То ће представљати револуционарни преокрет због тога што је такав развој потпуно стран капиталистички устројеним економским односима јер ће они морати бити засновани на равноправности економских партнера.

Др. Радослав Стојановић

R É S U M É

Changements survenus dans le financement international des pays sous-développés

La circulation internationale des capitaux qui prit au XIXe siècle une grande importance pour le développement des rapports économiques sur le plan international, assumait, avec le développement de l'impérialisme, un rôle extrêmement important dans l'évolution des rapports économiques entre les pays développés et les pays sous-développés. Ceci contribua à la monopolisation du marché des capitaux par la fondation des empires coloniaux de la part des pays à industrie développée. Les données montrent que 49% de capitaux privés, investis à l'étranger, furent investis, jusqu'à la Première guerre mondiale, dans les territoires coloniaux du monde.

Avec la Première guerre mondiale, le système de rapports dans lequel les investissements des capitaux développaient l'exportation des matières premières et se faisaient payer par le commerce international des matières premières, commença à se briser. Après la crise des années 1929—1933, ce mécanisme cessa entièrement de fonctionner, car le développement de la technologie, ainsi que les autres facteurs, contribuent au développement de la production des matières premières dans les pays développés eux-mêmes, de sorte que le commerce des matières premières décroît, ce qui destimule l'exportation des capitaux dans les pays sous-développés qui étaient jusqu'alors les prin-

cipaux producteurs des matières premières. Cet état de choses ne subit aucun changement essentiel jusqu'à la Deuxième guerre mondiale.

Au cours de la Deuxième guerre mondiale et dans la période d'après-guerre, la circulation des capitaux privés décroît rapidement de sorte que les capitaux publics assument de plus en plus la fonction de financement international des pays sous-développés, tandis que la circulation des capitaux privés a lieu principalement entre les pays développés eux-mêmes. Dans la période de 1950—1962 17% d'investissements des capitaux privés seulement sont dirigés vers les pays sous-développés. Cependant, le décroissement constant de l'importance des matières premières dans le commerce mondiale donne lieu à un déficit chronique dans les paiements internationaux des pays sous-développés ce qui menace de compromettre entièrement le commerce entre les pays développés et les pays sous-développés. (A l'heure actuelle, les pays sous-développés ne participent qu'avec environ 17% au commerce mondial). L'analyse de ces mouvements mène à la conclusion que le financement sous forme d'aide gratuite ou par le crédit qui ne vise pas à la rentabilité bancaire pourra seul empêcher que les pays sous-développés ne soient pas complètement écartés du marché mondial à cause de leur insolvabilité totale dans les paiements internationaux. Les experts des Nations Unies considèrent que le déficit dans le bilan de paiement des pays sous-développés se montera en 1970 à 20 milliards de dollars. A cause du bouleversement de l'équilibre dans l'économie mondiale, qui fut établi à l'époque de l'impérialisme, le financement international modifie sa fonction et d'un moyen l'exploitation des pays sous-développés il se transforme en un moyen dont la fonction consiste à aider au rétablissement de l'équilibre de l'économie mondiale, sans lequel il n'y aura de progrès ni pour les pays développés ni pour les pays sous-développés.

О ПОРЕКЛУ НЕКСУМА

Нексум је једно од највише дискутованих питања правне историје Рима и историје права уопште. Велики број аутора, нарочито немачких, огледао се на овом проблему и створено је низ занимљивих теорија о природи и функцији нексума. Поменућемо Нибура (Niebuhr), Савињија (Savigny), Хушкеа (Huschke), Митајса (Mitteis), Кречмара (Kretschmar), Сергеа (Segre), Леви-Брила (Levy-Bruhl), Ленела (Lenel) а тиме није ни издалека исцрпљена листа (1). Овом питању је посветио своју докторску дисертацију и Иво Пухан, (2). И поред свих покушаја и преко двадесет хипотеза, иначе несагласни аутори у једном се готово сви слажу: римски нексум је још увек загонетка. Један од разлога је свакако у одсуству података. Писани извори о њему су махом описи римских правника који тај институт знају по кази-

(1) Niebuhr: Römische Geschichte, 7. Aufl., Berlin, 1873, Bd. I. S. 468 i sl; Savigny: Über das altrömische Schuldrecht, Vermischte Schriften, Bd. II, Berlin, 1850; Huschke: Über das Recht des Nexum und das alte römischen Schuldrecht, Leipzig, 1846. Mitteis: Über das Nexum, »Zeitschrift der Savigny-Stiftung« (=Z. S. S.) Rom. Abt., 1901; Kretschmar: Das Nexum und sein Verhältniss zum Mancipium, »Z. S. S., Rom. Abt., 1908; Segre: Il nexum. Archivio giuridico »Filippo Serafini«, 18 sv. No. 1. 1929; Lévy-Bruhl: Nouvelles études sur le très ancien droit romain, Paris, 1947; Lenel: Das Nexum, »Z. S. S., Rom. Abt., 1902.

(2) Историја старог римског нексума, дисертација брањена 1951 (дактилографисано).

вању а не из животног искуства будући да је у њихово време нексум већ био изашао из употребе. Поред тога, као разлог за жаловост покушаја да се објасни овај посао старог римског права истицано је: невођење рачуна о архаичном карактеру трансакција оног доба, мала пажња коју су теоретичари обрађали економском моменту, као и примена погрешног метода. Уместо да се заснива на упоредноправном проучавању старих и архаичних права, највећи број романиста је покушао да нексум објасни само на основу штурих, чак противречних података које пружа римска историја (3). У том смислу Ивлен (Huvelin) је писао: „Монографије се гомилају, али решење проблема не напредује: може се тврдити да неће ни напредовати догод се изучавање римског права не буде заснивало на темељном, потпуном и научном истраживању упоредног права“ (4).

Покушаћемо да укажемо на неке закључке као вероватне водећи рачуна о сва три елемента које истичу наведени аутори: архаични карактер трансакција, економску средину у којој се овај посао обавља и упоређивање са сличним институтима других народа, користећи и неке податке наше ране правне историје.

I. Савремене категорије: ствар и личност, облигација и стварно право, купопродаја и зајам нису биле у прошлости непремостиво одвојене. Због великог значаја који има форма, људи категоришу послове не према суштини ефекта и врсти облигације које стварају већ према облицима у којима се закључују. Мешање зајма и купопродаје било је утолико лакше што су улогу новца играли: јечам, жито, кожа, шкољке и други натурални производи. У вавилонском праву купопродаја у којој није дошло одмах до предаје ствари конструисана је као зајам. Говорило се: дајем ти новац на зајам а вратићеш ми роба. Или је даван јечам, жито на зајам а уговарано је враћање суме новца (5). И у Египту су сачувани папируси који почињу као продаја а завршавају се као зајам. Само је формулација нешто друкчија: ствар је предавана купцу и, ако није имао одмах новац, „цена му је давана на зајам“ до одређеног рока (6). Нису били ретки ни обрнути случајеви: да зајам узме облик купопродаје. Нарочито је кредит уз залог био погодан за то. Производ тога је *prasys epi lysei*, редован облик залагања у Атини, а донекле и фидуција римског права у свом првом облику.

Друга појава коју не треба губити из вида и која може да послужи као кључ за објашњење неких особина најстаријих трансакција јесте продавање слободних људи у ропство. Продавање заробљених непријатеља и дужничких робова, чланова породице или чак самог себе су раширене, готово редовне појаве у друштвима у којима постоје робови и где велики број људи живи у беди. Неке одлике старог права биле би нам много разумљивије ако бисмо имали у виду да су их често склапали људи на ивици смрти од глади. Не само нексум већ и много шта друго: ратови, буне, најез-

(3) Тако: Lévy-Bruhl: op. cit., p. 97.

(4) Huvelin: приказ неких теорија о нексуму у »L'Anée sociologique,« 1906—1909, p. 443.

(5) Boyer: Nature et formation de la vente dans l'ancien droit babylonien, Revue internationale des droits de l'antiquité, Bruxelles, 1953/2, pp. 46 seq.

(6) Pringsheim: A new and peculiar contract for cash payment with deferred delivery, Studia et documenta historiae et iuris, Roma, 1958, pp. 224 seq.

де варвара, па и само ропство могу да понекад чудно изгледају из перспективе цивилизације у којој више људи умире од претеране хране него од глади. Само нас неколико стотина година дели од периода у коме је хришћанска Европа знала за тако љуту глад да су људи искапали лешеве, продавали ближње за хлеб, убијали чак своју одојчад да би их појели (7).

У време републике Плаут говори о народу који живи у Тоскани „где су људи који сами себе продају“ (8). Документи из Месопотамије говоре о осиромашеним земљорадницима који себе продају у ропство (9). Плутарх пише како су многи Атињани пре Солона били принуђени да заложу своју децу „што ниједан закон није забрањивао“ (10). Ова појава није непозната ни код старих Келта. Цезар нам саопштава како су они „или због зајмова или због великих пореских дажбина морали да себе продају у ропство племенитим људима“ (11).

Једна наша народна песма говори о презадуженом Богдану који је све за дуг продао: њиве, хатове и воденице, али се није дуга „от’одио“, па је хтео да прода своју мајку (12). Хрвати су у XI веку продавали своја имања, жене са децом, браћу са целим породицама, синове и родитеље, па и саме себе. Неки Љутац је био дужан феудалцу Петру Црном 3 солида. Када је дошло време враћања зајма, предао се у ропство јер није имао новца. *Dedit se mihi servum*, констатује Петар у исправи (13). У Кини је доскора била честа појава да сиромаси продају своју децу, обично кћери, богаташима. Продавање и самопродавање људи је дакле општа појава на одређеном ступњу развитка и под одређеним условима.

Када се продаје најближи члан породице, вероватно уз пристанак самог продаваног, или када човек сам себе претвара у роба, свакако да га је љута невоља нагнала на то. Најчешће је то била глад. На глиненим плочицама нађеним у Нипуру, пореклом из VII в. пре н.е., сачувано је више уговора о продаји деце, често за симболичне цене (осам пута су предмет продаје кћери, само једном син). У неким од њих налази се формула: „Узми моје мало дете и омогући му живот[...] да бих се могао прехранити“ (14). Као цене за купљене њиве и људе у Супетарском картулару наводе се: три и по модија жита; једна свиња и 300 главица лука; четири хлеба и четири сира. А за неке послове се изричито каже да су закључени у гладно доба (*tempore famis*) (15). Ту нема двоумљења — ове уговоре су склапали људи

(7) Према анализима из 763 године глад, која је започела претходне године, „толико је узела маха да су човек човека, брат брата а мајка дете кидали на комаде и јели“. У једном документу из 1032 стоји: „Искапали су лешеве и прождирали их, јачи су убијали слабије, а мајке своју децу да тиме утаже глад“ (Оба податка по Кулишеру: Опћа економска повијест, I књ., превод Брандта, Загреб, 1960, с. 102).

(8) *Circulio*, IV, 1, ver. 21.

(9) Јусифов: Купля-продажа недвижимог имушества и частное землевладение в Еламе, *Klio. Beiträge zur alter Geschichte*, 1960, S. 130.

(10) Солон, XVI.

(11) *De bello gallico*, VI, 15.

(12) Чулиновић: Народна право, Београд, 1938, с. 464.

(13) Супетарски картулар, приредили Скок и Новак, Загреб, 1952, с. 110—114.

(14) Податак код Finley: *La servitude pour dettes*, „*Nouvelle Revue Historique*.“ 1965/2, pp. 164—165.

(15) Супетарски картулар, с. 112.

празна стомака. Сијамско право, које има доста архаичних црта и извесне сличности са старим римским правом, назива зајам са каматом *ки*. Ова реч се преводи као „посао који закључује неко у беди да би спасао живот узимајући животне намирнице“ (16).

Коме прети смрт од глади може да прода нешто да би се прехранио. Али ако нема имовине, једино може да прода своје укућане или самог себе. Леп пример за ово даје Св. писмо који је толико карактеристичан да га наводимо у целини:

„Јосиф насели оца свога и браћу своју и додели им имање у земљи египатској на најбољем месту те земље, у крајини Рамсесовој, као што беше наредио Фараон. Јосиф снабде хлебом оца свога и браћу своју и сав дом оца свога према броју деце.

„Али нешта хлеба у свој земљи, јер глад беше врло велика и земља египатска и земља Канаанска очајаваху од глади. Јосиф купи сав новац који нађе у земљи египатској и земљи Канаанској за жито које куповаху и унесе тај новац у кућу Фараонову. А кад нешта новца у земљи египатској и земљи Канаанској, сви Египћани дођоше к Јосифу говорећи: Дај нам хлеба! Зашто да пред тобом издахнемо? јер новца више нема. Јосиф рече: дајте стоку своју и даћу вам хлеба за стоку, кад новца нема. И они доведоше к Јосифу своја стада и Јосиф им даде хлеба за коње, за овце, за говеда, за магарце. Тако их оне године прехрани хлебом за сву стоку њихову.

„Кад та година прође, дођоше они к Јосифу опет и друге године, говорећи: Не можемо сакрити од господора свога да је новца нестало, а и стока коју имасмо у нашега је господара; а сад већ ништа нема пред господарем нашим осим телеса наших и њива наших. *Купи и нас и наше њиве за хлеб, да с њивама својим постанемо Фараоновим робови. Дај нам жита да посејемо, да останемо живи и сви не помремо, и да земља не опусте*“ (Подвукао О. С.) (17).

Ето примера како људи добровољно, ако изузмемо принуду глади, постају робови. Тако се поред ратова као извор ропства јавља невоља и глад.

Ове појаве купопродаје људи нису сасвим неспојиве са зајмом. Продавање члана породице, самопродавање људи, зајам са каматом који је кроз поступак персоналне егзекуције у крајњем резултату давао дужничко ропство, настали су на темељу исте преке потребе и имају исте крајње последице. Та веза се не огледа једино у истим узроцима и последицама: она је још много ближа. Многе околности на ово указују.

Хамурабијев законик у чл. 117 прописује: „Ако се неко задужи, прода за новац или у дужничко ропство жену, или кћер, онда су дужни да служе у кући купца или повериоца три године, у четвртој години пустиће их на слободу.“ Помињање задуживања, одн. зајма и продаје укућана у истом члану указује на постојање блиске везе између ове две појаве.

Занимљиво је да „Индијанци“ из племена Куакијатл, када једно лице које ужива лош кредит узима зајам, називају тај акт „продаја роба“ (18).

(16) Lingat: Les origines du prêt à intérêt au Siam, »Nouv. Revue Hist.« 1950, p. 230.

(17) Свето писмо, књига постања, гл. 47, 11—12 (превод Бакотића). Ово није једини фрагмент од интереса за наш предмет. Карактеристичан је и овај: „Богаташ намеће своја правила сиромашу и зајмопримац постаје роб зајмодавца“ (Пров. 22, 7).

(18) Maus: Essai sur le don, forme et raison de l'échange, Sociologie et anthropologie, Paris, 1950 (чланак је писан знатно раније), p. 212.

У папуанском и меланезијском језику иста реч се употребљава за куповину, продају и зајам (19). Драгоцени податак нам даје у истом смислу и сијамска терминологија. Сам акт закључења зајма са каматом (не и бесплатни зајам) зове се *кромат'ан*. Исти назив се употребљава за уговор којим се слободни човек даје у ропство, којим сам себе продаје (20).

Све је то доказ да су продаване у робље и зајам са каматом били у многим старим правима или веома блиски или чак један исти институт. Није искључено да су неки облици каматног зајма настали трансформацијом купопродаје. Иако је тешко о томе са извесношћу говорити, неки подаци омогућују делимичну реконструкцију овог процеса, остајући ипак на терену хипотезе.

Вероватно је испрва продаја слободних људи одмах и неопозиво претварала њих у робове. За нешто хране или новца, сиромах у невољи је постајао роб имућнијег суграђанина или му је давао чланове своје породице. Такав облик овај институт је могао имати на самим почецима цивилизације: у Атини пре Солонових реформи, у Риму у време формирања државе (21). Иако имовинске разлике још увек нису велике, оне су довољне да у време несташице хране приморају део становништва да се потчини групи имућнијих, прихватајући сваки услов. Први формирани већи поседи, које њихови власници не могу обрадити својом снагом и снагом својих укућана, нагнали су их да траже допунску снагу са стране у заробљеним непријатељима и осиромашеним суграђанима. И касније, када се зајам одвојио од самопродавања за храну, мотив зеленаша често није био интерес него радна снага или дужнички роб. Какав је рачун повериоца да да зајам некоме који вероватно нема никакве имовине нити има наде да ће бити у стању да врати примљено, а да и не говоримо о каматама? Они су овим „зајмовима“ хтели да дођу до радне снаге (22). Уколико је била већа беда утолико је већи број људи губио статус слободних. Ако је веровати Тит Ливију, у Риму су готово сви плебејци допали дужничког ропства (23), а ситуација у Атини једва да је била друкчија (24). То је у оба случаја изазвало побуне и законодавне интервенције. На Истоку нема података о неким бунама дужничких робова али и овде су доношени закони који су ограничавали права повериоца и покушали да ситуацију дужничког роба учине привременом а не дефинитивном. Такав је смисао чл. 117 Хамурабијевог законика,

(19) Op. cit., p. 193.

(20) Lingat: op. cit., p. 211.

(21) V. Lotze: Nectomoroi und vorsolonisches Schuldrecht, »Philologus«, CII, 1958, pp. 1—12; Finley: op. cit., p. 172, n. 48.

(22) На ову тежњу зајмодавца указује Финли у наведеном чланку. Он наводи на с. 168 податак из књиге Данијела и Алисе Торнер (Thorner: Land and Labour in India, Bombay — London, 1962, p. 9) по коме је у прошлости на пољима Индије било вероватно више људи који су радили као дужнички робови него што је било слободних радника.

(23) Totam plebem aere alieno demersam esse, пише Ливије (Ab urbe condita, II, 29).

(24) „Сиромаси, оптерећени дуговима које су узели од богаташа, били су принуђени да им дају 1/6 производа земље [...] или да заложу своју личност, те су долазили под власт својих поверилаца, који су их задржавали као робље или их продавали у страним земљама: многи су морали да продају своју децу што ниједан закон није забрањивао или су бежали из земље да би избегли свирепост зеленаша,“ пише Плутарх (Солон, XVI).

библијског „јубилеја“ који је проглашаван сваке седме године, Бокхорисових реформи у Египту. У овим променама, које су од трајног дужничког роба створиле привременог, нису толику улогу одиграле буне и државне интервенције, колику су имале опште економске околности које су се битно измениле. Јалов ће бити сваки закон који забрањује извршење на личности и продавање слободних ако су друштвени односи и сиромаштво такви да погодују дужничком ропству. С правом је Финли (*Finley*) приметио да су аболиције дужничког ропства пре „програмакополитичке“ природе него што су ефективно укинуле последице задужености на личности дужника (25). Заиста је тешко законима спречити добровољно самопродавање када је беда толика да људи радије постају робови него што ће умирати од глади. Против укидања персоналне егзекуције могу бити сами дужници јер им она ништи сваки кредит, будући да у „гладно доба“ не могу ништа да понуде кредиторима до своје слободе. Тек када се људско друштво одвојило од живота на ивици глади, онда су ове мере могле имати неки домашај.

Осим тога што је дужничко ропство постало временски ограничено, те је господар могао да ослободи роба после 3, 4 или 7 година, ситуација оног који се продао или постао дужнички роб постала је привремена и услед могућности откупа. У Сијаму, роб из уговора *кромат'ан* је у свако време откупив било да сам плати своју цену или да други то учине. Сијамски законик је још прописивао да се може откупити и „дете које је дато на исхрану“. Ако би његови родитељи платили вредност хране коју је појело, могли су да га врате у свој дом (26). И у Атини је вероватно још пре Солона постојала могућност откупа дужничких робова. Како би иначе могао Солон да откупи све Атињане који су били продати у Атини и ван ње?

После инстантне купопродаје и продаје са правом откупа (или оне које је само за извесно време стављала дужника под власт повериоца), трећи облик на овом путу могла је бити условна и орочена купопродаја. Онај који је извршио над собом мандипацију, који се продао, уговарао је могућност да још неко време буде слободан и да покуша да се до одређеног рока откупи. Нексум у облику какав се описује у делима аналита и лингвиста представљао је вероватно овакву врсту трансакције, као што ћемо покушати да покажемо. Ако дужник не врати цену, поверилац је могао да „стави руку“ на њега и да га одведе у свој *ergastulum*.

Оваква клаузула је лишавала купца, у ствари зајмодавца, дужниковог рада за време док је на слободи. Она је за повериоца свакако значила извесно лишавање. Зато је морала бити уговорена накнада у новцу или у делу дужниковог рада. Један од облика зајма који познаје сијамско право је зајам где поверилац уместо камата добија одређени рад дужника. При сетви, жетви, осталим радовима пиринчаним пољима, када зида кућу, жени сина и у другим одређеним ситуацијама дужник је морао да ради за повериоца или да му за то време плаћа камате (27).

У подножју источних Хималаја живи народ Апа-Танис који је све доскора био ван сваког утицаја европске цивилизације, са обичајима који

(25) *Finley: op. cit., p. 179.*

(26) *Lingat: op. cit., p. 222—223.*

(27) *Ibidem.*

су задржали многе архаичне облике. Дужник је морао да ради код повериоца или лица које му овај назначи. Уколико је износ дуга велики и не може га на тај начин „исплатити“, његова ситуација постепено постаје ситуација правог роба (28).

Поред плаћања камата или рада, могао је дужник и на други начин да искупи своју слободу за време трајања зајма. Занимљив је један документ из Асирије, из другог миленијума пре н. е. У њему налазимо клаузулу: „Жена дужника живећи у кући повериоца као гаранција и оног дана када дужник врати жито, новац и камату, повратиће своју жену“ (29). Овде, дакле поред камате дужник даје своју жену чијим „услугама“ вероватно може да се служи за време трајања зајма.

И у Риму, и поред извесне нејасноће текста, помиње се човек који за новац који дугује, даје или продаје „у ропство свој рад“ (Слободан човек који (про)даје у ропство свој рад због дугованог новца све док не исплати, назива се нексус, као што се због дуга назива задужен) (30).

У оваквом облику продаја се битно приближила зајму, остајући по форми преношења својине, врста мандипације или аутомандипације, она се претвара по суштини у кредитну операцију.

И касније, када се зајам потпуно одвојио од купопродаје, задржали су се трагови некадашњег односа субординације између дужника и повериоца, дужност покоравана зајмодавцу. У извесном смислу, као да је и даље ова трансакција одмах производила дејство према личности дужника. Тако сијамски законик прописује да ће у случају да се дужник и поверилац из зајма потуку, одговорати само дужник. Ово право није примењивано ван уговора о зајму. То се тумачи као траг некада много веће подређености дужника. Обавеза се зове *ни*, зајмодавац *кау ни*, зајмопримац *лук ни*. *Кау* значи господар а *лук* потчињено лице. Овај израз *лук ни* значио би према томе потчињено лице које је путем зајма дошло у тај положај (31). У истом смислу, као траг потчињености, може се схватити и комбинација речи *дужан* и *послушан* коју каткад срећемо у нашим народним песмама: „А за тебе, бане, пропитује, ко да си му дужан и послушан“ (32).

Занимљиво је још једно правило из сијамског права, а ово право је у многим погледима сачувало архаичне црте, тако да потсећа на старо римско право. Ако дужник умре, његови наследници обавезни су да врате главницу али не и камату (33). И ово правило могло би се објаснити пореклом каматног зајма од купопродаје. Главница је цена за продатог члана коју користе укућани као целина. Касније, када је продаја постала условна

(28) C. von Furer-Haimendorf: The Apa-Tanis and their Neighbours, London, 1962, ch. IV.

(29) Документ бр. 56 из збирке коју су 1928 објавили Давид и Ебелинг у часопису »Zeitschrift für vergl. Rechtswissenschaft«. XLIV, 1928, pp. 305—381.

(30) Varro: De lingua latina, VII, 105: Liber qui suas operas in servitutem pro pecunia quam debet dat, dum solveret, nexus vocatur, ut ab aere oberatus. Интерпретација овог добро познатог фрагмента коју даје Финли (н. д., с. 173—174) изгледа нам прихватљива. Уместо традиционалног: док не плати (dum solveret), он предлаже: док радом не отплати, док не одради свој дуг. То изгледа логично у композицији: saus operas [...] pro pecunia [...] dat.

(31) Лингат: оп. цит., п. 221

(32) Чулиновић: н. д., с. 463.

(33) Лингат: оп. цит., с. 223.

и орочена, продани члан је уговарао да још неко време буде на слободи а за узврат је дуговао камате или рад. То је била врста његовог личног пакта са којим породица није имала ништа. Тако је камата теретила њега лично као обавеза из уговора који је он закључио, а главница породицу која је према првобитном изгледу посла била корисник главнице.

Све ово наводи на закључак да су, ако не зајам са каматом уопште, а оно бар неки и то најтежи облици његови, имали корен у продавању и самопродавању људи за новац или храну. После овог општег разматрања, прећи ћемо на податке који нам у том погледу даје римска правна историја.

II. Готово искључиви фонд којим се покушавала решити загонетка нексума најчешће су релативно малобројни подаци које нам даје римска историја. Ливијеви списи бацају довољну светлост на опште прилике под којима је нексум закључиван, на раширеност посла, политичке последице његове (34), другим речима на све осим битног: шта је била суштина нексума и како га правно категорисати. Поред тога постоје дефиниције које нам дају филолози, фрагменти цитата из закона од XII таблица, делови говора Цицерона и други извори (35). Сви ти подаци су много пута употребљивани, тумачени и коментарисани.

Комбинација правник-историчар носи собом опасност да се историјском феномену приђе методом тумачења правне норме. Морамо напустити намеру да све податке који се односе на нексум повежемо у савршено логичан и кохерентан систем. Доста је енергије, на пример, утрошено на разјашњавање опречности у ставовима Манилија и Муције, на коју опречност указују још римски писци (36). Нексум се несумњиво развијао, сведочанства о њему су махом из периода када је престао да се употребљава, а документи који су дошли до нас резултат су бројних преписивања рукама људи који нису морали бити ни вични ни стручни. Уз сву малу веру коју треба поклонити ионако оскудним изворима, они ипак допуштају могућност да се у нексуму види варијанта самопродавања, облик сличан онима какве срећемо и у осталим заједницама сличног културног и привредног ступња. Да би се спасли глади или друге невоље плебејци у беди, „давали су се у нексум“ (*nexum se dabat*) тј. постајали су врста робова поверилаца — патриција.

Ситуација у Атини пре Солонове реформе показује упадљиву сличност са оном у Риму пре закона Петелија Папирија. И овде налазимо исту

(34) Из Ливијеве историје се види да су се плебејци задуживали због необрађених имања и ратова, да су се некада бацали у Тибар мучени страшномо глађу, да су масовно одвођени у куће патриција тако да је сваки патрицијски дом постао врста приватне тамнице. Када је почео рат са Вејима „држава је пламтела унутрашњом мржњом између патриција и плебејаца највише због дужника из нексума“ (*Ab urbe condita*, II, 23—24, 29, VI, 36) Тацита је зеленаштво било најоштрији узрок побуна и раздора (*Annales*, VI, 16).

(35) *Sexti Pompei Festi De verborum significatu*. Приредили Lindsay i Wallace, Lipsiae, 1913, под *nexus aēs*; Varro: *De lingua latina*, VII. 105; Cicero: *De aratore*, III. 40; Pro Murena, 2 и други извори. Јеп преглед ових извора код Пухана: Историја старог римског нексума, део I.

(36) Према Варону (наведени фрагмент његовог дела *De lingua latina*), Манилије је сматрао да појам нексума обухвата све послова *per aēs et libram*, укључујући и манципијум. Муције, напротив, изузима манципијум из категорије нексума.

презадуженост, масовно дужничко ропство и незадовољство сиромаша које је претило експлозијом. Има мишљења да је у Атини пре Солона дужничко ропство наступало одмах после закључења зајма (37). Ако је такав ефект ове трансакције, зар се уопште може говорити о зајму? Када неко прими новац и одмах постане дужнички роб повериоца таква трансакција нити је кредит нити је зајам. То је пре самопродавање, аутоманципација.

Разлози за закључак да је нексум у суштини врста самопродавања, аутоманципације су следећи:

1. По облику се нексум не разликује од манципације. Нункупације су свакако друкчије гласиле, али и овде имамо пет сведока, вагу и либрипенса. По форми је и нексум *imaginarium quaedam venditio*, како каже Гај (*Inst.* I, 113). А најчешће су ови фактивни послови некад били стварни; имагинарна продаја била је некад реална, када се уистину мерила количина бакра која је играла улогу средства плаћања, односно цене.

2. Предмет зајма: *aes rude* или *aes signatum*, новац или храна су *res nec mancipi*. Да би се пренело право својине на њима довољна је проста предаја. Али човек односно роб спада у *res mancipi*. Зато је био потребан свечан ритуал. Формалност је била потребна не ради оног што дужник добије, већ ради стицања на страни повериоца. Личност дужника је предмет посла, *quid debetur*, стога је потребно присуство сведока, либрипенса и свечане формуле.

3. Чак и они који не прихватају тезу о аутоманципацији дужника признају како извори допуштају овакав закључак. Ливије, Дионисије, а донекле и Варон и Цицерон говоре о нексуму тако да је по њиховом мишљењу ступити у нексум и ступити у дуговинско ропство потпуно истоветно (38). Такво је мишљење аутора који додуше живе у време када је нексум већ аброгиран али који су ипак много ближи духу епохе него што је то случај са савременим романистима.

4. Према претежном схватању поверилац из нексума је могао и без интервенције магистрата да подвласти дужника, да га свеже (*nectere*) и доведе у свој *ergastulum* (39). Овакав би поступак био чудан да је из нексума настајало обично потраживање гарантовано слободом дужника. Зашто поверилац није редовном *manus iniectio*-m долазио до остварења свога права? Ако је нексум врста купопродаје, онда је понашање повериоца савршено разумљиво. Купац редовно не мора да се обрати суду ради преузимања купљене ствари, тј. нексума.

5. Говори се како у Риму слободан човек није могао бити роб. Притом се позива на Цицерона, Калистрата и Диоклецијана који тврде да ниједан Римљанин не може постати роб путем *conventio privata* (40). То је принцип

(37) D. Lotze: op. cit., p. 1—12; Finley: op. cit., p. 172.

(38) Пухан у необјављеној дисертацији, (с. 193—194) пише: „Ливије и Дионисије, а донекле и Варон и Цицерон говоре о нексуму тако да је немогуће отети се утиску да је по њиховом мишљењу ступити у нексум и ступити у дуговинско ропство потпуно истоветно“.

(39) Тако Girard: *Manuel de droit romain*, Paris, 1936, p. 506; Thierry: *Le nexum et lesdebitores à Rome*, Caen, 1889, pp. 101 seq. Насупрот томе Monier (*Droit Romain*, II, Paris, 1936, p. 19), сматра да је поверилац могао да приведе дужника и без интервенције магистрата једино ако је дужник пристао на то.

(40) Cicero: *Pro Coecina*, 33; C. J. VII. 16; D. XL, 12. 37.

цивилизованог Рима. Да ли је он важио вековима пре тога у она сурова времена када је дужник, слободан човек, могао да буде исечен на комаде ако не врати дуг? Зашто би Римљани на прагу цивилизације били друкчији од Грка, Сијамаца, Германа, Јужних Словена, у којих је несумњиво постојало продавање и самопродавање слободних људи у ропство? Речи које налазимо у нашим исправама у којима феудалци констатују како им се неки кмет продао као роб (*dedit se mihi servum*) неодрживо подсећају на *petit se dabit* које срећемо код Ливија. И у једном и у другом случају у суштини је била реч о истом. Ако је самопродавање људи било познато у етнички хомогеним друштвима, утолико је разумљивије у Риму где су дужници плебејци ван гентилне организације патриција. Може се очекивати да је рани римски зеленаш био још свирепији према дужнику јер га није спутавао обзир који би можда имао према припаднику своје родовске заједнице (41).

6. Код нексума пада у очи да је утаначење камата, као и код мутума, било ван бити самог посла. Колике ће бити камате, да ли ће дужник дати рад уместо њих, све ово као да је ван главног тока нексума, као да је неки додаток који можда у почетку није ни постојао (42). Када је нексум био самопродавање које је одмах производило своје дејство, тога није ни било.

Несумњиво је да је нексум претрпео велике промене. У првобитном облику овог посла дужник је одмах долазио под власт поверилаца. Касније је поверилац остављао могућност дужнику да се откупи, тако да нексум постаје орочен посао. Од врсте продаје претвара се у кредитни посао, облик зајма, на сличан начин на који је фидуција од начина за преношење својине постала средство обезбеђења. На крају је нексум постао апстрактна *imaginaria venditio* која је служила различитим циљевима.

III. На крају да се упитамо: шта ново овакво гледање на нексум доноси? Речено је већ да покушаја објашњења нексума има преко двадесет. Већ после првих пет или шест ниједан више није био савршено оригиналан већ је представљао варијанту постојећег схватања. Такав је случај и са изнетом хипотезом. Она се наставља на теорију о самозалагању Нибура (43), на Митајсово објашњење нексума као посла са квази-реалним, стварно-правним ефектом и на Момзенову конструкцију условне продаје самог себе (44). Ипак се она разликује донекле од ових и у ставовима и у методу. Прва двојица, Нибур и Митајс, били су сувише импресионирани државном организацијом Рима оног времена и „правним поретком“ његовим. Отуда су ову институцију везивали за грађански поступак и интервенцију државних органа. Тако је Нибур инсистирао на адикцији коју је изрицао магистрат на основу доспелог нексума (45). И Митајс је у објашњењу овог

(41) Родовски морал, чији су остаци у то време свуда присутни, спречавао је експлоатацију саплеменика. Вероватно је прва камата узимана најпре од иноплеменика. (О томе пише у мом чланку: О настанку зајма и камата, који ће бити објављен у „Зборнику радова посвећеном успомени проф. Вајса“).

(42) Ово је запазио Тјери (Thierry): н. д., с. 118—120.

(43) Niebuhr: *Römische Geschichte*, Berlin, 1873, Bd. I, p. 468 seq.

(44) Mitteis; оп. cit.; Mommsen: *Nexum*, „Z.S.S.jj Rom. Abt.“, 1902, s. 348—055.

(45) Niebuhr: оп. cit., s. 474—475.

института полазио од поступка: да би избегао страшне последице *manus iniectio*, дужник је склапао са повериоцем нексум поводом већ постојећег дуга. Тако је поверилац стицао врсту стварног права према личности дужника, али које је санкционисано путем *legis actio sacramento in personam* (46).

Из перспективе времена у коме ови аутори живе тешко је схватити да би неко добровољно себе продао а затим, када треба извршити обавезу, и предао у ропство богатом патрицију. Отуда су они мишљења да је нужно ослањање повериоца на државни апарат. Али и слобода и држава у време када је нексум у примени имали су другачији значај и домаћај. Разлика између редовне егзекуције, која је пуна остатака самозаштите и самопомоћи странака, и приватног остваривања права није била тако велика. Државни апарат је минималан и има донекле обележје унутрашње организације патриција, који су махом повериоци. Са друге стране, сама слобода мало значи за плебејца у беди. У време када се плебејци, мучени страшном глађу, бацају у Тибар, о чему пише Тит Ливије (47), они ће бити срећни да их неко купи као робове. Сетимо се већ поменуте плочице из VII в. пре н. е. пронађене у Нипуру у којој отац готово преклиње, нудећи своје дете на продају: „Узми моје мало дете и омогући му живот [...] да бих се могао прехранити.“ Не само када су повериоци имали за собом ауторитет права него и у потоњој историји, када је било забрањено уговорити губитак слободе путем *conventio privata*, задржала се у извесној мери пракса самозалагања слободних људи. Чак и онда када је то било супротно закону, повериоци су претварали суграђане у робове или квазиробове. Зато су закони, вековима после *lex Poetelia Papiria*, изнова забрањивали *servire creditoribus* (48). Отуда је у праву Момзен који је одбацио ова схватања адикцији и *legis actio sacramento in personam*. По њему је нексум била условна и орочена продаја и поверилац је, што је раширена појава у старим правима, могао да узме своју ствар гдегод је нађе (49). Оваквом схватању, изнетом у једном сувише сажетом чланку, покушали смо да додамо неки нови аргумент и једну нову димензију. Хтели смо да укажемо на везу која постоји у старим и архаичним правима између купопродаје и зајма уопште а посебно између самопродавања и задуживања и да на путу трансформације једног института (аутоманципације) у други (зајам) нађемо место за римски нексум. Тако би нексум био варијанта појаве која је готово општа на овом ступњу развоја: због глади људи се продају и постају робови, касније њихов положај постаје временски ограничен или се самопродавање закључује под одложним условима, чиме се врста инстантне манципације претвара у кредитни посао, купопродаја у облик зајма.

Др. Обрад Станојевић

(46) Mittes: op. cit., s. 118 seq.

(47) Ab urbe condita, IV, 12.

(48) C. J. IV, 10, 12 из времена Диокледијана и Максимилијана.

(49) Mommsen, op. cit.

R É S U M É

Sur l'origine du nexum

La vieille et archaïque terminologie permet de conclure qu'entre la vente et l'emprunt dans l'histoire la plus ancienne il existait un lien étroit. Particulièrement frappant est ce lien entre le prêt à intérêt et la vente de sa propre personne. Il n'est point exclu que certaines formes de prêts, et les plus cruelles même, s'étaient développées de la vente des hommes libres pour la nourriture dans les années de disette (*tempus famis*). Se basant sur le régime du prêt dans certains systèmes juridiques (Code d'Hammourabi, droit siamois, droit romain jusqu'à la *lex Poetelia Papiria*, Athènes avant Solon) et sur quelques données que nous fournissent les chansons populaires, il est possible de reconstruire, dans une certaine mesure la façon dont la vente instantane des hommes libres s'était transformée en prêt. La vente du membre de famille ou de sa propre personne transformait d'abord, sur le champ et irrécouvrablement, l'homme libre en esclave. Plus tard son statut devient temporairement limité, soit à cause de la possibilité du rachat, soit à cause des interventions des législateurs qui, sous la pression du mécontentement des pauvres, limitent la durée de cette servitude. Pourtant, cette opération n'avait pas encore perdu par là le caractère d'automancipation, de vente. Lorsque la vente fut devenu conditionnée et à terme (si la vendu ne se rachetait pas jusqu'au terme déterminé, l'acheteur avait le droit de la prendre avec lui comme son esclave), on a passé du terrain de transaction instantane sur le terrain de crédit: l'automancipation se transforme en une espèce d'emprunt. La première indemnité, provenant du prêt, qui ne devait pas toujours consister en argent, mais plus souvent en travail, fut le prix pour la liberté provisoire que le débiteur obtenait et pour la possibilité du rachat qu'on lui offrait.

La place du *nexum* romain, tel que les sources nous le présentent, doit être recherchée sur la voie de transformation de la transaction à effet de droit réel qui agissait sur la personne du débiteur, en une transaction de crédit et d'obligation.

ЈОВАН ЦВИЈИЋ

И САВРЕМЕНА СОЦИОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА

„Сваки научни радник полази од метода и резултата који су други створили. Сви се ми пењемо једни на раменима других“.

Ј. Цвијић: *Балканско Полуострво и Јужнословенске земље. Основи антропогеографије* (књ. I, с. 184).

I. Проучавање друштвеног живота у нас није без традиције како смо склони да мислимо па према томе и корене наше друштвене науке, посебно социологије, тражимо углавном у периоду после Револуције. Кад ово кажемо онда мислимо на оне научнике које не карактеришу сакупљачке склоности појединачних искуствених чињеница већ и способност заснивања ширих теоријских оквира истраживања. Појава несразмере између емпиријских и

теоријских особености науке није ретка а у извесним периодима развоја она је нужна и оправдана. У таквом једном периоду развоја наших друштвених наука научни рад Јована Цвијића и резултати његових истраживања заснованих на чврстим теоријским основама представљају прекретницу у науци.

Приказати концепцију друштва Јована Цвијића није без тешкоћа из више разлога. Један од најважнијих налази се у карактеру радова самог Цвијића у којима он није експлицитно и у систематском виду развио своју концепцију друштва иако је предмет проучавања друштвена појава и друштвени односи. Мада по стручном образовању географ односно антропогеограф, Цвијић се бавио и проучавањем друштвеног живота и дао резултате за друштвене науке: етнологију, историографију, етнопсихологију и социологију. Говорећи о развоју социологије у нас Ђорђе Тасић је још 1938 указао на потребу проучавања Јована Цвијића са становишта социолошке науке. Познато је колико је социологија у своме развоју тесно везана за остале друштвене науке и какав је њен однос као најопштије друштвене науке према осталим посебним друштвеним наукама. У периоду свога стварања она користи резултате и научну грађу осталих, њој мање, више блиских научних области. Зато није могуће увек експлицитно указати на претече социологије, нити су они у својим делима били превасходно социолошки оријентисани. Јасно је према томе да није могуће прогласити сву наслеђену научну грађу социолошком нити пак у сваком објашњењу друштвених проблема тражити социолошки карактер. Ово важи и за Јована Цвијића који није увек јасно до краја развио своју социолошку концепцију али која избија из његових научно-истраживачких студија и методолошких упутстава.

Посебна тешкоћа се налази у томе што су тековине наше социолошке науке још увек слабо проучене. Мало је радова у нашој савременој социологији посвећено изучавању научних дела прошлости. Када се говори о развоју социолошке мисли и резултатима истраживања друштвеног живота у нас, онда се корени траже у сасвим блиској прошлости. Изнаенађује тај потпуно игноризирајући став према целокупној нашој научној традицији, посебно социологији. Ово је утолико важније ако се не схвати проучавање наше научне прошлости као крајњи циљ, као историјско-културно изучавање, већ као коришћење дела и научне грађе у савременим емпиријским истраживањима нашег друштва. У нашем друштву, још увек недовољно развијеном, видљиви су остаци прошлости, остаци старих друштвених односа, схватања, друштвених вредности. Наше село и град још увек је место борбе старих, традиционалних и нових друштвених односа. Међутим, већина наших емпиријских истраживања искључују сваку везу са друштвено-историјском димензијом проучавања. Истраживању савремених друштвених појава прилази се статички, ванвременски. Изучавају се разноврсне друштвене појаве и феномени друштвеног живота а заборавља се да се објашњења не налазе увек у актуелној друштвеној ситуацији. Миграције, бег са села, фамилијарност у новим друштвеним односима, морална схватања људи и низ друштвених појава нису само одраз најновијих друштвених појава. Оне су у великој мери одређене и условљене друштвеним процесима и односима прошлости.

У делу Јована Цвијића налазе се многи одговори на постављена питања и покушаћемо да покажемо његову концепцију у односу на данашње теоријско-методолошко схватање у социјологији у нас и везу са конкретним проучавањима нашег друштва.

II. Теоријска схватања, методолошки принципи и резултати теоријско-емпиријских истраживања Јована Цвијића од таквог су утицаја да представљају прекретницу у развоју друштвених наука у нас. Било је истраживача који су се бавили проучавањем друштвеног живота наших народа али на један несистематичан начин без ширих уопштавања и покушаја узрочних објашњења. Први истраживач друштвених појава који покушава на комплексан начин да их проучи је несумњиво Вук Караџић. Начин и метод Вукове грађе су у највећој мери социолошки „Вук је оснивач не само низа научних дисциплина код нас већ је и стварни оснивач наше социологије и по предмету који је обрађивао и по методу како је то чинио“ (1). За социолошке анализе нашег сеоског друштва Вук је прикупио неопходну изворну грађу. Задивљује свеобухватношћу описи и тумачења породичних задруга, структуре српског друштва и земљишне својине. Аналізу класне структуре најпотпуније је дао у свом *Ковчежићу* везујући је за „економско-друштвени положај. После Вука а све до појаве Цвијића, није било значајнијих дела из области проучавања друштвеног живота, посебно оних дела која би представљала допринос социолошком истраживању.

XIX век представља за Србију век националног ослобођења и буђења националне свести те се јавља потреба за развојем друштвених наука које би имале за предмет изучавање друштвено-историјских услова развитка народа. У таквом тренутку јавља се историја као литерарно-романтично улепшавање прошлости која црпи грађу из народних традиција често некритички преузиманих из предања у прошлости. У другој половини XIX века на развој друштвених наука у тадашњој Србији поред утицаја националне традиције и буђења националне свести, један други покрет је од значаја за развој друштвених наука. Наиме, у условима развоја капитализма у Србији, а под утицајем социјалистичких идеја са стране, долази до формирања социјалистичких схватања чији је идејни носилац Светозар Марковић. Овај покрет има несумњиво утицаја и на научно стваралаштво Јована Цвијића о чему и сам говори у својим *Успоменама из живота*. Цвијићева блискост народу, народној традицији, образовање које је стекао у младости, утицаји напредних идеја, развијају интерес за друштвене проблеме. Поред тога путовања по целом Балканском Полуострву (често као географ и геолог) упознавање живота људи различитих крајева, привлачност самог Балканског Полуострва за друштвена изучавања, историјска традиција, друштвено-културне прилике, све су то били непосредни подстицаји његовог рада.

III. Радећи у таквој друштвеној средини Цвијић развија нову концепцију антропогеографије коју у највећој мери приближава етнологији, етнопсихологији и социологији. У основи ове концепције лежи систематско

(1) Цв. Костић: Вук и наша социологија (реферат на Симпозијуму о Вуку Караџићу одржаном 1964, у Академији Наука у Београду, с. 1).

испитивање односа друштва и географске средине. Разумљиво је да је Цвијић као физички географ своја истраживања започео у тој области да би касније прешао на изучавање друштва у склопу својих теоријских концепција створених у антропогеографији.

Проблем човека и географске средине је основни проблем у антропогеографији, а за Цвијића однос природе и друштва представља полазну тачку анализе свих друштвених појава. Овај однос има своје место у друштвеним наукама од почетка развоја мисли о друштву. У савременој науци постоји посебна социолошка дисциплина која има за предмет проучавање овог односа — друштвена екологија. Утицај природне средине на друштво несумњиво постоји без обзира о каквом је друштву реч. Односи природне средине и друштва, начин и интензитет међусобног утицаја је различит.

У овој области Цвијић је дао велики број научних решења тако да ако се може говорити о друштвеном карактеру његовог рада и о значају Цвијића за социолошко истраживање, онда се на првом месту поставља на пољу друштвене екологије. Наиме, кроз цело научно дело провлачи се тежња да се у комплексу друштвеног живота одреди место једном чиниоцу — природној средини. Путујући ради физичко-географских истраживања, он је уочио слагања и законитости у односима материјалног друштвеног живота и карактеристика природне средине. Систематским проучавањем типова и положаја насеља у односу на географску средину и изучавањем привредног живота становништва појединих географских области Цвијић започиње своја истраживања друштва. Основна и почетна теоријска претпоставка од које полази у истраживањима је да се економски, друштвени и психички живот људи разликује према природним чиниоцима средине у којој људи живе. Утицај, везе и односи природне средине и друштва су различити, тако да их према тим критеријумима дели на три групе:

1. На географске чиниоце који непосредно утичу на људске заједнице „они утичу непосредно на људе без посредовања и суделовања социјалних фактора“ (2).

2. На чиниоце природне средине који врше утицај својим природним погодностима за материјални живот људи а испреплетани су са друштвеним факторима „они се осећају на типовима насеља на свим врстама зграда, на занимању, облицима економије и начину живота, на храни и оделу, на локалним и обласним комуникацијама“ (3). Утицај ове групе чинилаца је лакше посматрати јер су они везани за друштвене факторе. Њихов утицај се осећа у односима међу људима. „Чак на везама између људи, јер није без значаја за социјалне везе да ли људи највише времена проводе у својим становима, или су већи део времена на пољу, на улицама или пијацама или другим отвореним просторима“ (4).

3. У трећу групу улазе они који својим особинама утичу на кретање људских група. То су оне особине „којима су умногоме одређена кретања народа и њихове узајамне везе; то су нарочито особине спајања и прожима-

(2) Ј. Цвијић: Балканско полуострво, књ. I, с. 112.

(3) Исто, с. 114.

(4) Исто, с. 114.

ња или противно, особине илוצовања и одвајања“ (5). Ове особине су од непосредног значаја за миграционо кретање а затим за ширење културних утицаја и културе уопште.

Ако бисмо све три групе географских чинилаца посматрали само у једном смеру утицаја, природна средина — друштво, учинили бисмо велику грешку и осиромашили Цвијићеву концепцију. Наиме, он никако није пропуштао да укаже на друштвене елементе и утицај друштва на природну средину. То је лако уочљиво у другој и трећој групи географских фактора иако у првој то није случај. Географске факторе посматра увек у сплету са друштвеним, и њиховим утицајем на друштвене процесе. Људске групе се не прилагођавају пасивно природним условима. Оне активно и различито реагују на њих, па према томе постоји и разлика између разних друштвених група. „То се нарочито јасно види ако нов народ другачијих особина дође у географску средину где је раније станао други народ“ (6).

Међу одређујуће чиниоце друштвеног живота, поред природне средине, Цвијић истиче и тип културе, миграције, економске факторе а затим историјско-етничке особине. Развијајући своју антропогеографску концепцију он све више укључује поред географских и чисто друштвене елементе, тако да она добија карактер социолошке теорије. „У почетку више географска, Цвијићева антропогеографија развијала се временом све јаче према социологији и етнопсихологији“ (7). Проширујући непрестано своју антропогеографску теорију он улази у нове области проучавања и проширује предмет антропогеографије. Њен предмет постају психичке особине становништва на основу којих Цвијић развија теорију психичких типова односно психичких профила. У првој глави *Балканског полуострва* (књ. II) Цвијић пише: „Психичке особине су предмет антропогеографије, односно, утврђивање психичких особина становништва у разним природним областима и истицање учешћа које су имали географски узроци у формирању психичких особина“ (8).

Као што видимо Цвијић и овде инсистира на вези природне средине и психичких особина и на тој основи заснива своју концепцију етнопсихичких профила. Циљ овога рада није да говори о етнолошком и етнопсихолошком карактеру Ј. Цвијића па се зато нећемо задржати на овом проблему.

IV. Проширујући своју антропогеографску концепцију увођењем низа друштвених фактора, Цвијић проширује и поље свога истраживања друштвеног живота. Проблем којим се највише бавио у оквиру своје теорије биле су *миграције* и као предмет истраживања, и као метод изучавања других друштвених појава. Читав низ друштвених појава он посматра кроз миграције. Узрок и последице миграција види пре свега у друштвеним елементима. Постоје три главна фактора миграција: економски и социјални

(5) Исто, с. 124.

(6) Исто, с. 111.

(7) В. Миливојевић: Јован Цвијић, Научни развитак и особине, „Књижевни гласник“, нова серија, бр. 2, 1937, (наведено према В. Милићу: Социолошка концепција Ј. Цвијића, „Књижевност“ с. 11—12/1956).

(8) Ј. Цвијић: — Основи антропогеографије, Психичке особине Јужних Словена, 1931, књ. II, с. 4.

положај појединаца и друштвених група а затим и географски који може утицати како на саму појаву миграција тако и на одређивање тока и правца миграција. Проблем који покушава да реши истраживањем миграција је промена која се дешава на појединцу и друштвеној групи приликом преласка из једне друштвене средине у другу. Разумљиво је зашто Цвијић придаје посебан значај проблему сеоба ако се зна за непрестано кретање наших народа. „Од краја XIV века па кроз турско време, до наших дана, испремештано је скоро сво становништво од Велешке Клисуре на Вардару па до Загребачке Горе. Те струје које премештају становништво, метаностазичке струје, стицале су се више од четири века у Србији“ (9). Оне земље где се услед миграционих струја становништво највише кретало и мењало Цвијић назива метаностазичком облашћу, док су аметаностазичке оне где се састав становништва није много мењао.

Истражујући узроке миграције Цвијић много више пажње обрађује оне узроцима који су друштвеног карактера а не занемарујући географске и психолошке које такође проучава. Исто је и са последицама миграционих кретања. Миграције увек изазивају промене и те промене се одражавају како на оне ко се сели тако и на оне у чију се средину људи досељавају. Те промене Цвијић дели на три групе: прилагођавање новим природним или географским приликама, етничко и социјално прилагођавање, и промене услед етно-биолошких процеса. Промене су сложене и никада се не јављају издвојено једна од друге. Ниједна од ових промена не изврши се без претходног отпора који се јавља и код групе досељеника и код групе староседелца. Процес прилагођавања зависи од броја старог становништва и његове способности асимилације с једне стране, и броја досељеника и њихове способности прилагођавања с друге стране. Способност прилагођавања увек постоји у онога који се креће без обзира какви су узроци кретања. „Брже се и дубље мењају људи који се крећу и путују и који мењају место становања него непокретни и седећиви. Треба смелости да се сретну нове прилике које исељеници морају мењати или им се прилагођавати“ (10). Истраживањем миграција као друштвених појава Цвијић покушава да реши низ различитих ширих теоријских проблема. Проналазећи узроке и проучавајући последице миграција он улази у области друштвених проучавања налазећи одговор у друштвеном животу људи.

Основни недостатак у проучавању миграција Ј. Цвијића је тај што веома мало говори о кретању становништва из села у град иако су у његово време та кретања била доста значајна. Наиме, како каже Војин Милић у већ поменутом чланку, Цвијић се задржао највише на изучавању кретању из села у село. Укључивањем сеоба из сеоске средине у градску у своја истраживања, Цвијићева концепција миграција би била шири и обухватнија и могла би се применити у временским и друштвено различитим периодима. Поред тога, радећи у оквиру своје основне концепције на проблемима друштвеног живота, у овом случају миграција, он често уводи

(9) Ј. Цвијић: Сеобе и етнички процеси, Говори и чланци, књ. III, с. 152.

(10) Ibidem.

географски фактор и тамо где су довољна објашњења друштвеног карактера.

Поред миграција необично велики значај придаје проучавању културе проширујући на тај начин своје теоријско схватање друштвеног развитка. Балканско полуострво је било мозаик разноврсних култура и интересантно поље изучавања културних процеса, превирања и утицаја на материјални и духовни живот становништва. И овде Цвијић истиче утицај географских чинилаца нарочито особине спајања и прожимања, раздвајања и изоловања који делују на друштвена кретања уопште. Чини нам се да и поред друштвених узрока културног распрострањања које прихвата као могуће, много више инсистира на географским, пренаглашавајући везу географских чинилаца са културним кретањима. „Ниједна историјска појава не показује толико прилагођавања географским погодбама као распоред старих цивилизација на Балканском полуострву. После наизменичних напредовања и узмицања која су у вези са географским погодбама, распрострањање једне цивилизације углавном се задржало на природним пречацима. И оне културе које су биле раширене скоро по целом Полуострву најзад су доживеле да се сузи њихово распрострањање под геоморфолошким утицајем“ (11). Али, он не искључује остале утицаје политичке и економске, затим историјске, утицаје религије, цркве, итд. Међутим, ови утицаји нису никада независни један од другог. На пример, политичка превласт није једини начин ширења културних утицаја па је тако становништво које је имало тзв. патријархалну културу захваљујући низу осталих друштвених и природних фактора одолевало утицају турске културе иако је живело у турској царевини. Придавајући култури као друштвеном феномену велики утицај на све остале појаве Цвијић се на тај начин још више приближио проучавању друштва и проширио своју основну концепцију.

Ако бисмо се задржали само на излагању елемената друштвеног живота као што су култура и сеобе, онда би то било у најмању руку непотпуно дата Цвијићева концепција друштвеног кретања. Кроз читаво дело Цвијића провлачи се економски момент иако се нигде не третира као посебан чинилац у његовом схватању друштва. „Ваља испитивати врсте својине и економске прилике кроз које становништво у том погледу пролази. То је од особитог значаја јер су широки слојеви народни, народи у ужем и правом смислу, јако везани за земљу и начине привреде“ (12). Према томе организација земљишне својине постаје предмет изучавања као фактор који непосредно делује на развој друштвеног живота, начин и облике живота друштвене заједнице. „Испитивање економских прилика служи за објашњења многих од будућих проблема нарочито оних о типу села, кућа, и миграција становништва и чине везу између њих и питања о положају насеља“ (13). Цвијић је много више инсистирао на историјском проучавању облика својине него на проучавању земљишне својине и односима у производњи у савременом друштву. За проучавање сеоског друштва овакво

(11) Ј. Цвијић: Балканско Полуострво, I, с. 142.

(12) Ј. Цвијић: Антропоеографски проблеми Балканског полуострва, 1902, с. 43.

(13) Ibidem.

прилажење проблему је увек актуелно. Немогуће је изучавати савремено сеоско друштво, друштвену организацију, основне установе, вредности, норме, једном речју целокупни живот, без дубљег познавања економских односа а пре свега својине над земљом.

Рекли смо да је по свом настанку и саставу друштво у Србији било углавном састављено од досељеника који су долазили са свих страна. Пусте земље је било у изобиљу па је свако узимао према потреби. Тако је организација земљишне својине била сасвим различита од оне у осталим западноевропским земљама у којима је приватна својина проиштицала из феудалне. Основ приватне својине у Србији почива на „крчењу“ земље односно „на сопственом раду произвођача“, да би касније под утицајем капиталистичког развоја у Србији уступила место новим облицима својине и привреде. Цвијић се углавном задржао на проучавању историјског развоја облика земљишне својине, не проучавајући нове врсте а нарочито уситњеност поседа као основ многих друштвених проблема на селу. Он оставља по страни изучавање утицаја капиталистичке производње на развој друштвених и економских односа на селу.

Колективној својини над земљом и друштвеној установи чија је основа била та својина Цвијић је придавао огроман значај па је стога много проучавао. Корене и узроке многих појава тражио је у таквој друштвеној организацији српског друштва. *Задруга* је била најкарактеристичнија одлика друштвене организације Динарске области и представљала породичну и економску групу у оквиру које се обављала производња и потрошња. Задруге су почеле да се распадају у Србији око 1876 али се утицај патријархалног живота веома дуго осећао у стварности Србије и после распада формалних породичних организација патријархалног карактера. Није претерано рећи да низ црта и одлика те патријархалности живи данас на селу, па се може говорити и о њиховом утицају и задржавању у граду. Цвијић се веома много интересовао за тај облик организације који је оставио печат на читав друштвени развој и културу. „Задруга није била примитивна организација већ је то патријархални облик који је имао свој развитак. У Динарским областима постоји врло развијена патријархална цивилизација“ (14). Многе карактеристике привредног живота, затим моралне особине и обичаји, менталитет становништва су одраз живота у задрузи. Цвијић је много писао о њима али их је често и идеализовао. „Дирљиви су љубав и поштовање које чланови задруге имају један према другоме, као и њихова солидарност нарочито у најтежим приликама. У исти ред појава долази и динарска узајамна помоћ која постоји између инокосних кућа и задруга. Она се показује у свим приликама у животу, нарочито у материјалном животу“ (15). И неке моралне особине динарског становништва Цвијић види у патријархалној цивилизацији. „Израђени морални појмови представљали су целину, готово читав један добро утврђени морални систем. Сваки члан задруге познавао је усмени закон, закон по

(14) Балканско Полуострво и јужнословенске земље — Основи аутропогеографије, књ. I, с. 154.

(15) Исто.

коме се знало шта треба а шта не треба чинити. Чини се да су нарочито у задругама могли подићи до највишег степена осећање солидарности, симпатије и саучешћа и да су се нарочито у њима могли манифестовати она топлина у обичајима и нежност душе која више карактерише динарске људе него остале Јужне Словене (16).

V. Није претерано ако се каже да је метод истраживања који Џвијић употребљава од највеће вредности за социолошка истраживања која данас вршимо. Он повезује две особине које се не могу срести у делима многих научника: циљ његовог искуственог проучавања је увек везан за теорију и концепцију коју жели да докаже и употпуни. Његов рад је у сваком тренутку везан за проверавање постављених хипотеза и коришћење резултата за сопствене теоријске концепције. Схватање о односу теорије и емпирије потпуно прихваћено у савременој науци најбоље се види из једног од многобројних радова у којима говори о методу научног рада:

„Последњи слаби радници терају науку као оне занатлије који шаблонски раде. Не виде ништа изван уског круга својих предмета, не гледају око себе, често не запазе ни очигледне везе, укратко укоче се у једном циклусу и бавећи се истина научним објектима, они врло мало научно мисле; за многе се збиља може рећи да ништа не мисле осим оног што су други пре њих смислили. [...] Виши ниво научног рада почиње дубоким опсервацијама које често садрже у себи и објашњење факата и појава и кашто доводе и указују на веће конексе. Из таквих се проматрања рађају хипотезе, често само радне тј. такве према којима треба даље испитивати. Оне се не морају одржати али онда кад се не одрже од њих је често велика корист“ (17).

„Једно од крупних методолошких питања на које свака анализа научног дела са методолошког становишта треба да пружи одговор а поготово ако је изразито истраживачког карактера као што је Џвијићево тиче се односа емпиријских истраживања и теорије у научном раду“ (18).

Овај однос је кључно питање сваке науке према коме се може говорити о слабијој или јакој развијености науке или научној зрелости њених представника. У Џвијићевом делу нема тог проблема. Његов емпиријски рад је увек провера или потврда хипотеза а резултат — теоријски закључак. Оријентисавши се ради извесних теоријских и практичних циљева на проучавање одређених проблема, он настоји да их штс прецизније теоријски и одреди. На почетку научног рада, при избору проблема за конкретна истраживања друштвеног живота, стално је присутан склад теоријских схватања и потреба науке са приликама и проблемима датог друштва. Он не сматра да се до проблема долази само непосредним посматрањем друштвеног живота већ да на њихово образовање и постављање првенствено утиче теорија. Џвијић избегава рутинско прикупљање података и развија такве облике истраживања у коме план прикупљања података непосредније произилази из одређених теоријских претпоставки. Свако научно при-

(16) Ј. Џвијић: Балканско Полуострво и јужнословенске земље — Основи антропогеографије, књ. I, с. 155.

(17) Ј. Џвијић: О научном раду и нашем универзитету. Говори и чланци, књ. II, с. 25.

(18) В. Милић: Методолошке особености Џвијићевог проучавања друштвеног живота, „Дело“, бр. 5/57.

купљање података је подређено неком циљу који ако не постоји, прикупљање података неминовно претвори у емпиризам и практицизам. Подређеност одређеном циљу утиче на планску усмереност и систематичност научног прикупљања података. „Испитују се проблеми, ради њих се скупља грађа, не скупља се грађа о којој се не зна чему служи“, каже Цвијић у *Антропогеографским проблемима Балканског полуострва* (1902).

У прикупљању изворних обавештења Цвијић користи различите техничке поступке што произилази из околности да су појаве које проучава разноврсне и сложене. Треба истаћи да комплементарна примена различитих техничких поступака који се обично међусобно допуњују јесте основна карактеристика социолошког метода. У комплементарној употреби разних поступака за прикупљање података непосредно посматрање у крајњој инстанци представља темељ за оцењивање вредности обавештења добијених помоћу осталих техничких средстава па ћемо поћи од њега тим пре што представља средство којим се Цвијић највише служио у свом истраживачком раду. „Од 1887 до 1915 године сваког лета сам обилаго јужнословенске земље. Проучавао сам; упознао сам сељаке и интелигенцију; живео сам међу њима и пратио њихов друштвени живот“ (19). Цвијић сматра да се помоћу овог метода може доћи до најпоузданијих података посебно у таквој друштвеној средини као што је Србија крајем XIX и почетком XX века чије је становништво претежно сељачког порекла и менталитета са још увек чврстим народним традицијама која није уздрмана утицајима општеевропске цивилизације. „Оно [непосредно посматрање] даје више тачнијих резултата у балканским земљама него у Западној Европи јер јужнословенско становништво није обрађено, модификовано и постало готово једнолично под утицајем цивилизације“ (20). Технику непосредног посматрања, он најефикасније примењује, заједно са својим сарадницима у оквиру сложеног изучавања друштвеног живота локалних заједница, најчешће села. И по савременим методолошким схватањима, непосредно посматрање представља основни метод у сложеном проучавању локалних заједница јер се једино помоћу њега може добити целовита представа о природним материјалним, друштвено-организацијским и културним оквирима мање друштвене заједнице. Али, уколико се проучава шири друштвена заједница или се тежи стварању систематске изворне грађе сложенијих облика друштвеног система, онда је употреба непосредног посматрања недовољна. Наиме, временски и просторно ограничено, оно знатно смањује вредност проучавања друштвених појава које се могу обично разумети ако се посматрају у оквиру развојног процеса. За разумевање актуелних друштвених појава неопходно је познавање утицаја прошлости и однос према будућности. Велики део научноистраживачког рада Цвијића и његових сарадника су монографије локалних заједница које нису рађене само на основу метода непосредног посматрања. Он користи и две специјалне методе о којима смо раније говорили (метод психичких и етнопсихичких профила и миграције). Није тешко закључити да Цвијић веома инсистира на

(19) Ј. Цвијић: Балканско полуострво и јужнословенске земље, књ. I, 1931, с. 1.

(20) Ј. Цвијић: Балканско полуострво, 1931, с. 2.

адекватност метода предмета који истражује. Он се труди да у што већој мери прилагоди метод и технике истраживања проблему и односима које проучава.

Иако нигде не говори експлицитно о употреби упоредног метода, начин на који класификује прикупљену грађу и теоријске анализе који врши јасно указују да се њиме служи. Комбинујући монографски метод са компаративним Цвијић се у највећој мери приближава социолошком проучавању локалних заједница. Он своја истраживања организује на изразито упоредном нивоу. У том циљу шаље упутства за проучавање друштвеног живота и психичких особина људи у различите крајеве великом броју својих сарадника. Основа проучавања треба да буде потпуно испитивање ужих локалних друштвених целина. По његовом схватању опште синтезе је могуће извести на егзактнији начин тек ако се изврши низ монографских истраживања а затим да компаративна анализа проучаваних заједница. Синтезу бројних истраживања која је он извео у локалним заједницама заједно са својим сарадницима дао је у најзначајнијем делу *Балканско полуострво и Јужнословенске земље* (1922).

Поред поменутих техника он користи и посредно „индиректно проматрање“ и како сам каже „метода индиректног проматрања није потпуно одвојена од методе директног проматрања. Оне се махом не могу одвојити једна од друге“. Као посредне методе он схвата историјски и етнолошки метод и веома их много користи у проучавању друштвеног живота. „И помоћу историје се могу утврдити карактер и интелектуалне особине једног народа, нарочито кад се под историјом разуме не само причање догађаја, него и проучавање свих творевина, било научних било уметничких, као и проучавање верских и политичких установа (21). Али културноисторијски метод по његовом схватању не може да пружи тако сигурне резултате у истраживању друштвеног живота Јужних Словена као што је то случај у друштвима на западу која имају за собом дужи период национално-историјског и културног развоја. Историјски метод који употребљава Цвијић несумњиво има недостатака. Нарочито је значајно што се служи претежно једном врстом историјских извора док остале користи у мањој мери или чак потпуно запоставља. Такав је случај са писаним изворима. Он се уопште у веома малој мери ослања на анализу докумената што је несумњиво слаба страна његовог рада, нарочито када се има у виду комплексно истраживање локалних заједница. Међутим, у знатној мери се служио народним предањима, очуваним народним традицијама које говоре о пореклу и кретању становништва.

Његов метод садржи још један веома значајан квалитет за социолошка проучавања — међудисциплинарни приступ друштвеним појавама. Цвијић сматра да су између наука границе конвенционалне, настале из вештачких потреба. Строга подела наука не постоји самим тим што многе имају исти предмет проучавања, иако његове различите манифестације. У настојању да се објасни једна појава нестаје крупних граница међу

(21) Ј. Цвијић: *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, 1931, с. 7.

наукама. Начин остваривања сарадње више наука у истраживању исте друштвене појаве може бити различит (данас је то најчешће тимски рад научника из различитих области) иако се код Цвијића уочава да инсистира на координацији у личности самог научника.

„О истом се питању баве две-три науке али га третирају с разних гледишта. Треба владати не само резултатима, већ и методама испитивања и тих наука, и покушати решити проблем комбинованим радом, проматрањем и погледима разних наука. По овоме је јасно да испитивачи који се баве решавањем проблема треба да владају, озбиљно да владају бар двема трима суседним наукама“ (22).

Приказати дело Цвијића који је цео живот посветио научно-истраживачком раду и имао преломну улогу у развоју друштвених наука код нас захтева далеко шири рад од овога. Међутим, циљ је био да из обиља научно-истраживачке делатности укажемо на социолошке особености његовог рада, садржане у основној концепцији, предмету и методу којим се служио, а који и данас налазе одговарајуће место у социологији. Већ смо на почетку истакли да овај покушај није без тешкоћа. Основна је у томе што Цвијић нигде није систематизовао ни јасно указао на друштвене елементе у својој концепцији иако је несумњиво инсистирао на низу чисто друштвених фактора у својој основној теорији, на што указују разноврсне друштвене појаве које је проучавао а посебно метод којим се служио.

Основни мотив овога рада је био да се укаже на огромну и слабо коришћену социолошку грађу за изучавање савремених друштвених појава, чија решења нису увек у актуалној ситуацији нити у најближој прошлости. Напротив, слабо развијено, још увек патријархално друштво, несумњив утицај традиције и сељачког елемента у нашем друштву захтева познавање па према томе и проучавање оних научних творевина којих није тако много у нашој прошлости. Иако смо свесни ограничења и слабости у радовима Цвијића, (веома мало, скоро никакво изучавање нових друштвених процеса и односа како на селу, тако и у граду, извесно идеализирање људи и старих друштвених установа, итд.) за савремена социолошка емпиријска истраживања нашег друштва она су још увек извор кога треба критички процењивати и користити. Међутим, у жељи да укажемо да се динамика садашњости и будућности не може проучавати без познавања динамике прошлости, без познавања процеса једног друштва из кога непосредно проистичемо, критичко процењивање је често изостајало у овом раду.

Мирјана Трифуновић

(22) Ј. Цвијић: Балканско полуострво, књ. II, с. 2.

R É S U M É

Jovan Cvijić et les recherches sociologiques contemporaines

Les recherches sociologique ne manquent pas chez nous de toute tradition, comme nous sommes enclins à penser et à interpréter dans notre littérature sociologique contemporaine. Une série d'oeuvres du domaine des sciences sociales de notre passé peuvent servir de preuve incontestable pour cette affirmation. De toute façon, il n'est pas toujours possible d'indiquer explicitement les précurseurs de la sociologie chez nous ni de chercher, dans toutes les oeuvres du domaine des sciences sociales, un caractère sociologique. Ainsi peut-on également dire de Jovan Cvijić qu'il n'a nulle part systématisé et développé jusqu'à la fin sa conception sociologique, bien qu'elle se manifestât dans ses études de recherche scientifique et particulièrement, dans ses instructions méthodologiques. Cependant, bien qu'il ne fût pas, par ses connaissances spéciales et par son activité fondamentale, un sociologue et qu'il n'eût pas une conception sociologique complètement élaborée, l'importance de Cvijić pour le développement de notre sociologie est multiple.

Cvijić apparaît dans cette période dans l'évolution de notre science qui fut caractérisée par une orientation empirique et descriptive prononcée. Dans cette période, l'activité de Jovan Cvijić et les résultats de ses recherches, fondées sur des bases théoriques solides, représentent un tournant dans notre science.

En spécialiste de géographie physique, Cvijić commença ses recherches dans ce domaine pour passer plus tard à l'étude de la société dans l'ensemble de conceptions théoriques, créées dans la géographie humaine. Le rapport entre la nature et la société représente le point de départ de l'analyse de tous les phénomènes sociaux. C'est à ce domaine-ci que Cvijić donna sa grande contribution scientifique de sorte que, si l'on peut parler du caractère social de son travail et de l'importance de Cvijić pour la sociologie, c'est dans le domaine de l'écologie sociale que cette question se pose en premier lieu. A travers l'entière oeuvre scientifique de J. Cvijić revient constamment la tendance de déterminer, dans l'ensemble de facteurs de la vie sociale, la place à l'un d'eux — au milieu naturel. Parmi les facteurs déterminants de la vie sociale, Cvijić met en relief les facteurs sociaux et ensuite les facteurs économiques et historiques — ethniques.

L'oeuvre de J. Cvijić n'est pas uniquement un monument important scientifique et culturel du passé, mais elle représente aussi la marche initiale dans l'étude des phénomènes sociaux contemporains dont les racines ne sont pas toujours seulement dans la situation sociale actuelle ni dans le passé le plus proche.

Le but que le présent travail se proposait n'était point de donner une évaluation critique de l'oeuvre scientifique de J. Cvijić (ce qui serait du moins immodeste de notre part) mais plutôt une tentative d'indiquer un accès plus complet et plus profond à nos matériaux sociologiques scientifiques dans l'étude des phénomènes sociaux contemporains. La plupart de nos recherches sociologiques excluent tout rapport avec la dimension sociale et historique de l'étude et abordent d'une façon statique les phénomènes sociaux, ce qui contribue également, dans un certain sens au renforcement de l'orientation descriptive et empirique dans les recherches sociologiques. La sociologie est, de cette façon, menacée du danger de revenir à cette phase de la science que Cvijić critiquait et à laquelle il s'opposait par son oeuvre.

ПРИЗНАЊЕ И ИЗВРШЕЊЕ СТРАНИХ СУДСКИХ ОДЛУКА У САВЕЗНОЈ РЕПУБЛИЦИ НЕМАЧКОЈ(*)

1. Извори важећег правног стања. — 1. Законске одредбе које важе у Немачкој. Овде треба разликовати између пресуда у брачним споровима, другим приватноправним споровима (без обзира да ли се односе на спорове особног статуса — сем брачне спорове — или на спорове у имовинскоправним стварима) и одлука изабраних судова.

а) За пресуде у брачним споровима (1) меродаван је чл. 7 Закона о изменама брачног права (Familienrechtsänderungsgesetz) од 11 августа 1961. Овај одређује да ће се инострана пресуда у брачним споровима признати у Немачкој без посебног формалног акта ако је одлука донета од суда оне државе чији су држављани у време доношења одлуке оба супружника. Уколико није испуњена ова претпоставка, признаће се инострана пресуда у брачном спору само у случају када је надлежно Министарство правде оне немачке савезне државе у којој један супружник има стални домицил или у којем треба склопити нови брак формално утврдио да су дате претпоставке за признање овакве пресуде. Претпоставке за признање одређују се по § 328 Закона о грађанском парничком поступку (ГПП); међутим за признање пресуда у брачним споровима није меродавно да ли је зајемчен реципроцитет са државом у којој је пресуда изречена.

б) Према општим начелима ГПП спровешће се обавезно извршење пресуде једног иностраног суда само у случају ако је претходна допуштено извршења потврђена немачком извршном пресудом. Ова ће се извршна пресуда донети уколико је пресуда према правним прописима државе у којој је суђено постала правоснажна и ако одговара претпоставкама за признање према § 328 ГПП; неће се провести даље истраживање да ли одлука одговара законским прописима (§§ 722, 723 ГПП). Пресуде и без извршног садржаја (пресуде за утврђивање, пресуде у споровима личног статуса који не потпадају под брачне спорове) признају се и без формалног акта уколико постоје претпоставке по § 328 ГПП.

Према § 328 ГПП начелно се признају иностране пресуде. Искључено је међутим признање ако судови државе, којој припада инострани суд, према начелима о надлежности која важе у Немачкој не би били надлежни; када је пресуда донета на штету немачког туженика а он се није био упустио у парницу, уколико му позив који је претходио парници или одлука није ни лично достављена у држави у којој се спор води ни преко немачке правне помоћи; ако пресуда на штету немачке стране у споровима по личним статусним питањима одступа од начела немачког међународног

(*) Реферат поднет на састанку Југословенског и Немачког удружења за упоредно право који је одржан од 21 до 24 септембра 1965 у Београду и Загребу.

(1) Kallman: Anerkennung und Vollstreckung ausländischer Zivilurteile und gerichtlicher Vergleiche 1946; Riezler: Internationales Zivilprozeßrecht 1949; Süß, Anerkennung ausländischer Urteile, in Festgabe für Rosenberg 1949; Jellinek: Die zweiseitigen Staatsverträge über die Anerkennung ausländischer Zivilurteile 1953; Schütze: Die Anerkennung und Vollstreckung ausländischer Zivilurteile in der Bundesrepublik Deutschland als verfahrenstheoretisches Problem, Diss. Bonn, 1960; Beitzke: Model Act zur Vollstreckung ausländischer Urteile, Festschrift für Nipperdey, 1965;

приватног права; ако би се признање пресуде противило добрим обичајима или сврхи једног немачког закона (*ordre public*) или ако није загарантован реципроцитет. Препоставка да је потребно за признање иностраних пресуда да је реципроцитет зајемчен, доводи у пракси у врло много случајева до одбијања признања иностраних пресуда. Према законским прописима само тада гаранција реципроцитета није од важности када је реч о брачном спору или о неком захтеву који се не односи на имовинскоправна тражења за које према немачким законима није била потребна локална надлежност.

По немачкој науци (2) и пракси реципроцитет је само тада обезбеђен када иностранна држава признаје немачко судство у приближно једнаком опсегу као што то чини Немачка за инострано судство. Сматра се да реципроцитет није загарантован када иностранна држава у нарочито много случајева себи присваја искључиву надлежност (као на пр. Швајцарска по чл. 59 Швајцарског савезног устава познаје искључиву надлежност на домицилу дужника; РГЗ 107, 308 и 115). Сматра се даље да реципроцитет није зајемчен у случају кад иностранна држава испитује стварну надлежност немачких судова или ако уопште испитује законитост пресуде (*révision au fond*). Претпоставка за обезбеђење реципроцитета јесте да у иностраној држави није више потребна нова тужба, уколико постоји немачка пресуда о главном захтеву и ако дужник не може ставити друге приговоре него оне који су настали после последње усмене расправе (§ 767 ГПП). За гарантовање реципроцитета не тражи се да иностранна држава призна све немачке пресуде; тражи се међутим да *по правилу* (начелно) признаје једнаке пресуде. Није довољно гарантовање реципроцитета да је признање немачких пресуда предвиђено законским одредбама, он мора да се примењује и стварно. С друге стране за гарантовање реципроцитета није потребно да постоје законске одредбе; довољно је стално стварно признање немачких пресуда од стране иностраних судова. Да ли постоји гарантовани реципроцитет, немачки ће судови утврдити по служебној дужности, па и по ревизионом захтеву као призивни суд (РГЗ 145 78). Није меродавно да ли је гарантовање реципроцитета постојало у часу када је пресуда донета већ је одлучујуће да ли се реципроцитет може сматрати загарантованим и у оном часу када се поставља питање признања иностране пресуде (БГХ ЊВ 1957, 62).

в) За признавање одлука у области ванпарничне јудикатуре недостају утврђене законске одредбе (3). У пракси постоји тенденција да се признају одлуке судова оне државе чије право је требало применити у датој ствари на основу немачког међународног приватног права; одлуке других судова признају се у случају кад она држава чије правне норме је требало применити према немачком међународном приватном праву ову одлуку такође признаје. При том се међутим редовно примењују начела

(2) Beitzke: Zur Anerkennung ausländischer Ehescheidungsurteile, »Deutsche Rechtszeitschrift«, 1946, 172.

(3) Поред аутора наведених у прим. 1, аутор: Wittmack, »Neimeyers Zeitschrift für Internationales Recht«, Bd. XXII, 1912, S. 8 ff.; Satter, »Zeitschrift für Zivilprozeßrecht«, Bd. 55, 1930, S. 459; Kisch, »Zeitschrift der Akademie für Deutscher Recht« 1937, S. 705; Bülck, »Jahrbuch für Internationales Recht«, Bd. 5, 1955, S. 92 ff.; Cohen, »Jahrbuch für Internationales Recht«, Bd. 6, 1966, S. 216 ff.

§ 328 ГПП. Нарочито се испитује да ли је суд који доноси одлуку био надлежан на основу начела немачког процесног права (Закон о грађанском парничком поступку и Закон о питањима ванпарничког судства). Испитује се даље да ли није на штету једног Немца одступљено од примене његовог личног статуса. Коначно се испитује да ли не постоји повреда немачког *ordre public*-а. Ипак се у ванпарничним стварима углавном не испитује да ли је зајемчен реципроцитет са земљом која је донела одлуку. Ово доводи до тога да се признање судских одлука у ванпарничним стварима примењује у много широј мери него код осталих судских одлука. Пракса иде чак и тако далеко да признаје низ у редовном судском поступку донетих одлука независно од начелног прописа гарантованог реципроцитета тиме што такве одлуке, уколико имају значај старања, третира као ванпарничне ствари (као на пр. стављање под старатељство, и оглашавање умрлим).

2. Са низом држава постоје билатерални уговори: Швајцарска — уговор од 2. 11. 1929 (R^GBL 1930 II 1066); Италија — уговор од 9. 3. 1936 (R^GBL 1937 II 145, B^GBL 1952 II 986); Белгија — уговор од 30. 8. 1958 (B^GBL 1959 II 766); Аустрија — уговор од 6. 6. 1959 (B^GBL 1960 II 1246); Вел. Британија — уговор од 14. 7. 1961 (B^GBL 1961 II 302); Грчка — уговор од 14. 11. 1961 (B^GBL 1963 II 109); Холандија — уговор од 30. 8. 1962 (B^GBL 1965 II 27).

Уговори са другим државама се припремају на пр. са Норвешком. Постојали су други уговори пре другог светског рата али се услед догађаја 1945 не могу више примењивати; споменули би овде немачко-мађарски Споразум о извршавању одлука у предметима издржавања од 31. 8. 1942 (B^GBL II 343) и немачко-словеначки Споразум о признавању породично-правних одлука и оглашавање умрлим од 21. 5. 1942 (B^GBL II 251). Споменули би у вези с тиме још и немачко-хрватски Споразум о правној помоћи у стварима приватног и трговачког право од 17. 11. 1941 (R^GBL 1942 II 2617). Ови споразуми представљају само *примере* између сада већ превазиђених споразума.

Разни споразуми имају између осталог за циљ да одговоре захтевима реципроцитета при признању пресуда, како је предвиђено у § 328 под 5 ГПП. Уосталом ови споразуми подробније регулишу претпоставке за признање одлука. Једним делом садржаја они су слични између себе, у неким тачкама међутим се разликују. Већина споразума односе се начелно на све приватноправне, грађанске и трговачке спорове; споразуми са Аустријом, Грчком и Холандијом изричито говоре да се они односе и на одлуке из ванпарничних ствари о којима је текао спор (које су биле предмет неке парнице услед оспоравања); поједини споразуми као, на пр. онај с Аустријом и Холандијом искључује одлуке по личном статусу а поједини споразуми искључују признавање одлука о хапшењу и привремене мере обезбеђења или одлуке у стечајевима или поравнањима. Још ћемо се вратити на појединости о томе.

3. Низ билатералних уговора регулише на посебан начин признавање одлука о трошковима. Ово стога што према § 110 ГПП страни држављани као тужиоци пред немачким судовима имају да положи гаранцију

за судске трошкове. Ова обавеза за давање гаранције за судске трошкове не ступа на снагу у случају када према законима државе којој тужилац припада, у једнаком случају Немац није обавезан да даје гаранцију. Ови споразуми утврђују реципроцитет у погледу одступања од захтева за стављањем гаранције за судске трошкове; ради тога се, тако рећи ради изједначавања, предвиђа извршност одлука о трошковима између односних држава. При томе долазе у обзир нарочито следећа два споразума: немачко-турски Споразум о правном саобраћају у приватноправним и трговачким споровима од 28. 5. 1929 (TGBL 1930 II 7 са BGBL 1952 II 608) и немачко-грчки Споразум о међусобној правној помоћи од 11. 5. 1938 (RGBL 19939 II 634).

Насупрот овим горепоменутиим споразумима немачко-британски Споразум о правном саобраћају од 20. 3. 1928 (RGBL II 624 са BGBL 1953 II 116) и немачко-амерички Уговор о пријатељству, трговини и пловидби од 29. 10. 1954 (RGBL 1956 II 488) предвиђају изрично само реципроцитет у томе да се одустаје од захтева гарантовања трошкова спора а не и извршност одлука о трошковима.

Странке у ова четири последња споразума нису ратификовале Хашки споразум о приватноправним споровима.

4. Између осталих мултилатералних уговора Савезне Републике Немачке оба Хашка споразума о грађанском судском поступку од 17. 7. 1905 (RGBL, 1909, 410) и од 1. III 1954 (RGI 1958 II 577) регулишу у истом смислу као оба поменута билатерална уговора давања извршности судских одлука, трошкове спора, наиме и они предвиђају ослобођење од давања посебног обезбеђења за трошкове спора. Уосталом опсег дејства хашких споразума за приватноправне спорове у погледу признавања и извршења иностраних пресуда увећан тиме да су са низом држава склопљени допунски споразуми који предвиђају једноставнији поступак при оглашавању извршности, тако на пр. да се тачније означавају документа која треба предложити са поднеском захтева за оглашавање извршности, или да се одобрава, нарочито повериоцу, да се може обратити својим захтевом за оглашавање извршности непосредно надлежном суду, заобилазећи дипломатски пут.

Даље је у хашком Споразуму о признавању и извршењу одлука на пољу алиментационих обавеза према деци од 15. 4. 1958 (BGBL 1961 II 1005) ближе регулисано извршење одлуке о плаћању издржавања у корист деце испод 21 године у погледу услова и самог поступка извршења; овај Споразум важи за Немачку у односу на Белгију, Италију, Холандију, Аустрију и Мађарску.

Као мултилатералне Уговоре о признавању и извршењу иностраних пресуда треба поменути даље међународне споразуме о транспорту: Међународни споразум о железничком робном саобраћају од 25. 10. 1952 (BGBL 1964 II 1420), Међународни споразум о железничком путничком и пртљажном саобраћају од 25. 10. 1953 (BGBL 1964 II 1898), Споразум о транспортном уговору у међународном друмском саобраћају од 19. 5. 1956 (BGBL 1961 II 1120).

Ови споразуми препуштају регулисање начина изјаве о извршности одлука држави која утврђује извршност тако да у Немачкој мора да се

донесе извршна пресуда; основи за признање међутим посебно су регулисани тако да отпада § 328 ГПП.

Посебне одредбе о извршењу садржане су и у Акту о пловидби Рајном из године 1868; Споразуму о пловидби на реци Мозел од године 1956 и Споразум о регулисању дугова према иностранству од 1953. Треба даље помислити посебне одредбе о извршењу одлука органа судских већа Европског заједничког тржишта и ЕУРАТОМ-а (BGBL 1957 II 766, 1014). Признавање односних одлука предвиђено је у оба ова последња уговора без допунских (посебних) претпоставки; одлуку о извршности доноси Савезно Министарство Правде.

Најзад треба указати на то да се припремају даљи мултилатерални споразуми. Хашки Споразум о признавању судских одлука формулисан је делимично на последњој Хашкој конференцији (октобра 1964). Рад ће се наставити у јесен 1965. Сем тога спрема се Споразум између држава Европске привредне заједнице. Овај Споразум разликује се од осталих споразума о признању и извршењу у томе да признање и извршење једне пресуде не зависе од тога што је пресуда донета од неког суда одређеног степена. У том се споразуму напротив на нов начин регулишу непосредне судске надлежности држава уговорница (тзв. *compétence directe*). У вези с тим надлежности се у веома великој мери проширују, као на пр. у вези правом куповине на отплату, уговора о осигурању, итд.

На 8-ој Хашкој конференцији од 1956 израђен је „*Projet de Convention sur la compétence du for contractuel en cas de vente à caractère international d'objets mobiliers corporels*» (Проект конвенције о надлежности уговорног суда у случају продаје покретних ствари међународног карактера). Овај нацрт Уговора предвиђа да ће у случају међународних купопродаја бити искључиво надлежан суд који је утврђен између странака. За извршење пресуда које доносе као надлежан утврђени суд предвиђене су посебне одредбе. Није потребно за сада улазити у ово подробније пошто — колико је познато — ова Конвенција до сада још није ратификована.

5. У односу са Југославијом био је Немачки Рајх везан Уговором о трговини и пловидби од 6. 10. 1927 са допунским споразумом. Овај уговор замењен је Трговинским уговором од 1 маја 1934 (RGBL II 301). У члану 3 овог трговинског уговора била је уговорена заштита лица и слободни приступ судовима. У коначном протоколу уз чл. 3 било је предвиђено да уговорне стране желе да доцније закључе уговор о правном саобраћају. До ступања на снагу једног таквог уговора обезбеђен је био за извршење судских пресуда у трговачким споровима реципроцитет (RGBL c. 329). Ове уговорне одредбе биле су тада само „привремено“ стављене на снагу. У току Другог светског рата оне су по немачком схватању само мировале. Према пракси која се примењује у Савезној Републици Немачкој о односима према другим државама било би могуће одредбе тадањег трговинског уговора — па и само делимично — ставити поново на снагу једним споразумом за који формално не би били потребни акт новог државног уговора и обнародовања у Савезном службеном листу. Савезна Република Немачка као и Југославија су иначе, партнери у новом Хашком споразуму о приватноправним споровима од 1954 као и у три горе поменута.

споразума о саобраћају: о међународном путничком саобраћају железницом, робном саобраћају железницом и саобраћају дружским возилима.

II. *Оглашавање извршности*. — 1. Према § 722 ГПП за оглашавање извршних иностраних судских одлука потребна је *пресуда* о извршности. Исто важи и за одлуке које треба извршити на основу посебних прописа међународних споразума о железничком путничком, железничком робном и робном саобраћају дружским моторним возилима. Међутим, немачки закони о извршности уз билатералне или мултилатералне споразуме по правилу предвиђају да одлука о извршењу може да уследи у истом поступку као и она о арбитражним одлукама (4). То према § 1042-а ГПП значи да није потребна пресуда већ да се одлука о поднеску ради доношења одлуке о извршности може донети и без усмене расправе, решењем, уколико је противна страна претходно саслушана. Само у случају када суд налази за сходно да се одржи усмена расправа, одлука се доноси пресудом. Поступак који одступа од овог предвиђен је једино у закону о увођењу у живот немачко-холандског уговора о извршењу. Према овоме клаузула извршности доноси председавајући грађанског одељења земаљског суда против чега се може уложити жалба о којој одлучује председништво земаљског суда.

2. Стварна надлежност за изрицање извршности иностраних судских одлука решава се по општим уставноправним начелима. Ово значи да за имовинскоправне спорове уопште у вредности спора до 1.500, нем. марака имају да одлуче срески а преко тога износа земаљски судови. У међународним споровима или законима за њихово извршење стварна је надлежност често на други начин регулисана. У односу према Великој Британији и Холандији једино су надлежни земаљски судови; при извршењу хашког споразума о Грађанском парничком поступку, Хашког споразума о издржавању, а у односу на Швајцарску и Италију надлежни су искључиво срески судови.

3. Месно надлежан за изјаву о извршењу у начелу је суд на месту судске надлежности дужника по извршењу (дакле на његовом домицилу), или пак на месту где дужник по извршењу има у земљи неку имовину.

4. Немачки ГПП не садржи ближе одредбе о томе како треба доказати услове који су потребни за изрицање пресуде о извршењу а нарочито на који начин треба презентирати инострану пресуду. Појединости са много ситних разлика регулисане су у државним уговорима. У највише случајева тражи се презентирање преписа одлуке а само у државном уговору са Великом Британијом довољан је оверени препис. Уколико се извршавају само правоснажне одлуке, тражи се и доказивање правоснажности јавним исправама. Поједини уговори захтевају подношење једног

(4) Dölle: Ueber einige Kernprobleme des Internationalen Recht der Freiwilligen Gerichtsbarkeit, «Rabels Zeitschrift», Bd. 27, 1962, S. 201 ff. 235; Krönig: Die internationalprivatrechtliche Zuständigkeit in der freiwilligen Gerichtsbarkeit, 1936; Reichen: Die Anerkennung ausländischer Akte freiwilliger Gerichtsbarkeit, Diss. Göttingen, 1931; Swoboda: Das internationale Recht der freiwilligen Gerichtsbarkeit, Diss. München, 1934; Wahl: Zum internationale Recht der freiwilligen Gerichtsbarkeit, «Rabels Zeitschrift», Bd. 10, 1936, S. 40 ff.; Reu: Die staatliche Zuständigkeit im internationalen Pritatrecht, 1938; Beitzke: Internationale Zuständigkeit in Legitimationssachen, Festschrift für Herbert Kraus, 1954, S. 20 ff.; Beitzke: Sorgenrechtsregelung bei Ausländerkindern, Festschrift für H. Lehmann 1956, Bd. II, S. 493 ff.

преписа *извршне* одлуке како би се имала сигурност да је одлука у држави где је издата извршна. Уколико се за пресуде због изостанка тражи извршење, тражи се подношење исправа из којих се може видети да је странка која није приступила суду била уредно позвана на расправу. Даље се по неки пут тражи да је положено обезбеђење. Напоследку је потанко регулисано да ли је потребно да се односне исправе овере (у овом погледу Хашки споразум од 5. 10. 1961 који је међутим ратификован од Савезне републике доноси знатне олакшице, BGBL 1935 II 875). Уколико је реч о преводима, обично се сматра као довољна овера превода од стране дипломатских или конзуларних представништава земље из које исправа потиче. Многи билатерални споразуми чак прихватају и превод заклетих тумача било које од две земље.

5. Уколико се стављају приговори против стеченог наслова у земљи где је одлука донета било ради тога што је износ по пресуди у међувремену већ плаћен или је пак на други начин ликвидираан, у поступку ради проглашења изјаве о извршности треба о томе одлучити.

6. Немачко право по правилу дозвољава и дуговне изјаве које гласе на инострану валуту. Принудно извршење уследиће када је изреком тражена исплата у иностраној валути (прави валутни дуг) према прописима о изручивању покретних ствари (§§ 883, 884— ГПП). У противном уследиће принудно извршење као за ствар ради немачког потраживања у новцу спрема §§ 803 (и даље) ГПП. При томе налази § 244 II Грађанског законика одговарајућу примену. Повериоцима исплаћује се онај износ у западнонемачким маркама, који одговара у пресуди предвиђеном дугу у иностраној монети на дан када се дуг исплаћује (упореди RGZ 106, 74; BGB NJW 1962, 109).

7. Желимо да укажемо још на то да на основу Закона о спољној трговини постоје нека ограничења која се међутим односе првенствено на немачки извоз и промет капитала (али не и на плаћање југословенског извоза у Немачку). За извршење југословенске пресуде у Немачкој ради дуга за испоручену робу никакво посебно одобрење не би било потребно.

III. *Извршни инострани наслови.* — 1. Према § 722 ГПП могу се у Немачкој извршити само немачке пресуде. При томе пак § 722 ГПП обухвата пресуде у свим грађанским и трговачким парницама без обзира на то да ли су изречене у оквиру поступка редовног суда или пак једног посебног судског поступка. Извршне су и пресуде иностраних радних судова (§ 62 II Закона о радном судству). Такође, и такозване „адхезионе пресуде“, изречене у наставку једног кривичног суђења о грађанскоправном давању оштете, извршне су према § 722 ГПП. Исто тако могу се извршити инострана блокирања или привремене мере обезбеђења кад су донете у облику пресуда. Међу ове иностране наслове који се могу означити извршним, убрајају се и одлуке о одређивању трошкова које су донете на основу једне пресуде. Напротив, нису извршне друге одлуке по § 722 ГПП, исто тако као ни судска поравнања или извршне јавне исправе. У последњем случају у Немачкој је могућа само нова тужба ради доношења пресуде по овим насловима. Ова тужба разликује се од тужбе

поднете за изрицање извршности иностраних одлука у томе што се могу испитати све претпоставке за доношење пресуде, док су иначе по § 723 ГПП приговори против законитости иностраних одлука недопустиви. У државним уговорима је делимично предвиђено извршење судских поравњања или страних јавних исправа.

2. Према § 723 ГПП претпоставка за доношење пресуде за извршење по једној иностраној одлуци јесте да је ова већ постала правоснажна. И старији државни уговори (на пр. са Швајцарском и са Италијом) држе се принципа, да је претпоставка за извршност правноснажност. Други државни уговори допуштају извршење и на основу, — према праву државе у којој је пресуда, — само привремено-извршних одлука.

3. Поједини државни уговори изреком искључују од принудног извршења блокирање и претходне одлуке или пресуде у адхезионом поступку. Такође се у неким споразумима искључују од извршења одлуке у стегајним предметима и поравнањима.

4. Инострана пресуда ради изостанка могу се такође извршити. Ипак, при овоме важе нека ограничења. Према § 328, бр. 2, ГПП инострана пресуда изузета је од признања ако је тужени који је парницу изгубио Немац који се није упуштао у расправу, ако му пре почињања расправе позив или одлука за долазак на суд није достављена у држави у којој се парница обавља ни непосредно ни преко немачке правне помоћи. Ова клаузула штити осуђеног туженика само у случају ако је Немац. Мимо тога, може да дође у обзир заштита иностраног туженика ако није уредно позван да предстане суду. У оваквом случају повредило би признавање једне иностране пресуде због изостанка немачки *ordre public*. Сви државни уговори предвиђају одговарајуће заштитне одредбе за осуђеног туженика без обзира на његово држављанство. Формулација ових државних уговора делимично се разликује. Но извршење пресуда због изостанка се коначно не спроводи у случају кад се туженик није упустио у спор и кад му позив или одлука за приступање није била уредно достављена. Само о начину доставе која одговара позиву на приступање поступку, постоје различите одредбе. По уговору са Великом Британијом довољно је да тужени може да докаже да није на време сазнао о поступку да би се могао бранити; тај доказ је међутим искључен ако му је позив био достављен путем правне помоћи.

IV. Претпоставке за признавање. — Иностране одлуке могу се према одредбама § 723 II ГПП у Немачкој само тада извршити када њихово признање није искључено сходно § 328 ГПП. Одлуке које садрже решења која се не могу извршити (на пример, пресуде о утврђивању) могу да добију у Немачкој значење само у случају да су подобне за признавање, дакле у случају када признавање није искључено на основу § 328 ГПП.

1. Да овде, у односу на државу у којој је пресуда донета, питање реципроцитета има одлучујућу улогу (не узимајући у обзир већ поменуте малобројне изузетке, као брачне спорове и друге пресуде које се не односе на имовинскоправна питања) већ је раније истакнуто.

2. Признавање иностране одлуке поред тога претпоставља да у истој ствари не постоји друга пресуда било немачка или пак пресуда неке треће

државе која је већ раније постала извршна. Догоди ли се да, и поред постојања једне иностране пресуде која је подобна да буде призната, буде донета пресуда у земљи, вероватно по немачком процесном праву ова нова, домаћа пресуда — и поред тога што је донета противно правним прописима — има предност пред признатом иностраном пресудом чак и у случају да је стављен приговор иностране надлежности или правоснажности. Иначе се често чује мишљење да и поред постојања једне иностране пресуде није искључено доношење пресуде у земљи јер правоснажност иностране пресуде може да спречи евентуално доношење одлуке која од тога одступа али не и доношење нове одлуке у истом предмету. Међутим, у већини случајева неће бити потребе за правном заштитом у једном новом поступку тада када већ постоји инострана пресуда која је подобна да буде призната. Пракса међутим потврђује потребу правне заштите тужбом на извршење тада када је инострана, већ постојећа пресуда само пресуда на утврђење (BGH MOR, 1964, с. 587).

3. Иностране одлуке не могу се у земљи признати и извршити у случају када су оне противне домаћем *ordre public*. Немачка пракса обично примењује строго мерило у питању *ordre public*. У већини случајева немачки *ordre public* не противи се признавању страних одлука. Треба међутим истаћи да непризнавање ради противљења *ordre public* може да се заснива на најразличитијим узроцима. Повреда *ordre public*-а може да је у томе што се инострана пресуда не заснива према немачком схватању на поступку који је уобичајен у правној држави. Предуслов за правовањани поступак је нарочито то да је странка била уредно позвана и да је у довољној мери саслушана. Повреда *ordre public* може да постоји у садржају изреке пресуде (на пример, пресуда да се мора склопити брак). Повреда немачког *ordre public* може да постоји најзад и у образложењу пресуде, нарочито у вези са диспозитивом пресуде и образложењем исте.

4. Признање страних одлука у немачком праву се углавном не условљава тиме да је инострана одлука применила исти правни поредак који би применио и један немачки суд. Ипак, често се у много чему ово своди на то становиште. Према § 328, ст. 3, ГПП признање једне иностране пресуде искључено је тада када се у пресуди на штету једне немачке парничне стране одступа од извесних норми немачког Међународног приватног права. При томе је реч о таквим нормама Уводног закона за ГЗ и Закона о несталим лицима, за које је немачко право, за односе приватног статуса немачких држављана, утврђено као искључујуће. Поједини државни уговори, као немачко-аустријски, немачко-белгијски и немачко-холандски, као и чл. 27 нацрта Европске привредне заједнице предвиђају да признање не треба да уследи тада када у решавању питања правног статуса нису примењена иста међународно-приватноправна начела као у држави у којој одлуку треба извршити. Треба у вези с тиме подсетити на то да Хашки Нацрт колективног споразума извесне ствари уопште искључује, као пресуде у предметима о статусу, ствари наследног права и породична имовинско-правна питања јер је постојало мишљење да се треба бојати да признање пресуда о којима је реч о главним питањима или претходним питањима у статусном праву није подобно регулисати путем државних уговора.

Напоследку треба поновно на то подсетити да ће признање одлука о подвргавању изабраном суду по правилу моћи уследити само тада када су донете у оној држави чије право је према одредбама немачког Међународног права требало материјалноправно применити или када су признате од односне државе.

5. Одлучујући предуслов за признавање иностраних одлука јесте надлежност суда који је по ствари пресудило. § 328, ст. 1. ГПП поставља као правило признање иностраних одлука што чини зависним од тога да ли су судови државе, којој инострани суд припада према немачким законима били надлежни. Није у питању да ли инострано право има исти опсег надлежности као што га имају немачка правила о поступку. Реч је једино о томе да ли тада када би се немачка правила о поступку сматрала да важе и у држави у којој је донета пресуда постоји било каква надлежност у држави која доноси пресуду. У вези с тиме је важно да немачки ГПП § 12 и сл. познаје велики број разних судских надлежности. Општа надлежност суда произилази из домицила, код лица без домицила из места боравка, а код правних лица, седиште. Сем тога, постоји, уз посебне претпоставке, поред судске надлежности домицила још и судска надлежност боравка (на пример, код ђака, студената, занатских помоћника или радника); даље постоји судска надлежност на месту вршења заната. Напоследку, може се сваки онај који нема домицил у Немачкој, тужити ради имовинскоправних захтева на оном месту где се налази нека имовина која том лицу припада § 23 ГАП. У споровима око издржавања, за тужбе против лица које у земљи нема судску надлежност, надлежан је суд на месту опште судске надлежности (домицила) тужитеља. У споровима око покретности на непокретностима у Немачкој, немачко право одређује, према § 24 ГПП, искључиву надлежност тако да се такве тужбе могу уложити само у Немачкој и то суду места где се непокретност налази. Тужбе за утврђивање права наслеђа или ради захтева у вези са наслеђем могу се уложити и према општој судској надлежности *de cuius*-а. За праксу трговачког промета судска надлежност је место извршења (§ 29 ГПП). Место извршења је оно место које би према уговору, према немачком праву, било место извршења (иако уговор подлеже неком иностраном праву); често, међутим, уговорне стране изричито утврђују место извршења. За тужбе по трговачким пословима закљученим на сајмовима и вашарима надлежан је суд места одржавања сајма односно вашара. Код грађанскоправних деликата тужба за накнаду штете може се уложити и у месту где је деликт извршен. Под овим местом пракса подразумева како место извршења дела тако и место наступања последице. Као места која још могу да одреде судску надлежност долазе у обзир она места која су стварно повезана са предметом спора или имају везе са странкама у спору. Када постоји више места судске надлежности тужилац углавном има право избора. Искључива судска надлежност је изузетак (земљишта, брачни спорови, одузимање пословне способности, код нелојалне конкуренције по § 24 UWG, суд у седишту занатске радње туженика). Коначно судска надлежност једног немачког суда може да је заснована и на договору странака. По немачком схватању ово је дозвољено и када немачка одлука не би била призната у иностранству. Судска надлеж-

ност може се споразумно искључити, осим када постоји искључива немачка судска надлежност или странкама не стоји на расположењу никакав други надлежан суд.

У државним уговорима је списак судских надлежности углавном много мањи — сем у нацрту Европске економске заједнице који садржи веома много посебних надлежности. Али се догађа понекад да се одреди судска надлежност не само по домицилу већ делимично по избору или, ради олакшања, по месту боравка. Међутим, посебне судске надлежности, у поређењу са општом судском надлежношћу, нису тако многобројне. Тако, на пример, не признаје се судска надлежност места извршења недозвољеног дела; у немачко-холандском уговору предвиђена је само за саобраћајне незгоде са моторним возилима и сударе бродова. И судска надлежност места извршења, места где се налази имовина у земљи, домицила декујуса, не налазе се уопштено него само понегде. Ограничавање места судске надлежности у међународним споразумима опет не значи да се пресуда, донета у неком месту судске надлежности које није предвиђено споразумом, не би нипошто могла признати. И преко одредаба неког споразума, увек може да дође у обзир признавање иностраних пресуда према општим одредбама немачког права. С друге стране ће у већини случајева, тамо где судска надлежност за признавање одлука није изреком предвиђена у државном уговору недостајати гаранција реципроцитета, па стога, према § 328, ст. 5, ГПП неће бити могуће признати инострану пресуду.

У случају признавања иностраних пресуда појављује се као тешко питање у погледу надлежности, питање проверавања постојање § 328, под 1, ГПП или проверавање постојања у меродавним међународним споразумима, предвиђених надлежности. Уколико је само § 328, под 1, ГПП у питању, био би вероватно суд овлашћен да испита како од иностраног суда, за прихватање његове сопствене надлежности, наведене стварно констатације, тако и његове правне закључке. За испитивање надлежности од стране немачког суда, према § 328, под 1, ГПП одлучујуће је само то да ли је била постојала надлежност према *немачком праву*. У овом ће немачки суд имати да примени немачко право и да утврди чињенице које су за то меродавне. Ово испитивање свакако је независно од чињеница утврђених од иностраних суда у вези са његовом сопственом надлежношћу. Друкчији је положај у случају када је државним уговором утврђена надлежност. Код ових, немачко-швајцарски и немачко-италијански споразум не предвиђају повезаност са стварним утврђивањем надлежности суда у држави која доноси пресуду. И поред тога је литература већ покушала да ово ограничи у толико што је суд државе која треба да призна одлуку увек ипак везан на правне закључке државе у којој је пресуда донета. Оваква претпоставка не изгледа као обавезна када погледамо текстове других споразума, као, на пример, немачко-белгијског, према коме је суд државе која треба да призна одлуку, везан за стварне констатације по питању надлежности суда државе у којој је донета пресуда. Правилно гледајући на ствар, ипак је допуштено још и преиспитивање правних закључака. У немачко-грчком и немачко-холандском споразуму за извесне случајева изричито је предвиђена повезаност како са стварним констатацијама

тако и на правне закључке суда државе у којој је пресуда донета. Писци претпостављају, да исто важи уопште у оквиру немачко-аустријског споразума (5).

У случају ванпарничног судства (6) треба обратити пажњу на то да се оне начелно такође признају само тада кад би суд државе у којој је донета одлука био надлежан према немачком схватању. У вези са тим постају надлежности према немачком закону у предметима ванпарничног судства. Овде се одређује надлежност према предмету који треба пречистити пред ванпарничним судом, — једанпут према домицилу или обичном боравку једне од странака у спору (код правних лица према седишту или према месту рада фирме) или опет према месту где се појављује потреба за судски надзор, или пак према месту где се налази предмет спора. Уколико су ванпарничном судству ради целисходности поверени предмети стварних спорова, важе у најширој мери слична начела као код правих, парничних спорова.

Односни државни споразуми не садрже изричито утврђивање надлежности у случајевима где се говори о ванпарничном судству.

Др. Гунтер Бајцке

(Günther Beitzke)

(5) О извршном поступку према међународним уговорима закљученим од стране Немачке: Geimer: Die Vollstreckbarerklärung ausländischer gerichtlicher Urteile. Neue Juristische Wochenschrift, 1965, S. 1413 ff.

(6) Sedlacek: »Osterreichhische Zeitschrift für Rechtsvergleichung, 1960. S. 66, Nr. 36

ПРИЛОЗИ

НУЖНОСТ НОВИНА У САВРЕМЕНОМ ПРИВРЕДНОМ (ТРГОВАЧКОМ) ПРАВУ

Изражавајући и регулишући односе, стања, сукобе, схватања, интересе, жеље и идеје постојеће у појединим друштвима и у одређеним раздобљима времена, право се мењало сагласно битним друштвеним променама, при чему те промене нису каткада видљиве али су очигледне и стварне када се сагледавају у оквиру већих раздобља времена или у оквиру значајнијих и темељнијих промена до којих је долазило и до којих долази у одређеним моментима развоја човечанства. То нарочито када се те промене у области права посматрају у оквиру и у вези са револуционарним променама до којих је долазило и до којих долази у развоју човечанства. При томе је од значаја да су револуционарне промене било које врсте и у било којој области живота човека и друштва нужно изазивале и промене у области права, промене које су биле управо сразмерне јачини и снази револуционарних промена, тако да је појава новина била и јесте стална и трајна особина права, па маколико и било од кога, а посебно са било којих разлога се каткада та особина негирала, и у праву гледао неки природни, вечни, разум или чак богом дани поредак који је непроменљив. Историја је све то већ толико пута показала и доказала. Савременост то још више, и то интензивније и суштинскије него икад раније, показује и доказује. Истина, у правној науци се то не одражава увек и свуда благовремено и садржајно на одговарајући начин, но то не може да негира и заустави промене које у правним односима нужно намеће целокупност друштвених односа и стања. Уколико правна наука и право уопште брже и боље схвате те промене и те потребе друштва и друштвеног развоја, то је и то ће бити од позитивног значаја у првом реду за правну науку и право уопште, јер ће они тиме боље и успешније вршити и извршавати своју функцију у друштву, друштво ће имати и више користи и више поверења у право и правну науку, а они ће са више успеха вршити своју регулативну улогу тако потребну сваком друштву.

Савремено човечанство живи у једном раздобљу које се карактерише значајним, битним и суштаственим променама револуционарног карактера, какве нису, ни са таквим садржајем ни са таквим интензитетом ни са таквом брзином, никада биле забележене, доживљене и оствариване у исто-

рији човечанства. Место и положај човека у друштву се битно мења: човек се ослобађа и потчињености природи и потчињености другом човеку по било ком основу. Човек је успео да овлада у невиђеном обиму природом и снагама и средствима природе, стављајући их себи у службу, са тежњом да се и тиме обезбеде средства за бољи и срећнији живот свих људи. Огромне масе људи учествују у производњи, постајући све више свесни значаја и друштвеног ефекта свога рада, а у вези с тим постављајући и већ остварујући нови друштвени систем у коме рад човека треба и мора да постане и постаје основно мерило како друштвене вредности тако и места и положаја човека у друштву. Све то нужно има за последицу појаву врло значајних промена у људским и друштвеним односима. И то у свим правцима и свим областима без изузетка, а посебно и свим областима права и правних односа. Нема ни једне гране права у којој савремени живот не изазива веће или мање промене, па било то на међународном било на унутрашњем плану сваке поједине земље. Мењају се, по форми или само по садржини, старе односно традиционалне установе, а још више, што је потребно посебно подвући, стварају се нове установе и нове садржине. Вечна борба између старог и новог, између савремености одговарајућег и неодговарајућег, између назадног и прогресивног, између оног што кочи развитак и оног што одговара односно помаже развиту, између несврсисходног и потребног савременом друштву — данас је изразитија и интензивнија него икада раније.

А све то, као што је речено, у свим областима права, правне науке и правног живота, посебно како на међународном тако и на унутрашњем плану сваке поједине земље.

Колонијални систем замењује се и у највећој мери је замењен системом заснованим на принципу самоопредељења сваког појединог народа, с правом на национални суверенитет и самосталну и независну државу, при чему та самосталност треба да постане и постаје све више стварна и ефективна, а то значи да је она праћена правом на отпор и борбу против свих форми и врста неоколонијализма који покушавају и хоће да натуре како бивше колонијалне силе тако и разни империјалистички настројени капиталистички кругови. Право јачега и право силе замењује се системом и правом коегзистенције управљеним у циљу очувања мира у свету и омогућавања свакој држави стварних једнаких права и могућности за пун национални развој и за учешће у међународном животу, посебно у међународном привредном промету, под условима стварне равноправности уз вођење рачуна о свим неједнакостима које је за собом оставио досадашњи развитак човечанства, а посебно систем колонијализма.

Појачано учешће маса радних људи у управљању јавним пословима, или бар њихов појачани утицај на политички и уопште друштвени живот земље представља данас нов квалитет у систему уставности и уставном праву. А све то уз остваривање а каткада и само прокламовање једнакости свих грађана без обзира на пол, расу, религију, порекло или друштвени положај. Отуда нови положај жене у уставном животу. Отуда забрана дискриминације, посебно расне у уживању права и коришћењу могућности.

А све то још често увек као друштвени задатак чијем остварењу и право треба да допринесе.

Место и положај човека као радника и носиоца привредног процеса, посебно као произвођача, поставља нове захтеве у области права, посебно радног права. И то не само у погледу његовог личног, индивидуалног положаја као јединке (хигијенско-техничке заштитне мере при раду, забрана одређених послова женама и омладини, годишњи одмори, минималне наднице, здравствено и друго осигурање), него посебно у погледу положаја радника као основне „интересне групе“ у привредном животу, која тражи и остварује права која јој као таквој припадају у организацији живота и рада радника на радном месту и ван радног места, у организацији производње, па и у расподели и коришћењу резултата производње, дакле резултата постигнутих и остварених у првом реду и у највећој мери управо радом и залагањем радника. Отуда ново место и положај синдиката, а такође и захтеви — постављени и остваривани — у погледу учешћа радника у расподели дохотка предузећа, у погледу чега свакако битан значај има сам друштвено-економски поредак, тј. да ли је у питању поредак експлоататорског карактера или поредак у коме радничка класа представља владајућу класу у односном друштву.

Одговарајуће нове појаве и установе јављају се и постоје и у скоро свим другим областима права. Па и у области савременог привредног (трговачког) права, при чему би се могло рећи управо у области привредног (трговачког) права, пошто оно стоји у тесној вези и трпи утицај свих значајних промена до којих је дошло и до којих долази у савременом друштву. А те промене које утичу на садржину привредноправних (трговачко-правних) појмова, категорија, решења, су и многобројне и врло различите. Поменимо само неке од њих.

Врста роба које су предмет привредног промета су данас у многоме — и по квалитету и по квантитету — различите од оних које су некада биле основни предмети привредног промета. Огромни инвестициони објекти са врло сложеним технолошким поступком искоришћавања намећу посебне правне односе између уговорача, тако да поједини уговори представљају читаве кодексе праћене прилозима у облику научних и стручних елабората, а што, између осталог изазива, посебно продужена уговорна стања из којих проистичу специфични облици гаранција за успешан рад инсталираних погона односно уграђене опреме. Начини утврђивања квалитета и преузимања роба које су предмет привредног промета данас су све савршенији у циљу што бољег утврђивања и испуњења уговорних обавеза, при чему у све већој мери учествују „трећа лица“ као посебне професионалне организације створене за ову сврху. Количине добара које су предмет и националног и међународног робног промета добијају такве размере да саме оне нужно намећу нове односе између уговорача, при чему поједини уговори чак условљавају сам привредни развитак земаља са претежно монокултурном привредом. Најзад, количина и врсна погонске енергије, посебно атомске енергије, ствара низ нових односа које треба на нов и специфичан начин уређивати и регулисати, а зашто раније правне формуле нису више погодне.

Од посебног значаја постају данас услуге као предмет привредног промета. Оне су све разноврсније, ангажујући све већи део како националног тако и индивидуалног, личног дохотка. Филм, радио, телевизија, издавачка делатност, позориште и низ других делатности, све као посебне развијене врсте услуга које чине привредни субјекти, изазивају низ нових односа са значајним финансијским ефектом. Услуге превоза, у оквиру међународне поделе рада, постају све више битан услов за то остварење такве поделе, и то у размерама читавог човечанства, што све намеће и нову садржину уговорних односа, и то како с обзиром на квантум и квалитет превозних услуга тако и с обзиром на врсту роба које се превозе. Кретање самих људи, данас тако развијено кроз различите облике туризма, доводи исто тако до нових односа које треба правно регулисати.

Савремени привредни живот је незамислив без развијеног научно-истраживачког рада, чији се резултати све више користе управо у неопосредној производњи. Значајан део националног дохотка улаже се у научно-истраживачки рад, при чему је управо учешће и заинтересованост привреде одлучујуће, или бар битно. И у вези с тим низ нових односа које треба регулисати, и то на потпуно новим основама имајући у виду организовани одн. развојним лабораторијама. Поменимо само вештачке сателите (*telstars*) чије је постављање и коришћење изазвало низ нових питања управо у оквиру привредног права.

Најзад, потребно је указати и на чињеницу све тешње повезаности већег броја привредних предузећа како у производњи тако и у свим другим зрстама привредних делатности. Појава кооперације изазива значајне промене у уговорним односима између привредних предузећа, посебно с обзиром на трајност сарадње и на заједничност и повезаност у позитивним или негативним резултатима привредне делатности на којој заједнички раде. Из таквих односа проистичу низ специфичности у погледу техничке помоћи, кадровске обуке, специјализације, финансирања и кредитирања, уговорних казни и много чега другог, што све свакако представља нову појаву, без обзира што каткада правници желе или хоће да то ставе у правне „калупе“ створене за сасвим друге односе. — Сличан је случај и са тзв. „инжинерингом“ (*inginerig*).

Навели смо само неке од тако бројних и разноврсних односа који настају у савременом привредном промету, а који захтевају нова решења, ново право. Међутим, све то ново посебно у области права, настаје и намеће се не само с обзиром на ове нове односе, већ и с обзиром на укупност друштвених схватања и услова у којима све више живи савремено друштво, а који својим постојањем и остварењем условљавају стварање једног поретка који ће моћи да пружи и обезбеди свим народима — у њиховим државама и у међународном опсегу — развој уз најбоље и најрационалније коришћење природних извора и капацитета у оквиру и националне и међународне поделе рада. А то значи да се и „амбијент“, сопљни услови у којима се одвија привредни промет и привредни живот уопште мењају и морају мењати, што опет све нужно мора да утиче на правна правила по

којима се тај привредни живот одвија. Служећи се језиком економиста, то значи да се мењају — и на међународном и на унутрашњем плану — макро-услови привредног живота и привредног промета, што свакако мора да изазове и одговарајуће — макар и само фактичке — утицаје на поједине уговорне односе у целини. У овом погледу поменимо само с једне стране привредне односе између привредно развијених и привредно неразвијених одн. недовољно развијених и у развоју земаља, а с друге стране планирање односно усмеравање привредног развитка у првом реду у националним а делом и у међународним размерама.

Питање привредних односа између привредно развијених и привредно неразвијених односно недовољно развијених и у развоју земаља постало је и постаје све више предмет интересовања и регулисања читаве међународне заједнице, јер се само тако може највише и најбоље обезбедити стварна помоћ уз пуно поштовање независности сваке поједине земље а привредни развитак неразвијених одн. недовољно развијених земаља усмерити у циљу њиховог што бржег и што рационалнијег развоја управо и у првом реду с обзиром на интересе и могућности тих земаља. Светска економска конференција (Женева, 1964) била је израз те потребе и један корак ка постизању овог циља. Она је јасно показала да је нужно — за трајно или за одређено време — мењати извесне инструменте како међународне трговине тако и међународног финансирања одн. платног промета уопште. Пред савременим правом се у том правцу поставља задатак да изучи и изгради нове принципе који ће обезбеђивати стварну једнакост свих националних економија, при чему међународни фондови и међународне организације универзалног карактера треба да одиграју значајну улогу, посебно у вези кредитирања и инвестиционог улагања земаља у развоју. У извршењу тога задатка и право треба да одигра значајну улогу. Та улога није ни лака ни брза, али је она нужна и свако одлагање прети да изазове последице које могу водити појави разних облика (често и врло перфидног карактера) неоколонијализма, а тиме и угрожавати независност појединих земаља, што у крајњој линији значи угрожавати и мир у свету. Извршење тог задатка од стране права постаје посебно битно и значајно и због тога што заинтересовани кругови приватног крупног капитала већ предузимају мере и покушавају да сами изграде, а то значи да наметну њихова схватања и њихова правна правила о пласману капитала, инвестицијама и давању кредита земљама одн. појединим привредним субјектима у неразвијеним одн. недовољно развијеним и у развоју земљама.

Појава планирања одн. усмеравања привредног развитка у првом реду у националним а делом и у међународним размерама представља данас свакако једну од чињеница која — речено то отворено или не — у знатној мери утиче на систем привреде већине земаља. При томе је систем одн. правни ефекат планирања врло различит, али један минимум утицаја увек постоји, и то често само посредно. Све је то од значаја за савремено право и томе треба дати одговарајући правни значај.

Покушали смо да укажемо на неке околности и узроке који изазивају и нужно намећу појаву новина — нових установа или само нових решења

— у савременом привредном (трговачком) праву, као и да укажемо на неке области привредног промета где су се те појаве до сада највише изразиле. Сама правна средства, начини и облици путем којих ове новине улазе и добијају своје место у правним системима и у правном животу уопште врло су различити, при чему се посебно и најчешће користе управо они облици којима се већ у току протеклих пола века служи привредно право. А то значи да се те новине још увек најмањим делом регулишу, спроводе и остварују путем измене закона и других нормативних аката. Као често и другде, и овде законодавна машина касни, очекујући обично да се кроз праксу устале извесни облици правног саобраћаја па да тек онда они буду признати, обухваћени, и регулисани од стране законодавца, тако да и овде често изостаје прогресивна улога права која би била и могућа и потребна. Нешто више користи се систем међународних конвенција и униформних закона, и то чешће на регионалном него на универзалном плану. И то више у области саобраћаја него у области промета роба и чињења услуга, посебно у вези са новијим средствима саобраћаја и у односу на нова погонска средства саобраћаја било које врсте (бродови на нуклеарни погон, превоз нуклеарних сировина и сл.). На супрот томе, типски уговори, општи услови и конкретни трговачки уговори представљају најчешће и основна средства, начине и облике путем којих су поменуте новине ушле и добиле место у правном животу. Њих је сваким даном све више и са све разноврснијом садржином. Међутим, за сада је још немогуће дати оцену њихове стварне вредности, ни посебно оценити у којој су мери они у сагласности са основним захтевима о којима смо говорили. А то, мислимо, треба управо да буде задатак правне науке. Отуда и наше уверење да без извршења тога задатка друштвена вредност и корисност савременог привредног (трговачког) права неће моћи бити задовољавајућа.

Борислав Т. Благојевић

КРИТИЧКИ ОСВРТ НА ПРИМЕНУ КРИВИЧНОГ ПРАВА ПРЕМА МАЛОЛЕТНИЦИМА

I. Промене које су настале током овога века у материјалном и процесном праву према малолетницима најкрупније су промене које је кривично право имало последњих деценија. Настале не као резултат теоретских разматрања већ инспирисане захтевима одређене криминалне политике коју су наметале текуће потребе, изражене на почетку у мерама практичног и техничког реда, те су промене у ствари биле (иако се то дуго није запажало) фундаменталног теоретског значаја, како у погледу института који су напуштани, тако и у погледу института који су усвајани, и у погледу пер-

перспектива за даљи развој кривичног права (1). Измењени су основни принципи кривичне одговорности, систем и циљеви кривичних санкција, организација поступка, органи поступка и њихови задаци, овлашћења и однос државних органа који учествују у овом поступку, приступило се изрицању санкција неодређеног трајања, напуштено је правило да се изриче само санкција предвиђена за одређено кривично дело, итд. Теоретско постављање новог: дефинисање природе и значаја оног што је учињено, одређивање и систематисање установа и појмова, анализирање њиховог садржаја и прецизирање циљева, — дошло је тек накнадно. Такав ред развоја идеја, од практичних криминалополитичких решења ка теоретским конструкцијама, имао је утицаја и на праксу. У одсуству теоретских уопштавања и јасно одређених принципа које је требало извући из ових, на изглед техничких одредаба, пракса је била више у слову него у духу нових прописа, примењивала је више одредбе закона које су налагале одређене форме него руководне идеје које је требало сама да конструише из текста, пошто их изрично формулисана није могла наћи ни у тексту ни у теоретским радовима. То је представљало тешкоћу и довело до извесних скретања, у крајњој линији до слабљења резултата.

II. Даље тешкоће са којом се пракса сударила, потицале су из самих прописа. До тешкоћа је дошло не због тога што се нису могле предвидети већ у главном због тога што се нису могле у датом моменту избећи.

Једна тешкоћа потиче, тако би се могло рећи, из недограђености система. Постоје два начина за увођење у живот нових правних института: припремити све што је потребно за њихово функционисање па их онда увести, или почети са применом без обзира што све још није припремљено па их у току времена усавршавати и допуњавати оно што недостаје. У малолетничком кривичном праву у нас (и у неким другим земљама) прихваћено је ово друго решење. Законик прописује једно доста сложено поступање које се врши преко мреже органа и учесника у поступку, и постављено је тако да позитивне резултате може дати једино ако се спроведе у целини. Замишљен као систем координираних активности више органа, поступак може да функционише правилно само ако су сви органи на своме месту, и ако сви врше своју дужност онако како је замишљено у закону. У том погледу наш поступак према малолетницима није довршен. Неки органи односно учесници у поступку недостају или само маркирају односна места (бранилац у претходном поступку, орган старатељства, родитељи као помагачи).

Другу тешкоћу представља извесно двојство процесне проблематике, које се јавља у читавом поступку према малолетницима али у припремном поступку посебно, — што отежава правно регулисање. Ако се примера ради

(1) Фундаменталне разлике између новог и ранијег су очигледне. Никакве сумње нема да је реч о новом и битно друкчијем. Вероватно је да је реч и о знатно бољем, или бар о најбољем могућем у датој ситуацији, али се коначни суд у том правцу још не може дати. Баш због тога што теоријски ставови још нису издржали пробу, и што досадања пракса није отклонила све сумње, изгледа нам преурањено инсистирање неких научних радника (у нас и на страни), сувише заузетих чистом теоријом, да се већ сада неки институти малолетничког кривичног права примене и на пунолетна лица.

задржимо на припремном поступку видеће се да не постоји једна проблематика припремног поступка већ две, битно различите: градска и сеоска. Могло би се рећи без опасности да се много погреши, да се на сеоским подручјима припремни поступак не може да води онако како закон предвиђа.

Трећа тешкоћа која потиче из самих законских прописа је у томе што је тешко успоставити склад између разних захтева које закон поставља: у Законику се с једне стране тражи свестрано и дубоко познавање личности и живота малолетника, а с друге стране нарочито се инсистира на брзини поступка, тј. на његовом што краћем трајању, иако неке врсте већ постојећих испитивања захтевају дуже време а јављају се и нове врсте испитивања. Разрешење колизије лежи у разумној мери коју мора наћи сам судија. Свакако да брзина поступка не сме ићи на штету утврђивања елемената неопходних за правилну одлуку но у исто време требало би бити начисто да ни спорост поступка сама по себи није никакав квалитет и да ни поступак вођен без журбе не мора бити добар.

III. У погледу сузбијања малолетничког криминалитета постоји извесан број заблуда које сметају формирању правилних закључака у овој области.

Најкрупнија од свих заблуда у овој области, која је иначе богата њима, јесте у мишљењу да о судбини малолетних учинилаца кривичних дела одлучује кривични суд док је у ствари удео суда у томе потпуно безначајан. У Србији, на пример у 1964, према 29⁰/о од укупног броја малолетних учинилаца кривичних дела кривични поступак није могао бити вођен већ је кривична пријава одбачена или је поступак обустављен због тога што су била у питању деца (2), у 24⁰/о поступак није покренут из разлога криминалнополитичког опортунитета, 26⁰/о отпало је на обуставу поступка из других разлога, за 21⁰/о предложен је припремни поступак, само 10⁰/о од укупног броја малолетних учинилаца кривичних дела изведено је пред суд, а од тога су васпитне мере изречене тек према 6⁰/о. Стање у другим републикама је слично.

Чињеница да се према 94⁰/о малолетних учинилаца кривичних дела не може по закону водити кривични поступак односно да нема потребе изрицања васпитне мере по Кривичном закону не значи да према њима не треба покренути неки други поступак или применити друге мере изван васпитних мера Кривичног законика. Без претеривања се може рећи да је бар у 80⁰/о ових случајева била потребна помоћ, заштита и санирање личне ситуације малолетника. Јасно је да је удео кривичног суда при таквом стању минималан односно у сваком случају мањи но што се обично узима, и да је према томе неоправдано искључиво или првенствено упирање очију у суд, и очекивање да сам суд својом активношћу одигра одлучујућу улогу у сузбијању криминалитета малолетника. Напротив, служба социјалне заштите мора да прими на себе главни терет старања о малолетницима где је

(2) Треба напоменути да је број деце учинилаца кривичних дела већи но што показују ови подаци: неки органи сматрају да кривична дела деце не треба пријављивати јавном тужилаштву јер се по закону према њима не може покренути кривични поступак, те ти учиниоци измичу евиденцији.

оно потребно, не само пре извршеног кривичног дела већ и после извршеног кривичног дела. Гледиште да је сузбијање малолетничког криминалитета ствар суда повлачи и даљу штетну последицу да до предузимања мера долази онда када је већ касно. Јавна тужилаштва и судови су ово уочили, и приликом одбачаја кривичне пријаве или обуставе кривичног поступка према детету, обавештавају органа старатељства да би он предузео потребне мере из свог делокруга. Органи старатељства, на жалост, по тим пријавама најчешће не раде ништа јер или немају стварно одговарајуће службе (она само фигурира у организационој схеми), или служба нема потребне кадрове односно потребна средства, некад због сиромаштва општине, некад због тога што општина не жели да чини издатке на ову службу, сматрајући издатке учињене на њу некорисним трошењем новца (3). Такав став чини по правилу илузорним и рад суда у случајевима кад суд изрекне васпитну меру: велики број васпитних мера извршује (или води надзор над извршењем) орган социјалне заштите. Ако такав орган не постоји или само номинално постоји, онда пропада и сав уложени напор суда.

Друга је заблуда у томе што се на посао сузбијања малолетничког криминалитета гледа као на низ потпуно независних делатности разних органа. Недостаје довољна свест о томе да су старање о угроженим и запустеним малолетницима и вођење кривичног поступка према малолетним извршиоцима кривичних дела делови јединственог процеса заштите малолетника поверене из техничких разлога разним органима. Због тога не сме да изостане делатност ни једног од ових органа, нити сме да изостане сарадња између њих. Мора се разбити и схватање, не тако ретко, да орган социјалне заштите помажући суду ради туђ посао односно да суд помажући органу социјалне заштите ради посао овога органа. Мора се доћи до свести да је реч о једном јединственом послу у коме нити орган социјалне заштите ради посао суда нити суд посао органа социјалне заштите већ да обоје сарађују на једном истом заједничком послу.

Најзад, изгледа нам да у пракси није довољно схваћено да се функција судије за малолетнике не исцрпљује у извиђању и суђењу. Његова функција се не исцрпљује у томе, посматрано ни у вези са поједином случајем ког судија расправља, ни са једног ширег гледишта (види о томе под IV, 8). У погледу појединог случаја, доношењем решења или пресуде посао судије не само што није свршен већ управо у том тренутку почиње исто онако као што се посао органа старатељства не свршава већ почиње доношењем решења о стављању под старатељство. Кривични предмети малолетника по којима је изречена васпитна мера нису свршени са правоснажношћу одлуке: они су предмет судске активности и после тога. Суђење ту у ствари траје до обуставе мере. Суђење није само у изрицању васпитне мере већ и у одлучивању о измени, опозивању и обустави. — На тај други, битнији део своје функције судија обраћа несразмерно мању пажњу.

(3) Уношење од стране суда у решења о обустави поступка према детету клаузуле да се дете упућује органу старатељства ради предузимања мера из његове надлежности, у намери да се ово достављање решења органу старатељства третира као достављање судске одлуке на обавезно извршење (поступак који су судови користили), — правно се не може одржати.

IV. Посебно се треба осврнути на метод рада органа који учествују у кривичном поступку према малолетницима (4) и указати на неке појаве. Мислимо да су најважније следеће:

1. Судија за малолетнике често сматра (због тога што је судија) да је његов посао у основи, или чак искључиво, посао правног одлучивања. У ствари, правна страна поступка према малолетницима несумњиво постоји али је она свакако од најмањег значаја. Одређена педагошка, примењена психолошка и криминолошка знања, животно искуство, смисао за практично, способност и расположење за рад са људима на терену, иду испред тога. Било би још погрешније ако би судија међу правним питањима дао превагу питањима процесне форме. Процесне форме су у овој области већ у закону добрим делом уклоњене а за скоро све преостале, судији је остављена могућност да према приликама поступи на други начин, чиме је пребачено тежиште (и одговорност за правилан избор) са законског текста на оцену целисходности судије. Но при оцени поступања по целисходности мора се водити рачуна не само о непосредној већ и о даљим последицама. Тако, на пример, спајање поступка малолетног и пунолетног лица, поред онога што непосредно значи, значи и могућност одређивања истражног затвора (спајање се некад због тога и одређује) а значи и успоравање поступка јер су рокови општег поступка дужи. И у овој области поступка постоје спорна процесноправна питања: чак их има врло много. Без обзира на то, теорија и пракса се ипак првенствено морају задржавати на другим питањима која по своме значају иду испред процесноправних.

2. Истраживања у поступку према малолетнику иду у два правца: у правцу класичних истраживања која се врше и према пунолетним учиниоцима кривичног дела, и у правцу испитивања личности и прилика малолетника (5). Постоји понекад склоност да се истраживања у једном од ових праваца врше на штету истраживања у другом, тј. да се истраживање у једном правцу занемари, и још чешћа склоност да се истраживања у погледу личности и прилика малолетника, наведена у чл. 439 ЗКП, сматрају као једина истраживања која у припремном поступку у том правцу треба вршити, док одредба у ствари нема тај значај. Потребна су и друга истраживања а временом ће их бити све више.

3. Из вида се понекад губи да припремни поступак према малолетницима није ни по садржини ни по циљевима једнак са претходним поступком општег типа. И онда када се примењују у поступку према малолетнику, одредбе општег поступка могу се применити само сходно, не дословно. Ни једна процесна радња припремног поступка према малолетнику није истоветна са истоименом процесном радњом претходног поступка према пунолетном (позивање, довођење, реконструкција догађаја, саслушање сведока, итд.). До велике опасности за резултате и циљеве поступка

(4) Неспорно је, и на томе се нећемо задржавати, да се судска управа мора постарати о одабирању кадрова и стварању могућности да ти кадрови свој рад обављају заиста онако како је одређено у прописима.

(5) У ствари испитивање личности се врши и у случају пунолетних али у малолетних оно долази у први план, и закон одређује ближе у коме ће правцу она ићи.

долази ако се извршење процесних радњи у овим двама ситуацијама у пракси изједначи.

4. У Законику (чл. 439) су означене групе чињеница које у поступку према малолетницима треба истраживати означен је и начин на који ће се то вршити. У овој области се ипак отвара низ питања о методу и техници ових истраживања. Решења дата у Законику су јасна и добра али она намећу судији више један оперативан него студијски, више теренски него кабинетски стил рада. Судија није много расположен да се прихвати таквог начина рада.

Законик не предвиђа ниуком случају обавезно медицинско, психијатријско и психолошко вештачење ради утврђивања здравственог стања, душевне развијености и психичких својстава или склоности малолетника. Према Законику вештаци ће се одређивати када је то за утврђивање ових стања потребно, тј. стања ће се утврђивати увек али не увек преко вештака. Некад ће општа култура судије бити довољна а некада ће судија сам располагати психолошким и педагошким знањем стеченим посебном припремом или искуством (сваки судија, не само онај за малолетнике, у сваком моменту свога рада са учесницима било ког, а не само кривичног поступка, врши психолошка запажања и психолошке оцене) (6).

Утврђивање других чињеница: година, околности потребних за оцену душевне развијености малолетника, средине у којој живи, прилика под којим живи, и других околности које се тичу личности малолетника (обиласци, проверавања, прибављања извештаја, саслушања, итд.) врши према Законику (чл. 439, ст. 2) судија сам и лично, али може прикупљање појединих података о личности малолетника поверити и одређеном службенику органа старатељства, што значи само могућност поверавања (свакако изузетно) и само делимично поверавање.

Судија је међутим склон да тај део посла препусти другима не због сумње у своју способност да тај посао сам успешно обави, и не због веровања у боље резултате ако посао буде обављен преко другог већ због ustaljenih навика канцеларијског човека, због формираних ставова о свом достојанству које не дозвољава да се бави техничким пословима нижег реда, ван оквира чистог изрицања правде, а можда и из commoditeta. Упркос одредби Законика „треба утврдити...“ или „треба прикупити податке...“ која се њему обраћа, судија узима да неко други треба те доказе да прикупи, чињенице да утврди, итд. и њему поднесе. Судија зато уместо да ради сам, поверава радо прикупљање података (свих, не само појединих о личности малолетника) чиновнику органа старатељства. Судија иде на то решење без обзира што оно успорава поступак и што даје податке слабијег квалитета и онда кад се врши под нормалним околностима. Ако прикупљање врши неискусан службеник или се прикупљање врши преко месне канцеларије или комисије месне организације ССРН, подаци су непотпуни, нетачни и у ствари неупотребљиви.

(6) То знање не треба потцењивати. Ја тврдим да судија за малолетнике који је дуже савесно радио на тим пословима познаје боље психологију малолетног извршиоца него било који стручњак психолог који са таквим малолетницима није радио, односно боље него психолог без већег искуства, или психолог који се није бавио примењеном психологијом.

Прибегавање вештачењу такође је претерано коришћено. Тражећи мишљење вештака, једног или екипе, судија иде на то да пребаци вршење најзначајније своје функције на вештаке, верујући (погрешно) да тако и одговорност за одлуку пребацује на вештаке. Вештаци опет некад не посвећују много пажње овом послу: извештаји психолога и педагога су често празни, стереотипни, засновани понекад на малобројним преживелим менталним или педагошким тестовима, без образлагања пута којим се до одређеног закључка дошло, а у случајевима кад је изложен поступак помоћу кога се дошло до закључка, види се не ретко да читава зграда закључивања почива на неколико безначајних случајних података из којих су логиком седмогодишњег детета изведени закључци о најважнијим питањима на којима треба да се заснује одлука. Празнина вештачког извештаја покушава се некад да прикрије крупним магловитим изразима, скраћеницама које судија не разуме (7). Читав извештај је некад састављен на основу краткотрајног разговора са малолетником, од лица које обавља неку службу педагога или психолога али је далеко од тога да буде стручњак у тој области и чија педагошка односно психолошка знања заостају далеко иза онога чиме располаже интелегентан и искусан судија за малолетнике (8). Осим тога извештај вештака не би смео да се задржи само на констатовању садашњег стања, нити само на утврђивању мотива. Потребно је у првом реду утврђивати узроке који су довели до таквог стања и поставити прогнозу за будућност а то недостаје.

У погледу прикупљања података о малолетнику најрадије се иде на испитивање родитеља. Сматра се да су то личности које најбоље познају малолетника. Такво поступање није погрешно али треба бити опрезан у оцени података који се добијају од родитеља. Пракса је показала да родитељи, баш због тога што су родитељи, не знају све о малолетнику; у сваком случају да знају мање него нека друга лица, затим да родитељи често не казују све што знају о малолетнику или не казују искрено. Некад родитељи бране у првом реду себе због пропуштања у васпитању и надзору над малолетником, или га представљају горим него што је, да би се ослободили старања о њему, и неоправдано терете малолетника. У другим случајевима родитељи прикривају право стање ствари у намери да спрече, иначе потребно, изрицање васпитне мере према малолетнику.

Тешкоће у погледу утврђивања чињеница у припремном поступку наступају и услед постојања разних могућности за организовање припремног поступка и услед поделе рада између разних органа поступка, иако је постојање таквих могућности у принципу оправдано. Деобом спровођења

(7) То много не смета. Судија по правилу чита (и без резерве усваја) само закључак.

(8) У нашој теорији се упркос томе све више запажа тенденција која иде на то да судија помоћу вештака испитује личност окривљеног, да је судија обавезан прихватити мишљење вештака и онда кад га не убеђује. Ишло се дотле да се и закључци социјалног радника, који није ништа друго до технички помоћник судије, сматрају обавезним вештачким мишљењем иако овај нема никакву стручну спремност која се тражи за вештака. Та тенденција је заступана на западу од неких теоретичара последње деценије али је законодавац тамо био довољно разуман да је не прихвати односно да је прихвати са многобројним ограничењима, а тако прихваћену да штетљиво користи. Теоријска реакција на поменуто схватање долази све више до израза данас у тој истој средини.

припремног поступка између судије за малолетнике, органа унутрашњих послова и јавног тужилаштва разбија се јединство поступка. Судија за малолетнике, који никад не зна много о личности малолетника, у таквој ситуацији (где други органи воде припремни поступак или део тога поступка) зна још мање. Његова одлука која треба да буде заснована на најнепосреднијем сазнању претвара се са прикупљањем доказа и обавештења, онаквим како је напред изложено и са оваквом поделом рада, — у одлучивање по списима, и стога мање непосредно него суђење пунолетном лицу (9). Морају се отклонити сметње правилном утврђивању чињеничног стања које се у овом поступку тражи. Исправан је зато став јавног тужилаштва што мањег поверавања вођења припремног поступка органима унутрашњих послова. Чињенично стање, чије је утврђивање у сваком поступку значајно, има у поступку према малолетницима изузетан значај. Неутврђивање правог чињеничног стања и његових узрока и неправилна оцена тог стања доводе до неадекватне одлуке, са последицама далеко већег значаја од онога које има тако пропуштање у поступку према пунолетним лицима. У кривичном поступку према малолетнику санкција се изриче строго према личности („по мери“). Погрешке и пропуштања у припремном поступку доводе до површних и непотпуних оцена личности малолетника, и у крајњој линији до погрешно одабране мере.

5. При одлучивању о избору васпитне мере судија мора да се руководи искључиво разлозима здраве криминалне политике. Руковођење другим разлозима (смањењем трошкова спровођења васпитне мере, пребацивање трошкова спровођења васпитне мере на терет другог обвезника и сл.) доводи до изрицања неодговарајућих васпитних мера које не само да не користе већ наносе штету малолетнику према коме су изречене а ометају организовање процеса преваспитавања у васпитно-поправној установи у коју је малолетник упућен. До таквог изрицања васпитних мера ипак понекад долази, и инспекције у неким васпитно-поправним установама су то показале.

6. У погледу коришћења појединих института током припремног поступка и приликом изрицања васпитних мера, институте и мере треба оцењивати, према томе и примењивати, не према теоретској оцени њихове вредности него према томе како су се показале у пракси. Мера односно институт вреди онолико колико корисно служи. Судија не би смео поступати супротно свом унутрашњем уверењу, из страха да се не покаже заосталим, конзервативним, иако се такав став може понекад да осети. Потенцијалном могућношћу коју закон оставља судији да се сваком мером предвиђеном у закону послужи решено је и питање оправданости коришћења том мером кад се испуне услови, и питање слагања такве мере са правним системом.

7. Примена опортунитета која је у стварима малолетника остављена јавном тужиоцу и суду, уколико је реч о кривичном гоњењу је примена криминалополитичког опортунитета а уколико је реч о изостављању или

(9) Таква подела (тачније распарчаност) рада захтева и окупљање одговарајућег специјализованог кадра, кога иначе нема довољно, при сваком од ових органа.

замењивању појединих процесних форми, примена чисто процесног опортунитета. Постојање процесног опортунитета не овлашћује на произвољну замену једног процесног инструмента другим (из разлога простог комодитета и сл.). Произвољно замењивање појединих института, поред тога што је незаконито, замагљује стварну ситуацију и одузима могућност правилне криминалнополитичке оријентације. Говоримо ово због тога што се поступак некад обуставља с позивом на опортунитет иако постоји неки други основни разлог за непокретање односно обуставу поступка: на пример, дело није кривично (у случају незнатне друштвене опасности из чл. 4, ст. 2, КЗ поступак би требало обуставити због непостојања кривичног дела а не због неопортуности гоњења).

8. У погледу функције суда уопште Савезни устав (чл. 135, стр. 2), за њим устави појединих република, и најзад Основни закон о судовима опште надлежности стављају у делокруг судова, поред расправљања појединих случајева, даљу, битно различиту дужност: да прате и проучавају друштвене односе и појмове које су запазили у своме раду у погледу остваривања права и слобода грађана, као и друге друштвене односе и појаве које су од интереса за остваривање судске функције односно да, како у чл. 4 Основног закона о судовима опште надлежности стоји „прате и проучавају проблеме судске праксе, који су од интереса за правилну примену закона“. У погледу могућности остварења ових одредаба изражена је приликом њиховог доношења прилична и не неоснована скепса. Судови свакако неће моћи много да се уносе у проучавање запажених друштвених појава али већ само запажање и указивање на њих је значајно. У погледу појава везаних за процес (друштвених такође, али специфичних) ствар стоји сасвим друкчије: Поред констатовања појаве, суд са великом сигурношћу може да изнађе и праве узроке и да правилно оцени значај појаве. и зато је његова дужност да то учини. У поступку према малолетницима таквих појава има много, и могло се очекивати да ће се у тој области најпре и највише остварити ова активност суда али се та очекивања нису остварила. На пример, констатација да је било мало неслагања између јавног тужиоца, суда, органа старатељства и оштећеног у погледу предлога за обуставу поступка, — тражила је изналагање правог узрока томе. Узрок је могао бити, као што се без дубљег проучавања узело, што је јавни тужилац нашао правилну меру при свом одлучивању али такво стање може исто тако значити да органи старатељства, судија за малолетнике или веће за малолетнике нису вршили своју дужност сматрајући да је гоњење ствар јавног тужиоца и да они не треба да буду у томе ревноснији од њега. У погледу оштећеног то може бити знак резигнације, уверења да се, без обзира на оправданост захтева, под датим законским режимом не да ништа постићи (ако би разлог заиста био тај, онда је ситуација врло озбиљна, и цела ствар добија сасвим други вид). Можда ова чињеница значи да се суд слагао са јавним тужиоцем јер није желео себе да оптерети новим пословима. Ни један орган (изузев ако има непосредно користи од тога) не при-

влачи радо себи послове (10). Мера привременог смештаја (у прихватилиште или на сличан начин — чл. 441) коришћена је у Србији у 1964 само 30 пута а притвор 212 пута. Морало би се знати због чега је то тако, и ако се уставна привременог смештаја не примењује зато што има недостатака, у чему су ти недостаци. — Питање одбране малолетника, за коју законик тражи да обавезно буде вршена преко адвоката, и чињеница да у великом броју седишта општинских судова адвоката нема или их нема довољно, такође је појава коју судови треба да истакну и настоје да се нађе решење.

9. Вођење поступка мора ићи примерном брзином (не на штету његовог квалитета, као што је већ речено). Темпо пословања судова уопште представља највећи анахронизам у савременом друштву. Та се појава, поред свих мера предострожности предвиђених у Законику, јавља и у поступку према малолетницима (у пракси судова у Србији једна трећина предмета се суди преко три месеца), и то се на сваки начин мора избећи, а мислимо да се уз посвећивање довољне пажње и може избећи.

Излагања под IV, 1—9, показују да сви органи који учествују у поступку према малолетницима, морају да прилагоде свој метод, стил и темпо рада захтевима који произилазе из природе поступка према малолетницима. Захтев се посебно поставља у погледу судије за малолетнике. Он се са мало добре воље може остварити и такав ток догађаја треба и очекивати. Ако би даљи развој ипак показао да се такав преображај у начину рада судије за малолетнике не може постићи, не би остало ништа друго него да се ови послови одузму из надлежности суда и повере органу социјалне заштите који би преузео јединствено старање о свим малолетницима, како угроженим и запуштеним, тако и извршиоцима кривичних дела (сем случајева где треба избећи казну), који би сам изрицао и васпитне мере из Кривичног законика (оваква или слична решења у позитивним правима већ постоје).

Др. Тихомир Васиљевић

ПОВОДОМ НАЈНОВИЈЕ КОДИФИКАЦИЈЕ ТРГОВАЧКОГ ПРАВА САД

1. У Сједињеним Америчким Државама одавно постоји тежња великог броја правника да се прецедентно право у области трговачког промета замени законским регулисањем које би било више у складу са савременим развојем трговачког промета. С тим у вези већ крајем XIX а нарочито почетком XX в. чине се покушаји да се за одређене области као што су хартије од вредности, складишнице, коносмани и купопродаја донесу посебни закони. Једнообразни закон о купопродаји донет је 1906 по угледу на ен-

(10) Пример: суд, кога јавни тужилац обавештава да је поверио спровођење припремног поступка органу унутрашњих послова, има у закону овлашћење да преузме ту ствар али се то до сада није догодило ни у случајевима кад је било очигледно корисно.

глески Закон о купопродаји добара од 1893. Иако се амерички Закон базирао на енглеском, тако да је велики број одредби био готово истовестан, већ тада привредни живот САД наметао је потребу да се, на пример, детаљније регулише куповина путем робних докумената.

У вези са врло интензивним развојем привреде у Америци расла је и потреба да се постојећи једнообразни закони прилагоде новим условима. Међутим, уместо да се сваки закон мења и допуњава, Земаљска конференција помоћника за законе појединих држава САД као и Амерички институт за право ставили су себи у задатак да испитају могућности доношења једног законика који би обухватио све оно што се сматра трговачким правом (*commercial law*) које у САД има нешто уже значење од онога које се том термину (*droit commercial*) даје у Европи (1).

2. У вези са регулисањем ове материје у САД треба нагласити да је Уставом САД надлежност за доношење закона којима се регулише трговачки промет у искључивој надлежности појединих држава САД. Конгрес САД би евентуално могао донети законе о изједначењу права које већ постоји али због отпора према регулисању из центра одустало се од покушаја да се ова материја кодификује за целу територију САД. Ово тим пре што је 1938 Трговачко удружење Њујорка предложило да се донесе овакав закон али је овај покушај пропао. Због ове нешто сложене законодавне процедуре у САД, поменута Земаљска конференција пуномоћника за законе појединих држава САД као и Амерички институт за право предлажу још 1940 Једнообразни закон као модернизацију и координацију постојећих једнообразних закона о преносивим хартијама од вредности, купопродаји, коносману, складишницама и других закона који се тичу трговачког права. У 1945 отпочиње међутим рад на припремању трговачког законика тако да се најпре 1949 а затим 1952 појављује нацрт Једнообразног трговачког законика САД а 1958 ревидирани нацрт који предлагачи предлажу као њихов дефинитиван текст. Скупштина сваке државе могла је да усвоји овај закон (који је био нека врста модел-закона) после чега је закон постајао саставни део законодавства сваке државе која га је усвојила. Нешто касније, 1962, на основу примедби које су упућене Сталном уређивачком одбору (који се састоји од 5 представника Земаљске конференције пуномоћника и 5 представника Америчког института за право и по једног представника сваке државе САД) израђен је нови ревидирани текст (2).

До краја 1964 године 29 америчких држава и Колумбијски дистрибут усвојили су са мањим изменама, амерички Једнообразни трговачки законик. Џ. Монк (3) наводи да се озбиљно разматра могућност да Законик усвоји још шест држава САД а С. Менчиков (Mentschikoff) претпоставља да ће до краја 1965 или кратко време после тога Једнообразни трговачки законик

(1) Allan Fransworth: »Le droit Commercial aux Etats-Unis d'Amerique»; »Revue international de droit comparé», 1962, No 2 pp. 309—320.

(2) Превод Једнообразног трговачког законика САД који је објавио Институт за упоређо право у Београду израђен је према тексту од 1962.

(3) George Monk: An Introduction to the District of Columbia Uniform Commercial Code and Article 1; »Harvard Law Journal», II/1965, No 1 pp. 8—27.

постати позитивно право САД, било што ће га усвојити највећи број држава САД, било Конгрес САД, било што ће се комбиновати ова два начина (4).

Законик се састоји од десет делова: опште одредбе, купопродаја, трговачке хартије, банковни депозити и наплате, акредитиви, продаја на ђутуре, складишне признанице, коносмани и остале стварноправне хартије од вредности инвестиционе хартије с правом учешћа, посебно заштићени послови и на крају прелазне одн. завршне одредбе.

Простор нам не дозвољава да се опширније осврнемо на низ веома интересантних питања из овог обимног законика (који садржи 403 члана). С друге стране, треба нагласити да су извесни делови Законика детаљно регулисали одређена питања која су интересантна искључиво са гледишта америчке теорије и праксе (нарочито Део 9 који се односи на посебно заштићене послове одн. начин обезбеђења потраживања залогом) која може бити сва потрошна роба, опрема и пољопривредни производи за који су заинтересовани и повериоци и дужници у САД). Стога ћемо се у овом осврту задржати само на неким питањима из општег дела и дела о купопродаји која мислимо да би била интересантна са гледишта југословенске теорије и праксе.

3. У самом почетку, већ у чл. 1—102/3 Законик наводи да се дејство одредби Законика може да измени споразумом странака. Изузетак од овог правила које „представља једно од основних принципа Законика“ (5), његову „кључну одредбу“ (6), представљају обавезе поступања у доброј вери, обавезе савесног, разумног и пажљивог поступања које се не могу мењати.

Изван ових ограничења одредбе Законика могу да се мењају на начин који уговорним странама највише одговара. Уговорне стране, дакле, могу своја узајамна права и обавезе утврдити уговором, а само уколико тако не поступе, примењују се одредбе Законика које дају широку скалу правила у којима се може наћи одговор на готово сва питања која се у пракси могу појавити.

Браухер (7) наводи да у првој верзији Законика принцип аутономије воље није постојао, да су одредбе Законика биле когентне природе, да се нису могле мењати споразумом странака изузев уколико код саме одредбе није било предвиђено „уколико није друкчије уговорено“. Пошто је овакав став Законика у односу на аутономију воље странака био оштро критикован као став који је директно супротан принципима на којима почива „слободна привреда“, већ у нацрту Законика који је предат јавности 1957 уноси се принцип аутономије воље странака.

4. Законик предвиђа (чл. 1—105) да су уговорне стране слободне да одаберу *надлежно право* за регулисање својих међусобних односа с тим што се наводи да критеријум треба да буде да између посла у питању и државе чије право странке одређују као надлежно за регулисање њихових

(4) Soia Mentschikoff: Highlights of the Uniform Commercial Code, „The Modern Law Review“, 27/1964; 2, pp. 167—189.

(5) Robert Braucher: The Legislative History of the Uniform Commercial Code; „Columbia Law Review“, 58/1958; 6, pp. 798—814.

(6) Valter Malcolm: The Uniform Commercial Code in the United States; „The International and Comparative Law Quarterly“, 12/1963; 1, pp. 226—246.

(7) Braucher: op. cit., p. 807.

односа, треба да постоји разумна веза. Овом одредбом у ствари регулише се питање сукоба закона између држава САД.

Но, у низу одредаба у Законику одступа се од принципа аутономије воље у одређивању меродавног закона. Тако се наводи да се права поверилаца на продатој роби кад је реч о превари регулишу по закону државе у којој се роба налази (чл. 2—402). Одговорност банке за чињење или нечињење у вези с неком исправом којом се бави у сврху презентације, исплате или наплате, одређује се по законима места у коме се банка налази (чл. 4—102/2). Продаја „на ђутуре“ (чл. 6—102/4) регулише се законом места где се роба налази. Важност инвестиционих хартија с правом учешћа регулише се прописима власти надлежне за издавачеву организацију (чл. 8—106). И најзад, услови под којима важи и када постаје перфектно неко посебно заштићено право и услови под којима се то право може прописно провести кроз књиге и какво дејство производи то регистровање регулишу се према закону места у коме се налази пословни уред у коме преносилац потраживања држи своје књиге (чл. 9—103).

5. Део 2, којим се регулише купопродаја, углавном се заснива на Једнообразном закону о купопродаји робе из 1906 с тим што је стари текст ревидиран, актуелизиран и допуњен низом нових одредби.

Анализом одредби Дела 2 Једнообразног законика САД долази се до закључка да се не могу прихватити мишљења да је реч само „о промени технике“ у односу на досадашње законе или судску праксу, како се труде да прикажу многи амерички правници. Промене принципа у појединим деловима Законика тако су очигледне а да не говоримо о многим новинама које значе један озбиљан и оригиналан начин регулисања савременог трговачког промета. Примера ради може се указати на установу (*consideration*) (8), која је задржана у Законику само као историјска категорија јер су творци Законика схватили да *consideration* нема никакву корисну функцију. Тако према Законику (чл. 2—205) писмена и потписана понуда обвезује, чак и кад не постоји *consideration*. Концепција својине је напуштена у корист ризика (чл. 2—401) (9). Унете су модерне транспортне клаузуле које се широко примењују у међународном промету уопште, као и одредбе о акредитиву које се не разликују битно од Једнообразних правила и обичаја о документарном акредитиву које је саставила Међународна трговинска комора у Паризу.

С друге стране, извесна решења која можда имају своја оправдања у САД, тешко су разумљива континенталним правницима. Тако, на пример, према чл. 2—207 прихват може да обвезује чак и кад „садржи одредбе које

(8) »Consideration« у систему common law углавном одговара појму каузе (основа) у правним системима који се базирају на римском праву.

(9) Према Јединственом закону о купопродаји робе САД од 1906 (исто тако и према енглеском Закону о купопродаји робе од 1893) детаљно је регулисано питање преноса својине с тим што се наводи да ризик prima facie прелази са својином. Савремени промет робе није у тој мери заинтересован за својину, те се у најновијим трговачким законикима по правилу, регулише пренос ризика и с тим у вези одређује одговорност уговорних страна за случајни пропаст робе. Отуда и амерички Једнообразни трговачки законик регулише пренос ризика и не везује га за питање преноса својине.

допуњују или које се разликују од одредаба из понуде, односно одредаба о којима је постигнут споразум, сем уколико прихват није био изричито условљен пристанком на допунске и различите одредбе“. Иако се овакав начин регулисања образлаже потребама брзине трговачког пословања, треба имати на уму да често и сасвим ситне измене у прихвату могу да значе једнострано наметање услова, који могу да донесу знатне користи оној страни која их дописује, а страни која се с таквим условима накнадно мора да сложи, знатне штете. Супротно овоме, према југословенским Општим узансама (уз. бр. 20, ст. 1 и 2) „изјава о прихватању понуде мора у свему бити сагласна са понудом.“ Кад изјава о прихватању понуде није у свему сагласна са понудом, према југословенском схватању сматра се да је понуда одбијена и да је уједно учињена нова понуда од стране понуђеног.

Поменути члан Једнообразног трговачког законика САД изазвао је многе приговоре и у САД. С тим у вези судска пракса је различито тумачила чл. 2—207 Законика. Тако је у случају *Roto-Lith* (10) суд у САД стао на становиште да су „допунске одредбе у прихвату суштински мењале услове понуде и да су према томе значиле нову понуду која је, да би обвезивала, претходно морала бити потврђена“. Том приликом судија Олдрич (Aldrich) је изјавио да чл. 2—207 Законика треба врло брижљиво тумачити јер иначе може да доведе до поремећаја равнотеже у односима купац-продавац.

Ова идеја примљена је такође са много резерви и на Хашкој дипломатској конференцији априла 1964 на којој су донети Једнообразни закон о међународној купопродаји робе и Једнообразни закон о закључењу уговора о међународној купопродаји робе. На инсистирање америчке делегације слична одредба ушла је у Једнообразни закон о закључењу уговора о међународној купопродаји робе (чл. 7).

Све ово говори да овакве новине могу бити веома опасне и да се не могу сасвим правдати пословном политиком, олакшањем саобраћаја, итд. Ако би и могле евентуално да се примене код типских уговора и код робе одређене по роду, сасвим сигурно се ово правило не би могло да примени код уговора који имају за предмет робу која се израђује према спецификацијама, који се брижљиво студирају и где свака промена може да значи промену предмета уговора, а тиме и знатно друкчији положај оне стране која робу нуди.

Из Дела 2 Законика одабрали смо само неколико питања, и то: питање „добре вере“ при извршавању уговорних обвеза, као једно од главних принципа на којима почива Део 2, затим питање одговорности за продату робу и, најзад, питање правних средстава која стоје на располагању продавцу и купцу, — указујући на специфичности њиховог регулисања у Законику.

6. Амерички аутори истичу да се доктрина о *good faith* (добра вера, *bona fides*) приликом преузимања и извршавања обавеза не везује само за купопродају, већ да она треба да буде основ за процењивање свих активности регулисаних Закоником.

Слично овом и југословенске Опште узансе за промет робом у уз. бр. 3 истичу да су „поштење и савесност основно начело кога се странке морају

(10) *Roto-Lith Ltd. v. F. P. Bartlett & Co.*, 297 F 2d 497 (1962).

придржавати у пословима промета робом“. Даље се наводи да се странке не могу позивати на неку од узанси ако би њена примена у датом случају произвела последице противне томе начелу.

Према чл. 1—203 „сваки уговор или обавеза у смислу закона захтева да се приликом његове примене или извршења поступа у доброј вери“, а у чл. 1—201 (19) наводи се да „добра вера“ значи поштење у погледу чињеница, понашања или посла у питању.

У Делу 1 дате су основне дефиниције добре вере. Међутим, добра вера у купопродаји, тј. кад је реч о трговцу, значи „поштење у погледу чињеница и поштовања разумних трговачких стандарда о часном пословању“ (чл. 2—103 (6)). Другим речима критеријум за оцену да ли је један трговац поступао у доброј вери много је оштрији, јер се претпоставља да стручњак треба да познаје правила, обичаје и стандарде своје струке.

Општа обавеза поступања у доброј вери значи да се код сваког уговора подразумева да је потребна сарадња на страни једне уговорне стране како се разумна очекивања друге уговорне стране не би осујетила.

У вези са историјским развојем овог принципа Фернсуорт (Farnsworth) (11) наводи да је прво тумачење било потпуно субјективно (тзв. критеријум „чистог срца и празне главе“). Међутим, иако Енглези почетком XIX в. одбацују субјективни критеријум тумачења добре вере и замењују га објективним, захтевајући „опрезност и пажњу разумног човека“, субјективно тумачење добре вере задржало се у САД све до почетка XX в. када полако почиње да бива напуштано. Једнообразни трговачки законик се ослања на објективни критеријум (12) захтевајући од трговца да у својим пословним односима поштује „разумне трговачке стандарде о часном пословању“. Законик не даје дефиницију „разумних трговачких стандарда“, али овај израз најчешће прати „добру веру“ да би је ближе објаснио.

У пракси се дешава да једна од уговорних страна не поступа у доброј вери. Узмимо најчешћи пример када купац одбија да прими робу због незнатних мана у квалитету, мада је главни разлог за одбијање нагли пад цена на тржишту. Како ће суд да утврди да је у овом случају купац повредио „разумне трговачке стандарде о часном поступању у трговини“, зависи од оцене свих околности случаја. Сигурно је да је ово врло сложено питање и судови и арбитраже могу имати услед тога тешкоће с обзиром да ни појам „добре вере“, а ни појам „разумних трговачких стандарда“ није у Законику довољно прецизно одређен. Фернсуорт (13), међутим, сматра да дефиниција ових појмова и не треба да буде прецизнија и да је управо добро што је оваква, јер ће њена еластичност омогућити судовима да ову доктрину даље развијају у светлу непредвиђених околности и праксе.

(11) Allan Farnsworth: Good Faith Performance and Commercial Reasonableness under the Uniform Commercial Code; The University of Chicago Law Review, 30/1963; 4 pp. 666—679.

(12) В. чл. 2—306 (1) , 2—311 (1); добра вера која се тражи у поступању између трговаца такође подразумева објективни критеријум што се може видети у чл. 2—305(2) и 2—603 (3).

(13) Farnsworth: loc. cit. Фернсуорт у свом чланку наводи да би за даљи развој доктрине good faith требало простудирати немачку судску праксу која је, примењујући чл. 242 Нем. Грађ. зак. развила своје тумачење о Treu und Glauben.

7. Према чл. 2—316/2, да би се искључило свако претпостављено јемство у погледу подобности робе за нарочиту сврху, довољно је ако се каже, на пример, да „продавац не јемчи ни за што друго осим онога што је и како је описано у гарантном листу“. Према Законику, да би ово искључење било пуноважно, мора бити дато писмено и мора бити јасно уочљиво. Изузетак је једино кад се роба продаје уз услов „таква-каква“. У вези са овим питањем интересантни су примери које у свом чланку (14) наводи Хавкланд (Hawkland). Ево једног: продавац објави да продаје „генератор GE 1136 KW“ и истовремено у уговор унесе клаузулу којом „искључује сваку одговорност за изричите или претпостављене квалитете генератора“. Према аутору продавац неће моћи да испоручи генератор „Westinghouse 1000 KW“, јер „GE generator 1136 KW“ је изричито услов, без кога нема уговора. Међутим, уношењем клаузула о ограничењу односно искључењу одговорности продавац неће одговарати за функционисање генератора, јер је своју одговорност искључио и то на јасан начин ставио до знања купцу.

8. Једнообразни трговачки законик САД предвиђа различите начине (15) да се продавац заштити како у погледу обезбеђења плаћања куповне цене, тако и за случај да купац неоправдано одбије пријем робе или пре или у току испоруке. Овде ћемо се осврнути на нека од тих средстава, с тим што ћемо најпре видети каква решења даје Законик за случај да продавац посумња у платежну способност купца, пре него што му је роба испоручена а затим за случај да је роба већ испоручена.

а) Убрзање извршења и несигурност (чл. 1—208, 2—210, 2—609 и 2—611). — Једнообразни законик садржи одредбе према којима продавац има право да тражи извесна обезбеђења од купца уколико нема поверења у његову кредитну способност. Тако, на пример, он може захтевати плаћање пре уобичајеног рока „уколико у доброј вери сматра да су изгледи за плаћање односно извршење угрожени“ (16).

Према чл. 2—609/1 „за случај да се у извршење уговора од стране било које стране уговорнице основано посумња, друга страна може писмено захтевати подобно уверавање да ће уговор бити уредно извршен. Док не прими такво уверавање она може, ако је то трговачки оправдано, са своје стране престати да извршава уговор у мери за коју није добила уговорену противнакнаду“. Та одредба може да буде веома опасна. Она може да отвори пут многим споровима за утврђивање шта се сматра „основаном сумњом“ и да ли је у конкретном случају постојала разумна основа за осећање несигурности. У пракси се често дешава да продавац уместо да захтева убрзање плаћања од стране купца престане са испоруком. Овакав начин би се сматрао раскидом уговора уколико суд не утврди да је продавац сходно одредбама чл. 2—609 имао основа да посумња да му купац неће платити.

(14) William Howkland: Limitation of Warranty under the Uniform Commercial Code; »Howard Law Journal«, II/1965; 1 pp. 28—48.

(15) Уобичајени начин плаћања робе у САД је да се роба прими и тек у једном одређеном року после тога да се плаги. Према Једнообразном трговачком законуку плаћање чеком у време испоруке робе сматра се као продаја за готов новац, под условом да се прописно презентирани чек хонорише. У случају нехонорисања чека настаје посебна ситуација између купца и продавца, која међутим, не дира у права трећег лица које је у међувремену стекло робу, изузев ако није реч о превари.

(16) Једнообразни трг. зак. САД, чл. 1—208.

б) *Предаја робе на превоз од стране продавца уз обезбеђење његових својинских права* (чл. 2—505, 2—512, 2—513). — Предаја робе на превоз од стране продавца уз обезбеђење његових својинских права (тзв. *passum reservati dominii*) је стандардни начин у САД да се продавац најпотпуније обезбеди за робу. Он то може да учини: а) прибављањем коносмана који се преноси по његовој наредби или на други начин; или б) прибављањем непреносивог коносмана који гласи на њега или лице које он именује. Ово своје право продавац може да оствари и тиме што ће од купца уговором захтевати да му робу плати пре него што је прегледа (чл. 2—512). Исти резултат продавац постиже и ако у уговор унесе клаузулу ЦОД (плаћање приликом испоруке) јер ни у овом случају купац практично нема могућности да робу прегледа.

в) *Продавчево право да робу заустави у току превоза* (чл. 2—705). — Једнообразни законик ово право назива „заустављање испоруке“. Користећи се одредбама овог члана продавац може зауставити испоруку вагона, камиона, авиона..., уколико купац одустане од уговора или не изврши приспело плаћање пре испоруке, односно „уколико је продавац по неком другом основу овлашћен да задржи робу или да захтева њен повраћај.“

г) *Права продавца у случају кад открије да је купац платежно неспособан* (чл. 2—702). — Ако констатује да је купац платежно неспособан а роба му је испоручена, продавац стиче право на повраћај робе уколико стави захтев у том смислу у року од 10 дана од тренутка када купац прими робу. Међутим, уколико је продавац три месеца пре испоруке био лажно обавештен о купчевој солвентности, не примењује рок од 10 дана. Треба додати с друге стране да је ово право продавца условљено правима редовних купчевих купаца, других купаца у доброј вери као и купчевих заложних поверилаца која су регулисана чл. 2—403.

Овде су поменута само нека права продавца. Законик такође познаје продају ради покрића (чл. 2—706), право на накнаду штете (чл. 2—708), тужбу за наплату цене (чл. 2—709), као и право на споредну штету коју продавац претрпи, а која обухвата све нормалне дажбине у трговини, трошкове и провизије до којих је дошло у вези са заустављањем испорука, превозом, старањем о роби и смештајем робе после повреде уговора од стране купца (чл. 2—710) (17).

9. У вези са правним средствима купца Законик полази од тога да је важно утврдити тренутак идентификације робе (18) (*appropriation*) јер у том тренутку купац стиче својину и гарантован интерес на роби, чак и у случају да тако идентификована роба није саобразна уговору (чл. 2—501).

а) *Право купца на извршење у природи или на тужбу „in replevin“* (чл. 2—716). — Према Једнообразном законнику САД право на реално извршење

(17) На овим правима продавца се нисмо дужа задржали због тога што су ово правна средства која нису специфична за америчко право, већ су као таква позната и у југословенском и у упоредном праву.

(18) Према Законнику (чл. 2—501) идентификација робе може да се изврши у свако доба и на сваки начин о којем се стране изричито споразумеју. Међутим, уколико нема изричитог споразума, идентификација наступа: (а) у време закључења уговора, ако је у питању роба која већ постоји, и (б) у време кад продавац робу отпреми, маркира или на други начин одреди као робу на коју се уговор односи, ако је у питању уговор о купопродаји будуће робе.

уговора купац има у сасвим изузетним случајевима. То је онда кад је реч о индивидуално одређеној роби „или у другим предвиђеним случајевима“. Тужбом *in replevin* (19) купац има право да захтева идентификовану робу, ако и поред свег труда не буде у стању да изврши куповину ради покрића или „ако је из датих околности очигледно да ће такав труд бити узалудан...“

б) *Права купца у случају да продавац постане платежно неспособан* (чл. 2—502). — Уколико продавац постане инсолвентан, а купац исплати део или цео износ цене за робу која још није отпремљена и уколико понуди остатак он може захтевати да му се роба испоручи у року од 10 дана по уплати прве рате.

Законик такође регулише положај купца *bona fide* (чл. 2—503) који стиче титулус без обзира што куповина није правно ваљана; затим посебно заштићено право купца на одбијеној роби (чл. 2—711) које обухвата право на повраћај цене, куповину ради покрића, накнаду после штете (*damnum emergens*) и изгубљену добит (*lucrum cessans*) (чл. 2—715).

На крају овог поглавља у коме је указано на нека значајнија питања из правног регулисања купопродаје треба такође напоменути да у погледу доказивања претрпљене штете која полази од тржишне цене Законик предвиђа (чл. 2—723) да се таква штета утврђује према текућој цени такве робе у време кад је оштећена страна сазнала за одустанак од уговора. Овом начину могло би, можда, да се приговори да уноси један субјективан елеменат у иначе објективне околности. Не би ли боље било да релевантно време буде време одустанка од уговора, а не време кад је оштећена страна „сазнала за одустанак“.

10. Ако се узме у обзир велики број америчких држава које су до сада усвојиле Једнообразни законик онда је разумљив и изванредно велики интерес који је Законик побудио и у САД и у иностранству. Сама чињеница да је овај Законик донет, представља успех који је утолико већи ако се има у виду традиционални отпор судова и правника уопште у систему *common law-a* према законском регулисању ове материје.

Међутим, чак и кад Законик усвоје све државе САД — што ће вероватно да уследи током ове или следећих година — тиме је завршена само прва, мада најтежа фаза у регулисању ове материје. Како је један од главних циљева Једнообразног законика да се „уједначе правна правила разних држава“, тај циљ моћи ће да се оствари најпре и најефикасније ако државе приликом усвајања Једнообразног законика учине минимална одступања од званичног текста и уколико се судови приликом тумачења буду — бар у прво време — више ослањали на званични коментар уз Законик, а мање на судске прецеденте.

Треба на крају истаћи да је Једнообразни законик свакако логична последица напора америчких правника и политичара да се одређене области друштвеног живота регулишу на једнообразан начин у целој земљи. Искуство је показало да је привреда имала доста тешкоћа што је због фе-

(19) Специјална тужба којом тужилац предлаже да се туженику заплени роба и њему преда с тим што се он претходно уз кауцију обавезује да ће пристати да суд у редовном поступку испита законитост овакве заплене.

дералног уређења свака држава САД доносила своје прописе или се ослањала на своје судске прецеденте. Промет робе у најширем смислу речи је достигао такве размере не само између 50 држава САД него и између САД и иностранства, да је било крајње време да се ова значајна област регулише на начин који ће најбоље да одговара савременој робној размени.

Др. Јелена Вилус

ТРАЖЕЊЕ ОБАВЕШТЕЊА ПО ЧЛ. 65 ЗАКОНА О УПРАВНИМ СПОРОВИМА

При расправљању управних спорова наши врховни судови траже обавештења од надлежних органа и организација о разлозима због којих они не поступају по правоснажним пресудама тих судова, иако су за њих обавезне у смислу чл. 4 Закона о управним споровима. Врховни судови овакву праксу углавном заснивају на чл. 65, ст. 2, ЗУС према коме суд по пријему уредног захтева странке за издавањем управног акта, којим би се заменио управни акт надлежног органа или организације, има дужност да затражи од тог органа или организације обавештење о разлозима због којих управни акт није донет.

Рок за тражење обавештења. — Према чл. 65, ст. 1, ЗУС рок у коме је суд дужан да затражи обавештење од надлежног органа везан је за постојање захтева странке за издавање управног акта. Ако је захтев странке уредан, суд ће своју дужност извршити одмах по пријему захтева странке односно без одлагања.

Не би се могло бранити схватање да постоји само дужност суда да тражи обавештење а да рок у коме он то треба да учини није одређен. Рок је чврсто везан за постојање захтева странке јер је у наведеном пропису речено: „по таквом захтеву суд ће затражити од надлежног органа обавештење [...]“. Међутим, иако законодавац не употребљава термин „по поднетом захтеву“, што би значило да је суд дужан да тражи обавештење одмах односно без одлагања по поднетом односно примљеном захтеву, већ употребљава термин „по таквом захтеву“ своди се на исто јер „такав захтев“ је у ствари „поднет захтев“.

У пракси, наши врховни судови и њихова одељења углавном тако и поступају.

Захтев странке. — Из стилизације чл. 65, ст. 1 и 2, ЗУС произилази да захтев странке не може бити упућен на тражење обавештења већ само на издавање управног акта. Тражење обавештења је искључива дужност суда и странка нема са тим никакве везе. Чланом 65, ст. 2, ЗУС прописан је у ствари поступак суда ако надлежни орган у прописаним роковима не донесе нови управни акт а странка поднесе захтев суду за издавање тог акта. Према томе, странка која је безуспешно покушавала да добије

решење од надлежног органа није заинтересована који су разлози услед којих државни орган одбија да поступи по правоснажној пресуди, већ је странка првенствено заинтересована да дође до свога права. Због тога она и тражи од суда да суд донесе акт који није донео надлежни државни орган. Захтев странке у смислу чл. 65, ЗУС може бити само упућен на издавање управног акта а не и на тражење обавештења. Међутим, у пракси се могу наћи случајеви у којима суд у својој пресуди наводи „да је тужилац предложио да се на основу чл. 65, ЗУС затражи обавештење због чега тужени орган није поступио по пресуди [...]“ (1).

Странку свакако ништа не спречава да у истом захтеву затражи од суда издавање управног акта и обавештење од надлежног органа, али у оваквим случајевима не наступа дужност суда да тражи обавештење због тога што је у том смислу поднет захтев већ дужност суда да тражи обавештење наступа зато што је странка затражила издавање управног акта од стране суда.

Из наведеног би произашло да би у пракси судова захтев којим странка предлаже суду само тражење обавештења од надлежног органа или организације требало сматрати као захтев за издавање управног акта од стране суда. Према томе, не би требао суд да у својим пресудама наводи, као што је то случај у цитираној, „да је тужилац предложио да се затражи обавештење“ већ да је тужилац затражио издавање управног акта од стране суда.

У вези са захтевом странке да суд изда тражени управни акт који није у прописаном року донео надлежни орган, могу се поставити више питања. Једно од њих је и питање колико пута би странка требала да постави свој захтев суду? Свега једном или више пута?

Према чл. 65, ЗУС који се о томе не изјашњава, произишло би да се могу бранити два схватања. Прво — да странка може и треба само једном да постави свој захтев. Друго — да странка може више пута постављати свој захтев суду за издавање управног акта односно да може постављати све дотле док суд или надлежни орган не донесе тражени управни акт.

У прилог првог схватања, које у нашој пракси није прихваћено, могло би се навести да је реч о категоричном пропису којим је предвиђен поступак како за странку тако и за надлежног органа и за суд, те да нема никакве сврхе понављати већ учињене процесне радње. Према томе, ако се је странка користила својим правом на начин наведен у чл. 65 ЗУС, она је у потпуности исцрпила сва своја правна овлашћења у вези са тим. Даљи поступак проводи суд на основу чл. 65, ст. 2, ЗУС и странка нема никаквог утицаја на ток тих радњи. Сама дужност за издавање управног акта (свакако ако су испуњени тражени услови) прелази на суд а странка се је већ у том смислу и обратила суду, тако да нема никакве потребе за поновним обраћањем суду.

Према томе, сваки следећи захтев странке представља само понављање првобитног, а то није ни потребно ни нужно. Отуда, прво схватање

(1) Види пресуду У бр. 313/62 од 15 јуна 1962 у писарници Врховног суда СР Србије

које се може бранити јесте да странка треба само једном да поднесе свој захтев јер само он производи правни ефект а да сви остали захтеви које би странка поднела касније немају тог правног ефекта па су самим тим и непотребни.

По другом схватању које се може бранити и које се усталило у нашој пракси, странка може више пута подносити свој захтев суду. Какав је правни ефект ових поновљених захтева већ смо видели. При првопримљеном уредном захтеву странке суд је на основу закона, тј. у конкретном случају на основу чл. 65 ЗУС дужан да дејствује до краја у отклањању спорне правне ситуације. Међутим, као што ћемо то на одређеном месту видети, он то увек не чини. С обзиром на то, странка се поново обраћа суду са својим захтевом. У већини случајева суд води по тим захтевима само делимичан поступак којим не постиже циљ, тако да се странка поново обраћа суду са својим легитимним захтевом и то може трајати у тежим случајевима и по неколико година (2).

У оваквим случајевима тежиште се пребацује на сасвим други терен. Сваки први и сви остали захтеви странке производе исте правне ефекте. С обзиром на то, теоријски гледано, сем првог захтева није потребан више ни један јер се све у крајњој линији своди на исто. Међутим, у пракси суд увек после сваког поновљеног уредног захтева странке покреће поступак и тражи обавештење од надлежног органа о разлозима због којих управни акт није донет. Веома често, као што је већ речено, суд зауставља своју активност на извршавању само првог дела обавезе док други део своје обавезе занемарује. Отуда се је код нас и уврежила непотребна пракса да странка више пута поставља потпуно истоветан захтев и да суд више пута тражи обавештење у нади да ће надлежни орган ипак учинити оно што је дужан на основу закона. Тиме је дужност суда на издавање управног акта упућена другим правцем. Правцем тражења обавештења а не правцем коначног поступања по захтеву странке односно издавању управног акта од стране суда.

Дужност суда да тражи обавештење. — Законодавац је чл. 65, ст. 2, ЗУС предвидео обавезу за суд да тражи обавештење од надлежног органа о разлозима због којих управни акт није донет, и то следећим речима: „по таквом захтеву суд ће затражити од надлежног органа обавештење о разлозима због којих [...]“. Према томе, на овај начин законодавац је употребљавајући израз „суд ће“ предвидео његову обавезу на тражење обавештења. Услов за наступање ове обавезе суда јесте постојање уредног захтева странке.

Иако нија спорна ова обавеза суда на тражење обавештења, може се поставити питање зашто законодавац употребљава израз „суд ће затражити“ а не израз „суд ће захтевати“?

Ако се језички анализира прва реченица чл. 65, ст. 2, ЗУС, видеће се да је законодавац оваквом стилизацијом покушао да избегне гомилање истородних речи. Чл. 65, ст. 2, ЗУС гласи: „По таквом захтеву суд ће затражити од надлежног органа обавештење [...]“. Пошто је већ употребио

(2) Види пресуду II У бр. 11030/од 22 децембра 1961 у писарници Врховног суда СР Србије.

израз „по таквом захтеву“, законодавац није поново желео да ставља израз „захтевати“ већ је ставио израз „затражити“ јер би иначе прва реченица чл. 65, ст. 2, ЗУС гласила овако: „По таквом захтеву су ће захтевати [...]“. Међутим, ЗУС у потпуности изједначаје израз „захтевати“ са изразом „затражити“. У чл. 65, ст. 1, ЗУС стоји: „Ако тај орган не донети акт ни за седам дана од овог тражења, странка може тражити доношење таквог акта од врховног суда [...]“. У чл. 65, ст. 2, ЗУС стоји: „По таквом захтеву суд ће [...]“. Из овог јасно произилази истоветност употребљених израза.

Према томе, постоји захтев странке управљен на суд за издавање управног акта. С обзиром да је реч о правном захтеву странке постоји дужност суда да поступи по таквом захтеву у складу са одредбама чл. 65, ст. 2, ЗУС. Уколико суд не би поступио по захтеву странке, свакако да би то требало да доведе до примене одређених санкција.

Дужност органа да да обавештење. — Надлежни орган, од кога врховни суд који је донео пресуду у првом степену тражи обавештење, дужан је у смислу чл. 65, ст. 2, ЗУС да да ово обавештење. Његова дужност састоји се у томе да обавести надлежни суд о разлозима због којих управни акт није донет.

Рок за давање обавештења. — Надлежни орган дужан је дати тражено обавештење одмах а најдаље у року од седам дана. После истека рока од седам дана, ако се испуне одређени услови предвиђени у чл. 65, ст. 2, ЗУС суд би био дужан да донесе тражени управни акт којим би у потпуности заменио акт надлежног органа који је одбио да га донесе.

Давање обавештења које оправдава неизвршење. — Чл. 65, ст. 2, ЗУС прецизира овлашћење суда да суд донесе решење које ће у свему заменити акт надлежног органа уз два услова. Ти услови су: (а) да надлежни орган не да тражено обавештење одмах а најдаље у року од седам дана и (б) да дато обавештење по нахођењу суда не оправдава неизвршење судске пресуде односно доношење новог управног акта од стране надлежног органа. Уколико по нахођењу суда дато обавештење оправдава неизвршење судске пресуде, суд се неће користити овим својим овлашћењем.

Законодавац није навео случајеве који би оправдавали неизвршење судске пресуде. У такве случајеве свакако се могу убројити прво они који имају свој основ у самом Закону о управним споровима. Значи: (а) надлежни орган у свом обавештењу истиче да пресуда није донета; (б) да му није уручена; (в) да од њеног примања није прошло 30 дана; (г) да странка није тражила од надлежног органа посебним поднеском доношење управног акта, или (д) да га је тражила али да од дана предаје поднеска није још протекао рок од седам дана. Друго, у оправдане случајеве могли би се сврстати и сви они који су по оцени суда такве природе да спречавају надлежни орган да поступи на начин како му то закон налаже.

Недавање обавештења. — Поводом примене овлашћења из чл. 65, ст. 2, ЗУС у пракси се могу запазити случајеви у којима надлежни органи не дају суду тражено обавештење упркос изричите законске одредбе да

је „надлежни орган дужан дати ово обавештење [...]“. На овом месту ми ћемо дати само груб узорак ових појава у одређеним областима друштвеног живота.

Тако, у случају Л. М. из З., који је водио управни спор против решења Републичког завода за социјално осигурање из Београда бр. 04/-218597 од 21 априла 1960 суд је донео пресуду У бр. 1423/61 од 24 априла 1961 којом је тужбу уважио и поништио решење. Републички завод за социјално осигурање, као надлежни орган, није донео решење по пресуди овог суда. По захтеву Л. М. из З. а на основу чл. 65 ЗУС, Врховни суд НР Србије — Веће за управне спорове — донело је решење којим је позвало Републички завод за социјално осигурање да у року од седам дана извести суд због чега није донето решење по пресуди тога суда. Како Републички завод за социјално осигурање није ни по овом решењу донео своје решење у извршењу наведене пресуде У бр. 1423/61 од 24 априла 1961 то је Врховни суд 5 фебруара 1963 поново тражио обавештење од наведеног завода. Републички завод за социјално осигурање није поступио по овој ургенцији, те је суд због тога поново ургирао 17 априла 1963, 3 јуна 1963, 15 августа 1963, 29 октобра 1963 — али без резултата.

Врховни суд НР Србије пресудом У бр. 313/62 од 15 јуна 1962 уважио је тужбу и поништио решење НОС Крагујевац бр. 04-1293/1 од 17 фебруара 1961. На основу ове правоснажне пресуде тужилац Ј. М. предложио је 15 новембра 1962 доношење решења од стране суда. Пошто је суд тражио обавештење, тужени орган НОС Крагујевац је 17 децембра 1962 известио Врховни суд НР Србије да располаже само са примерком пресуде, те затражио списе и истакао да ће поступити по пресуди чим их буде добио. Суд је доставио све списе 26 јануара 1962 а НОС Крагујевац потврдио пријем на доставници која се налази у списима, те је очигледно да недостатак списка није прави разлог неизвршењу пресуде. Ово утолико пре што је суд први пут ургирао 23 новембра 1962, затим 7 јануара 1963, 15 фебруара 1963, 29 марта 1963, 7 маја 1963 — а тужени орган није поступио по пресуди. На дан 15 јануара 1964 стање је било још увек непромењено јер наведени орган није хтео да поступи по пресуди а ни суд није применио чл. 65 ЗУС.

У управном спору против решења Комисије за службеничке послове Извршног већа НР Србије бр. 04-29312/1-61 од 19 јуна 1961 Врховни суд НР Србије донео је пресуду II У бр. 11030/61 од 22 децембра 1961. Како ова Комисија није у року донела тражено решење, то се је тужилац Ш. М из Београда обратио 25 маја 1962 поднеском Врховном суду са захтевом да суд примени своја овлашћења из чл. 65, ст. 2, ЗУС. Врховни суд обратио се је овој Комисији на законом прописани начин 30 маја 1962. Међутим, пошто наведена Комисија и даље није била вољна да изврши наведену пресуду, тј. да донесе своје решење, то је суд поново ургирао и то 2 јуна 1965, 6 јула 1962, 18 септембра 1962, 23 октобра 1962, 22 новембра 1962, 24 децембра 1962, [...] 16 октобра 1963, 23 новембра 1963. — На дан 15 јануара 1964 године, стање је било непромењено јер наведена Комисија није хтела да поступи по пресуди а ни суд да донесе решење у смислу чл. 65, ст. 2, ЗУС.

У следећем случају Савезни врховни суд донео је пресуду Уж бр. 1506/62 од 24 фебруара 1962 којом је поништио решење Комисије за службеничке послове Извршног већа бр. 04-31997/1-61 од 10 јула 1961. Комисија није поступила по примедбама суда те није донела никакво решење. Због тога суд по захтеву странке за примену чл. 65, ст. 2, ЗУС ургира 1 августа 1962, 6 септембра 1962, 22 октобра 1962, 23 новембра 1962, 7 јануара 1963, 5 марта 1963, 20 априла 1963, 24 маја 1963, 16 октобра 1963. — На дан 15 јануара 1964 стање је још увек непромењено.

На овом месту је наведено само неколико случајева овакве праксе али их је било у много већем броју (3).

Овакве тешкоће постојале су и у нашем предратном праву али нису их мимоишле ни друге државе. И Француска, која се оправдано сматра колевком идеје о административном судству и која је имала много дужу и разноврснију праксу од Србије односно доцније Југославије, често се је сукобљавала са овим проблемима. Није била ретка појава да административна власт није хтела да поштује одлуку Државног савета и да по њима поступа.

Као што се из наведене праксе може закључити, има случајева да надлежни органи не дају обавештења о разлозима због којих не поступају по правоснажним пресудама врховног суда које су за њих обавезне. Са друге стране, може се такође закључити да судови више пута траже обавештења од надлежних органа. Као што смо видели, то се може протегнути и на више година.

Празни основ за виšekратно тражење обавештења. — Пракса дуго-трајног тражења обавештења нема свог основа у чл. 65 Закона о управним споровима. Према овом пропису, произилази да суд може само једном тражити обавештење а затим, ако га не добије или ако по његовој оцени добијено обавештење не оправдава неизвршење пресуде, да је дужан донети решење које у свему замењује управни акт надлежног органа. Једини изузетак за виšekратно тражење обавештења био би случај да суд налази да дато обавештење оправдава неизвршење пресуде. С обзиром на такву оцену суда, могло би се очекивати да по протеклу одређеног времена суд затражи од надлежног органа поново обавештење. Није искључено да се може догодити да и по поновном обавештењу надлежног органа још увек постоје разлози које суд уважава за неизвршење пресуде. Могли би даље претпоставити оправданост још једне ургенције али је веома тешко бранити схватање да и после неколико година још увек постоји оправданост и законитост таквог поступања. Са друге стране, још је теже бранити гледиште о законитости таквог поступања кад надлежни орган уопште не даје тражено обавештење. У раду наших судова, пракса дуготрајног тражења настала је на први поглед као последица довођења у везу чл. 65 са чл. 39 ЗУС. Међутим, обична анализа ових прописа указује да се и овим путем не може наћи оправдање за наведену праксу. Да је законодавац употребио речи „суд ће по правилу донети решење“, ситуација би несумњиво била друкчија. Како је међутим речено „суд ће“, то значи да постоји дужност суда да он у свим случајевима кад надлежни орган одбије да да тражено обавештење, у одређеном року или ако га да, али оно не оправдава неизвршење пресуде, донесе решење које ће у свему заменити акт надлежног органа. Из овог би произашло да се не може наћи законско оправдање за вишегодишње тражење обавештења ни тада када се доведу у везу чл. 65 и чл. 39 ЗУС.

(3) Види пресуде односно предмете у писарници Врховног суда Србије УИ-47/61, УИ-79/61, УИ-85/61, УИ-132/61, УИ-184/61, УИ-72/62, УИ-119/62, УИ-125/62, УИ-176/62, УИ-212/62, УИ-213/62, УИ-231/62, УИ-244/62, УИ-249/62, итд.

Међутим, важно је овде напоменути да наша судска пракса стоји на становишту да се решење по чл. 65 ЗУС може донети само у случају ако је чињеничко стање потпуно утврђено у управном поступку односно за случај да чињенично стање није потпуно утврђено у управном поступку ако сам суд утврди чињенично стање (4). С обзиром да у оваквим случајевима суд може али не мора да утврђује чињенично стање, изведено је и његово право на виšekратно тражење обавештења.

Оваква пракса не одговара духу развоја наших права или тачније чл. 36 ЗУС од 1952 требало је мењати. Несумњиво је да би требало да суд и даље решава спорове на подлози чињеница које су утврђене у управном поступку али ако надлежни орган одбије да донесе нов управни акт уместо поништеног, онда је требало прописати дужност суда да сам утврди чињенично стање и да на подлози тако утврђеног чињеничног стања донесе пресуду а не оставити суду само ту могућност јер нам пракса показује да је он не користи.

Са друге стране не видимо озбиљнијих разлога да суд у случајевима из чл. 39 ЗУС од 1965 не би могао истовремено утврдити чињенично стање и на бази њега донети решење по чл. 65 ЗУС (5). У прилог тога свакако се може навести економичност поступка јер према садашњем стању праксе, да би се применио чл. 65 ЗУС у вези са чл. 39, било је потребно да суд утврди чињенично стање, те да на њиховој подлози донесе пресуду а управни орган да не донесе управни акт у њеном извршењу.

Међутим, у стварности постоји и дубок разлог за овакву праксу. Поступити по одредби чл. 65, ст. 2, ЗУС у сваком случају, дакле, у складу са законским прописима, значило би да је на суд пребачен један посао који би га онемогућавао да са успехом и благовремено свршава и онако велики број управних спорова ван поступка предвиђеног у чл. 65 ЗУС. Нормалан рад суда био би онемогућен односно јако отежан у првом реду због тога што би суд био у ситуацији да утврђује чињенице и спроводи доказни поступак што је пропустио да учини надлежни орган у управном поступку а услед чега се у претежном броју спорова акт државног органа и поништава (чл. 39, ст. 2), па да тек онда донесе одговарајуће решење односно да поступи по чл. 65, ст. 2, ЗУС. На овај начин појавила би се опасност још штетније праксе јер би се надлежни органи растерећивали на овај начин својих обавеза.

Налазећи се у таквој опасности суду није преостало ништа друго него да констатује и толерише кршење одредбе чл. 65, ст. 2, ЗУС. Међутим, у драстичним случајевима суд се је ипак служио наведеним овлашћењима из чл. 65, ст. 2, ЗУС.

Санкције за недавање обавештења. — Закон о управним споровима, како онај од 1952 тако и овај од 1965, не предвиђа санкције ни против надлежног органа ни службеног лица или његове имовине због недавања

(4) Види: Решење Савезног врховног суда Уж 5131/57 од 4 X 1957, Збирка, књ. II, св. 3, бр. 793.

(5) „Суд доноси по чл. 65 ЗУС решење које у свему замењује акт надлежног органа, преузима улогу тог органа у односу на такав акт и овлашћен је да чини све на шта је овлашћен сам надлежни управни орган“ (Решење Савезног врховног суда Уж 3190/56 од 2. VI. 1965, Збирка, књ. I, св. 2, с. 347—348).

обавештења. Једино средство које ЗУС предвиђа које може али не мора довести до одговорности, јесте дужност суда да у оваквим случајевима обавести виши орган. Последице оваквог обавештавања нису прописане у овом закону јер оне зависе од службеничких прописа. У пракси ово обавештење се спроводи на тај начин што суд приликом примене чл. 65 ЗУС доставља један примерак решења непосредно вишем органу од органа који је одбио да поступи по пресуди. Из тога произилази да суд мора известити виши орган само у случајевима примене чл. 65 ЗУС док у другим случајевима он нема ту дужност. Из тога се види веома ограничени домаћај овог обавештавања. Мишљења смо да такво обавештавање треба да има превентиван карактер како би виши орган предузимањем одговарајућих мера могао утицати на нижег органа да поштује обавезност пресуда и тиме доприносити ефикаснијем односно бржем остваривању права странака и пунијој заштити начела законитости. Када би постојала обавеза суда да приликом сваког ургирања обавештава виши орган да надлежни орган не поступа по пресуди суда која је по закону и самој својој природи за њега обавезна, тада би виши орган морао предузети против тог органа одређене мере јер би у противном значило да се и он солидарисе са кршењем законитости. Према томе, у ЗУС је свакако требало предвидети дужност суда да после сваког траженог обавештења од надлежног органа зашто не поступа по пресуди, известити виши орган о разлозима односно о резултатима који је тиме постигнут.

Закључак. — Из досадашње анализе чл. 65, ст. 2, ЗУС могло се закључити да постоји незаконита и штетна пракса дуготрајног тражења обавештења. Таква пракса и ако има неко своје оправдање, она нема свог основа у закону. Са друге стране таква пракса не одговара ни духу развоја нашег права. Начела Устава СФРЈ постављају већу одговорност на одговарајуће државне и друге органе не само у погледу ефикасности његовог рада већ и у погледу законитости тог рада. Поред обезбеђења јавности рада Устав инсистира и на личној одговорности носица ма каквог овлашћења. Та одговорност од најниже до највише функције спроведена је кроз све одредбе у којима се обезбеђују права и извршења обавеза грађана (6). Нови Закон о управним споровима није донео никакве измене у питању непоштовања пресуда и недавања обавештења у смислу чл. 65. Он је у том погледу задржао потпуно исту формулацију наведене одредбе а самим тим оставио могућност досадашње праксе.

Мишљења смо да је приликом усаглашавања ЗУС са Уставом било потребно прописати одговорност надлежних органа за непоштовање обавезности пресуда. Недопустиво је, а поред тога и незаконито, да неки органи годинама одбијају да поступе по правоснажним пресудама које су за њих обавезне и тиме онемогућују остваривање права грађана која су им тим пресудама констатована. За то би свакако требало прописати неку врсту одговорности у самом Закону о управним споровима. Тиме би се

(6) Вељко Влаховић: О уставном систему СФРЈ (Положај и улога грађана), Београд, 1963, с. 81-83, 85-86.

сигурно уклонила и стварна опасност „претоваривања“ послова са управних органа на судове. Самим тим би питање обавештавања изгубило свој досадашњи карактер и добило сасвим други смисао, смисао последњег проверавања пре изрицања санкције.

Рафаел Цијан

ПРАВО НА РАД У ЗЕМЉАМА У РАЗВОЈУ

I. Право на рад је установа која се убраја у најсложеније појаве и уједно у најосетљивије проблеме живота људи у различитим политичким системима појављујући се у овом или оном виду. Ову поставку још више поткрепљују многобројне — понекад веома поражавајуће по државни систем, тј. по човека у целини узето, — друштвено-економске последице проистекле услед неостварења права на рад. Дакле, право на рад као нормативно предвиђено право у земљама у развоју лежи у темељима политичких, економских и социјалних збивања, и као такво мора бити схваћено у овом раду у стању *de lege lata* а такође и онога што може под извесним условима да наступи. С тим у вези, а у жељи да буду изнесене формуле о праву на рад на овим регионима као основна разматрања овога рада узети су: услови и узроци; облици и основе; савремено схваћене функције и улоге права на рад у земљама у развоју (Африке, Азије и Латинске Америке).

Тешко је проучавати било који проблем (а поготову проблем политичко-економске природе, као што је случај с правом на рад) који није резултат зрелијих решења како савремених устава тако и других нормативних аката земаља у развоју. Но, и поред тога, привредна ситуација, тј. степен економског развитка (иако неуједначен) ових земаља и њихова политичко-економска могућност нужно усмеравају и одређују уживање одређених права човека у тим регионима, иако су посебно економско-социјална права (нарочито права на рад) човека ових држава по прогресивним идеолозима и економским политичарима углавном резултат утицаја наслеђене прошлости. На пример, неке државе слободне Африке имају већ данас предвиђено право на рад у својим уставима: Конго, Обала Слоноваче, Дахомеј, Габон, Мадагаскар, Горња Волта и др., што се може превасходно узети као утицај француског законодавства и теорије односно Декларације човека и грађанина. У том смислу, и с правом, тврдимо да се уставне декларације о праву на рад налазе готово само у бившим француским колонијама. Наиме, анализирајући поменути легислативност, изгледа нам да долази до компромиса два утицаја у законодавству (француског и социјалистичких држава). Друго, утичу економско-политичке снаге које почињу да преовлађују данас у свету: примера ради поменућемо право на рад у земљама Латинске Америке које је предвиђено уста-

вом и законом. И, најзад, стоје и неминовне потребе интеграционих и консолидационих процеса карактеристичних за земље у развоју Азије.

На овој основи је и учињен распоред института права на рад у оквиру самог друштвеног и политичког система поједине државе овога профила, њене „компромисности“ (која је често објективне а понекад и субјективне природе неразвијеног друштва), несавршености и ограничености, а никако не представља случајност. Напротив, готово без изузетка то је решење прелазног периода младих држава овог типа на степену данашњег развика које одражава сложеност и противречност новооформљеног света названог неангажовани или несврстани свет. Стога није случајност што наилазимо и на очиту извитопереност овога права или његово отворено порицање. У првом случају право на рад се поистоветује с правом на „пристојну egzистенцију“ или „правом на вршење позива“ (где се, с друге стране, изједначаје са слободом рада). Ову слику даје нам Устав Кипра из 1960 чл. 9 и 25. Друга димензија неприхватања права на рад или боље речено његово отворено одбацивање сусреће се у систему законодавства Јужноафричке Уније где се особито примењује систем дискриминације.

II. У склопу многостраних различности афричког континента (1) (постоје, на пример, следеће разлике: историјске, племенске, економске, степен идејних разлика, језичке и културне) може се говорити (иако те различности умногоме сметају да се створе јединствене схеме за јединствена решења) о праву на рад у овим земљама а с обзиром на јачање социјалистичких струјања у њима и, следствено томе, социјално-политичких мера које су, поред осталог, учиниле да инструменат право на рад — иако искључиво програмске природе — нађе подршку у државама Африке. Наиме, под извесним аспектом право на рад врши овде одређену функцију у оквиру неразвијене привреде и индустрије где се само донекле може говорити о најамном раднику (2), тј. у оквиру незнатног располагања средствима за производњу односно у ситносопственичком смислу некаквог поседа деонице земље. У тим релацијама треба тражити рудиментарне облике развика производних снага и продукционих односа Африке која је, по речима Маркса, била претворена у „неутуђиво поље лова на црнокоже“ (3), услед чега и долази до појаве класности. Овој аргументацији одговара податак да број радника износи око 6—7% целокупног становништва Африке (4). Ово свакако још више указује на чињеницу: прво, да радник није увек у стању

(1) У обради овог питања имали смо у виду следеће државе: а) бивше француске колоније: Конго (Бразавил), Обалу Слоноваче, Дахомеј, Габон, Горњу Волту, Мадагаскар, Мали, Мауританију, Нигер, Гвинеју, Сенегал, Чад, Алжир, Мароко, Тунис, Того и Централну Афричку Републику; б) бивше енглеске колоније: Тану, Нигерију, Сијера Леоне, УАР, Бурунди, Кенију, Родезију и Њасу, Малави, Уганду, Руангу и Тангањик; в) бившу америчку колонију, Либерiju; г) бившу белгијску колонију Белгијски Конго; и, најзад, још увек колоније Шпаније и Португалије: Шпанску Гвинеју, Анголу, Португалску Гвинеју и др.

(2) С. Манојловић: Утицај структуре радничке класе западне и централне Африке на њену друштвено-политичку улогу (Зборник радова: Друштвене снаге и савремена политичка кретања у неразвијеним земљама, изд. ИРП, Београд, 1963, с. 177—191).

(3) К. Маркс: Капитал, т. I, с. 211 и К. Маркс и Ф. Енгелс: Сочинениа, т. 23, изд. 2, с. 760.

(4) Вид. Les problemes du travail en Afrique, Genève, 1958 pp. 736—737.

да бира посао или занимање, пошто је реч о заосталој, природној привреди (5) која са своје стране не може стварати услове (по економским законитостима важеће привреде) који би раднику омогућили такве захтеве да он може стварно бити уживалац некад и голог запослења а тим пре не стварног права на рад (6); друго, неписменост радне снаге спречава остварење неких могућности када се оне појаве у вези са правом на рад у одређеном делу Африке, итд.

Упркос таквом стању и конкретним последицама стоје осетне тенденције у привредном развоју ка облицима социјалистичке привреде и социјалистичког управљања. Овај проблем се поставља преко разних уставних прописа нарочито у Алжиру, УАР, Кенији, Гани, Гвинеји, Малију и др. које се данас сматрају прогресивнијим од неких других земаља у Африци. Међутим, стоји и чињеница да су поједине државе Африке у далеко бољој економској ситуацији по степену свог економског потенцијала од, на пример, горе побројених прогресивних али се, с друге стране, не могу уврстити у тако прогресивне државе. За овај пример поменућемо Обалу Слоноваче и Сенегал од бивших француских колонија а Тангањик, Сијера Леоне и Нигерију од бивших енглеских колонија. Поред тога, стоје и одредбе (поред назначених тенденција) о праву на рад у неким уставима (Види уставе: Алжира из 1963, чл. 10; Сенегала из 1961, чл. 20; Камеруна из 1960, у преамбули; Дахомеја из 1959, у преамбули; Нигера из 1960, у преамбули; Мадагаскара из 1959, у преамбули; Малија из 1961, у преамбули; УАР као принцип, Устав УАР, *Збирка нових устава*, Институт за упоредно право, Београд, 1961). Са чисто правног или позитивно-правног конституционалног гледишта, позиције које произилазе из овог вида регулисања идеја права на рад у напред поменутих уставима указују на три димензије права на рад: прво, срећемо уставне одредбе права на рад уврштене у групи уставних грађанских права — какав је случај, на пример, у најпрогресивнијем уставу Африке — алжирском који гласи: „Гарантује се право на рад и бесплатно образовање“. У том смислу и чл. 16: „Република свакоме признаје право на пристојан живот и на праведну расподелу националног дохотка“ (7); друго, много више се, међутим, право на рад среће као формула у преамбули неких устава (примера ради поменућемо само уставе: Малија, Мадагаскара, Нигера и др.). И, најзад, извесно је и делимично предвиђање права на рад као принципа неких устава.

Дакле, сви ови ставови јасно и без изузетка указују да се идеја права на рад појавила и да се она као, таква и данас налази у оквиру друштвено-политичког уређења Африке у свом суженом облику. То се нарочито види из тога што одредбе права на рад немају потпунију са-

(5) М. Х. Радинскиј: Социјалне сдвиги в Тропическој Африке после второј мировној војни, Москва, 1960, с. 17.

(6) М. Маришић: Путеви ослобођења Африке, Наша стварност, бр. 4, 1961, с. 403.

(7) Сем тога, интересантно је указати на један став Програма Комунистичке партије Алжира који говори о обавезности: „Политике пуног запослења и ликвидације незапослености у складу са националним циљевима у области пољопривреде и индустрије“ (Програм КП Алжира, 1962, изд. ИРП, Алжирска револуција и њене мере, „Документација“, бр. 1, 1964, с. 186).

држину, обавезност интервенције државе и др. већ, напротив, имају апстрактност или су обично везане за дужност рада.

Стога се може рећи, узимајући у обзир тежње ових држава, владе и народа, њихову усмереност социјалистичком развитуку, уз посебне напоре подизање економске базе, да ће се право на рад у овим областима развијати од данашњег програмског начела у инструмент слободе од незапослености како се оно (право на рад) обично уоквирује. Формулу о праву на рад, срећемо више као утврђен принцип уставом и у „невезаним“ земљама Азије (8).

Састав чинилаца који учествују да ово право буде у правним актима ових земаља које су у економској литератури назване неразвијеним (као и оне у Африци и Латинској Америци) производ су тежње, напора, идеологије и општих тенденција које чине народи, владе и законодавства тих држава да би положај човека ако не потпуно а оно у границама могућности данашњих економских пропорција и устава подигли у оквиру легислативности на ниво неопходних потреба и положаја савременог грађанина. Тако, на пример, Устав Индонезије предвиђа да „сваки грађанин у складу са својим способностима има право на такав рад какав је достојан људског бића, обухватајући тиме и право на једнаку награду за једнак рад, подједнако повољна услове рада“ и др. Слично предвиђају и устави: Индије, Бурме и Цејлона.

Међутим, саме потребе за обезбеђењем ове обично конституционалне нормираности и даље остају на терену полусоцијалистичког компромиса све док, не буду створени повољни економски услови и политичко-идеолошки ставови, — први да би реално омогућили уживање права на рад, а други да би ово право подигли са степена принципа на степен права (Устав Индије са изменама до 1955, чл. 41; Бурме из 1947, гл. IV, 33; Индонезије, чл. 28 и чл. 36; Цејлона из 1953, у одељку о фундаменталним правима. — У том смислу види Закон о правима и дужностима народних радника, донет маја 1964 у Бурми, гл. II, чл. 1, који предвиђа право на рад. То је једина држава овога подручја која идеју права на рад диже на степен права, иако доиста то чини законом а не уставом). Дакле, реч је о једном билатерално важном процесу чије усмеравање има тендецију ка једном економско-социјалном поретку који мора бити плански устројен. Иначе, сва широка настојања која се чине у правцу објективизације инструмената права на рад могу бити укочена, ако не и осујећена без преовлађивања односно остварења социјалистичке привреде, тј. социјалистичких друштвених односа.

Мора се признати, међутим, да данашњи ниво економског развитака ових земаља има за карактеристику општу заосталост. Поред тога, не мање важан податак представља и пораст становништва ових држава, што без већих нових инвестиција доводи још више до повећања тржишта радне снаге. (9)

(8) У разматрању права на рад овога подручја, земаља у развоју имали смо у виду: Индију, Бурму, Индонезију и Цејлон.

(9) Тако на пример, у Индонезији број запослених је у 1958 кретао се око 1,736.000 (вид. Bank Indonesia. Report 1958—1959, 235) а број регистрованих незапослених у 1954 износио је 112.206 (вид. S. S. Praviravinata, Indonesia in Brief, с. 55).

Будући да азијске земље у развоју иду у правцу изградње социјализма, оне морају узети на себе и обавезу отклањања односно смањења незапослености. До које мере ће то бити објективно урађено зависи углавном од степена економског и политичког развитака ових држава и, разуме се, од метода и еластичности критеријума који се буду користили.

Историја овога појма је и у Латинској Америци, у праву и политици, релативно али не и сасвим нова. Прве премисе идеје права на рад сусрећемо 1917 у Мексику. Много касније, по Другом светском рату, уочене су видније конструкције овога права у: Бразилу и Панами а потом у Аргентини, Никарагуи и Уругвају. Но у вези с тим потребно је напоменути услове под којима се кретао, а и данас се креће, политички, економски и друштвени развитак земаља овога подручја (10) а следствено томе и како се уобличио (природа, карактер, улога) феномен права на рад у овој средини. Ово утолико пре што све ове земље нису суочене с истоветним могућностима и стога што је свака од њих принуђена да открива она решења која се појављују као најприкладнија за властите проблеме. Наиме, заједничка карактеристика за све земље Латинске Америке лежи углавном у одређеним пропорцијама привредног кретања, (11) структуралним променама и појави новонасталих прогресивних тенденција. Кључ противречности и суштина кризе држава овога типа је у сукобу између реакционарних десних снага — олигархије, крупног капитала и прогресивних снага националне буржоазије, левице која траже учешће у власти. (12)

У сваком случају реч је о процесу, с једне стране, јачања тенденција утицаја државе, смањења функција, снаге и фактичког деловања олигархије, а, с друге, непосредног јачања улоге буржоазије. У првом реду значи може се говорити о периоду са наглашеним елементом преткапиталистичког друштва, а потом долази фаза индустријског развитака и појачане интервенције државе. Дакле, реч је о двема фазама у развоју овога тзв. деформисаног типа капиталистичког уређења.

У тим премисама треба одредити и статус могућности запосленог човека и човека који хоће да ради. Отуда један од познатијих бразилских социолога о положају радника с правом каже следеће:

„Дуги радни дан, који је чак и за жене и децу трајао од 10 до 14 часова без посебног награђивања, плате ниске и неједнаке за исти посао према полу или узрасту, [...] без одштете за повреде на раду, новчане казне и злостављање преступника дисциплинских норми, отпуштање с посла без претходног отказа и новчане накнаде, непостојање помоћи болесницима и особама које су постале инвалиди, — све су то фактори који су доводили до противречности и сукоба у производњи“. (13)

(10) В. Алба: *Le Mouvement ouvrier en Amerique Latine*, Парис, 1953.

(11) Специфичности ових пропорција леже у: разрешавању противречности капиталистичких продукционих односа и преткапиталистичких производних односа постојање латифундиста; нерешени аграрни проблеми; економској зависности; супротности између рада и капитала (буржоазија — радничка класа); подређености привреде Латинске Америке привредама развијених капиталистичких земаља; и у чињеници што кључне привредне објекте у овим државама држи страни капитал.

(12) Опш. вид. М. Б. Данилевич: *Рабочий класс в освободительном движении народов Латинской Америки*, Москва, 1962, с. 208, и след.

(13) Asis Simao: *Revista de Estudos Socio-Economicos*, бр 1. Сао Пауло 1961.

Имајући то у виду, даљу оријентацију јуриспруденције треба схватити, као потребну примену интервенција уставотворца да би се макар пришло позитивноправној заштити основног права личности — права на рад, а потом, да би се пошло даљим покушајем заштите осталих права радника. Наиме, питању конституционалног решења проблема права на рад пришло се, у овим земљама, углавном непосредно после Другог светског рата. Тако, на пример, нормираност права на рад наилазимо у следећим државама Латинске Америке: Устав Аргентине из 1949, чл. 37; Устав Бразила из 1946, чл. 145; Устав Мексика из 1917, са изменама из 1943, предвидео је као принцип право на рад у одељку о раду и социјалном благостању; Устав Никарагве од 1950, чл. 94; Устав Панаме из 1946, чл. 63; Устав Уругваја из 1952, чл. 53, и најзад, Закон о радним односима Кубе из 1963 утврђује право на рад као идејни принцип. Решења о праву на рад која се налазе у уставним текстовима ових земаља потврђује ово право у одељку који је иначе посвећен питањима најамног рада и социјалне заштите (14).

У правцу даље еволуције права на рад у неким земљама Латинске Америке (у Бразилу, на пример) донети су и закони о накнади у случају отпуштања с посла. Значи, ако радник буде отпуштен самовољном одлуком послодавца, закон обавезује истог да плати одређени износ на име плате и износ за сваку годину радног стажа. Дакле, реч је о радикалној мери законских прописа. Хтело се створити, иако привидно, стање стабилности положаја радника у односу на послодавце. Међутим, синдикати, неки либерални кругови, законодавство и општа настојања у условима капиталистичких продукционих односа, са примесама на које смо указали, — не могу по природи изборити решења много друкчија од уобичајених решења у државама прелазног типа у Латинској Америци.

Право на рад у земљама у развоју постоји као појам који почиње да се формира у мноштву различитих облика, садржаја и интензитета, зависно од низа фактора поједине државе овога модела и региона а посебно од социјалистичког остварења сваке од њих тј. степена развоја производње.

Дубоко социјално врење у мозаику ових земаља указује да унутрашњи социјално-економски поредак обећава реалније остварење права на рад без обзира на сукоб различитих економско-формацијских односа, јер неке земље овога типа чине велике напоре у правцу потпуније изградње свог друштва, тј. ка превазилажењу класичног профила права на рад, и његовог изражавања у оквиру реалнијих гаранција за сваког грађанина.

Предраг Раденовић

(14) Ипак се у неким другим условима текст устава који говори о праву на рад може наћи или у преамбули какав је случај с већим делом земаља Африке, или је пак право на рад увршћено у групу осталих права грађана, за разлику од ситуације коју нам пружају јужноамеричке државе. Кроз тако дату конструкцију категорија појмова може се донекле образовати вредност и објективност — права на рад.

НАКНАДА НЕИМОВИНСКЕ ШТЕТЕ ИЗ РАДНИХ ОДНОСА

1. Међу питањима из материје проузроковања штете свакако је врло сложено и интересно питање неимовинске штете и њене накнаде. У овом раду ограничићу се на разматрање питања накнаде неимовинске штете настале из радних односа у светлу наших нових прописа и наше судске праксе. Наиме, на раду и у вези са радом, поред имовинске па чак и независно и у одсуству од имовинске штете, може настати неимовинска штета раднику, радној организацији и трећем лицу (појединцу или правном лицу).

2. Радник може да претрпи неимовинску штету на раду и у вези са радом заједно са имовинском штетом у процесу производње. Поједини су облици неимовинске штете коју радник трпи у процесу производње: физички бол, психички бол услед унакажености, страх. Све су ово случајеви неимовинске штете коју радник трпи услед телесног оштећења повреде његове физичке личности. Радник може да претрпи штету на раду и у вези са радом и повредом његове психе повредом части и угледа (у виду увреде или клевете његове личности поводом рада у радној организацији).

Као и за имовинску штету и за неимовинску штету коју радник претрпи на раду и у вези са радом одговара радна организација (привредно предузеће, задруга, установа, итд.).

О одговорности радне организације за имовинску и неимовинску штету коју претрпи радник на раду и у вези са радом немамо непосредне прописе ни у Основном закону о радним односима (1) ни у Закону о савезној управи што не значи да ова правила не познаје наше право.

Да би радник као оштећено лице добио накнаду потребно је да докаже да му је штета проузрокована на раду и у вези са радом и да је штета извесна. Под извесном штетом подразумева се не само неимовинска штета коју радник трпи до доношења пресуде већ и штета коју ће у будућности трпети ако постоје потребни елементи за њену процену и ако је и ова штета у узрочној вези са радњом из које је и досадашња штета

(1) В. чл. 27, ст. 1, овог закона из којих се посредно могу да изведу и правила о одговорности радне организације за штету раднику. Ова правила се могу извући из општих принципа Устава о одговорности (П одељак Уводног дела и чл. 50 и 59 који говоре о поштовању личности човека, његових слобода и права и људског достојанства).

настала. Поред постојања извесне (сигурне) штете, радник да би добио накнаду за претрпљену неимовинску штету, треба да докаже да је ова штета релативно високог степена интензитета и да представља озбиљно нарушавање његове психичке равнотеже. Овај услов је јасно формулисан и у Нацрту Закона о накнади штете од 1961 на следећи начин:

„Суд ће [...] досудити повређеноме на његово тражење одређену своту новца за претрпљену неимовинску штету, кад нађе да је таква новчана накнада у датом случају оправдана тежином кривице и тежином нанесене штете“ (чл. 40, ст. 2).

И најзад, штета чију накнаду радник тражи, треба да представља повреду једног интереса који има извесну моралну вредност у очима закона и друштвеног морала. Другим речима, накнада неимовинске штете која се тражи не треба да буде у супротности ни са нашим законима ни са нашим моралним схватањима (2).

У погледу основа одговорности радне организације за неимовинску штету произиоковуану раднику изгледа нам да би је требало данас код нас поставити на принципу објективне одговорности, тј. одговорности без кривице, дакле, онако исто као и кад се одговара и за имовинску штету (3).

Радник у случају нанете му неимовинске штете има право како на накнаду којом се успоставља повређена част и његов углед — објављивањем пресуде, објављивањем одговора, исправке, тако и на новчану накнаду неимовинске штете како у случају физичког и психичког бола и страха, тако и у случају повреде части и угледа.

3. У случају смрти радника на раду и у вези са радом поред имовинске настаје и неимовинска штета за његовог брачног друга и друге чланове његове уже породице. Чланови уже породице радника трпе психички бол због смрти блиског им лица.

И за ову штету одговара радна организација. Да би добила накнаду оштећена лица треба да докажу да је смрт радника наступила на раду и у вези са радом и да су претрпела неимовинску штету релативно високог степена интензитета.

Чланови уже породице погинулог радника имају право на новчану накнаду због претрпљеног психичког бола услед смрти радника.

У нашој судској пракси поставило се питање лица која имају право на новчану накнаду неимовинске штете у случају смрти блиског лица. Право на накнаду признато је од стране наше судске праксе преживелом брачном другу, деци и родитељима умрлог. У последње време овај круг лица којима се признаје право на накнаду проширен је и на браће и сестре уколико су ова лица живела са жртвом и уколико је постојао већи степен љубави према умрлом. Сва ова лица не могу се појавити са захтевом истовремено и паралелно већ према одређеном реду слично реду при законском наслеђивању. У случају смрти, право на новчану накнаду

(2) Види др. Обрен Станковић: Новчана накнада неимовинске штете, Београд, 1965, с. 90.

(3) В. о томе наш чланак: Накнада штете по новим прописима о радним односима, „Привредно-правни приручник“, 6/65, с. 17.

неимовинске штете припада најпре паралелно преживелом брачном другу и деци, затим родитељима а у случају да ових нема браћи и сестрама.

Даљи проблем за судску праксу у овом питању представља којој деци треба признати право на накнаду. Наши судови овде неједнако поступају. Утврђују разну доба узраста, најчешће 7 година за признање овог права. Судови одбијају досуђивање накнаде малолетној деци испод седам година што су „у моменту смрти њиховог оца били дјеца, те она као таква и нијесу могла осетити значај и посљедице смрти њиховог покојног оца, па самим тим ни имати неки душевни бол тим догађајем“ (Врх. суд Црне Горе Гж. 185/58 од 31. XII 58).

Ово схватање судова изгледа нам неодрживо из разлога што се накнада не даје само за претрпљене психичке болове у садашњости него и за оне које ће трпети и у будуће а не може се спорити да ће деца осећати бол за изгубљеним родитељима ако не сада због неразвијености а оно сигурно убудуће. Стога сматрам да би требало досуђивати новчану накнаду неимовинске штете малолетној деци без обзира на њихов узраст у тренутку наступања смрти њиховог родитеља.

4. Неимовинска штета може да настане и радној организацији на раду и у вези са радом. Радник може да својим радом повреди друштвени углед и репутацију своје радне организације. Радној организацији не може се проузроковати штета која претпоставља физичку личност, као што су физички бол, психички бол, страх. Поставља се питање: има ли места и каквој накнади неимовинске штете коју је радник проузроковао радној организацији.

О томе немамо прописа. У основном закону о радним односима у чл. 91 реч је само о материјалној штети коју радник проузрокује радној организацији. Ма да је термин материјална штета неодређен, ипак се може једино схватити у томе смислу да означава имовинску штету. Овај термин се не употребљава у свим одредбама Основног закона о радним односима. У чл. 92 говори се о штети коју проузрокују више радника радној организацији а не о материјалној штети. С обзиром на непрецизност термина употребљених у овом Закону не може се из његових одредаба извући да ли има места и каквој накнади неимовинске штете радној организацији коју јој је проузроковао радник на раду и у вези са радом.

Изгледа ми да би ово правило могли извући из општих принципа нашег Устава о одговорности сваког појединца за своје радње и о потреби поштовања личности сваког човека и његових права.

Радник који је повредио углед и репутацију своје радне организације наноси поред имовинске и независно од имовинске и неимовинску штету не радној организацији као апстрактној личности већ члановима радне заједнице радне организације, осталим радницима. Свакако да постоји разлика између неимовинске штете коју трпи одређено физичко лице непосредно и штете коју трпи правно лице али и ова штета може да буде јаког интензитета, иако је најчешће сносе више лица и често не непосредно и не истог интензитета. Уосталом и у случају смрти физичког

лица обично више лица трпе неимовинску штету, па се она досуђује онима који трпе такву штету — брачном другу и деци, родитељима, браћи и сестрама, и то у једнаким износима лицима истог степена сродства, иако ту штету поједина лица могу да трпе на неједнак начин (један родитељ више него други, једно дете теже него друго, један брат или сестра теже или лакше).

Стога сматрам да има места накнади неимовинске штете коју су претрпели чланови радне заједнице радне организације противправним понашањем једног или више радника на раду и у вези са радом.

Сад се за нас поставља питање каква се накнада штете може досудити радној организацији. Ту свакако долазе: објављивање пресуде, објављивање одговора или исправке на трошак радника. Изгледа нам да би имало места и новчаној накнади неимовинске штете. Новчана средства добијена од штетника уплаћивала би се у фонд заједничке потрошње радне организације и служила би за подизање животног стандарда радника-чланова радне заједнице повређене радне организације. Ова новчана накнада не би имала карактер респарације већ би представљала сатисфакцију којом би се користили сви чланови радне заједнице радне организације осим оног радника који је проузроковао неимовинску штету и који је исплатио одређену суму новца на име накнаде те штете.

Да би радник одговарао за неимовинску штету радној организацији коју је проузроковао на раду и у вези са радом, потребно је да се испуне следећи услови: (а) да је штета учињена радној организацији (то ће рећи неком њеном органу — директору, управном одбору, радничком савету, радној јединици, погону, итд.); (б) да је штету учинио радник повређене радне организације на раду и у вези са радом; (в) да је у питању штета релативно високог степена интензитета и (г) да је до штете дошло кривицом радника повређене радне организације.

5. Неимовинска штета може настати и трећем лицу (појединцу или правном лицу) на раду и у вези са радом. То може бити: физички или психички бол, страх, ако је реч о телесном оштећењу и повреда части и угледа, ако је реч о повреди психе појединца или повреди друштвеног угледа и репутације правног лица.

Као и за имовинску штету и за неимовинску штету коју треће лице (појединац или правно лице) претрпи од радника на раду и у вези са радом одговара радна организација. Правила о овој одговорности налазимо у Основним начелима Устава СФРЈ, чл. 69 Устава у погледу одговорности друштвено-политичке заједнице односно организације за штету коју проузрокује њихов радник. У чл. 94, ст. 1, Основног закона о радним односима налазе се правила о одговорности радне организације за штету коју је радника на раду и у вези са радом проузроковао трећем лицу а у ст. 2 истог члана правила о одговорности друштвено-политичке заједнице односно организације за своје раднике због штете проузроковане на раду и у вези са радом трећем лицу. У ст. 1, чл. 94 употребљен је термин „материјална штета“ а у ст. 2 само термин „штета“. А материјална штета и штета нису исти појмови. Материјална штета је неадекватни термин за имовинску штету а штета може да значи и имовинску и неимовинску

штету. Изгледа да с обзиром на уставни принцип једнакости положаја радника (без обзира где раде, да ли у привредном предузећу, задрузи, друштвено-политичкој заједници или организацији) не би било допуштено правити разлику између неимовинске штете коју је проузроковао радник радне организације на раду и у вези са радом трећем лицу и оне коју је проузроковао радник друштвено-политичке заједнице, па у првом случају не би радна организација одговарала за неимовинску штету (већ би за ту штету једино одговарао сам радник), док би у другом случају друштвено-политичка заједница одговарала за ту штету радника. Изгледа ми да би требало узети да по нашем праву увек одговарају и радна организација и друштвено-политичка заједница како за имовинску тако и за неимовинску штету коју је проузроковао њихов радник на раду и у вези са радом трећем лицу.

Да би радна организација односно друштвено-политичка заједница одговарала за неимовинску штету коју је радник проузроковао трећем лицу потребно је да се испуне следећи услови: (а) да је неимовинску штету проузроковао радник радне организације односно друштвено-политичке заједнице; (б) да је неимовинска штета проузрокована појединцу или правном лицу; (в) да је у питању неимовинска штета релативно високог степена интензитета и (г) да је штета учињена кривицом радника.

Одговорност радне организације односно друштвено-политичке заједнице за неимовинску штету коју је радник проузроковао на раду и у вези са радом појединцу или правном лицу почива на принципу одговорности без кривице (објективној одговорности), дакле, онако исто као и кад радна организација (односно друштвено-политичка заједница) одговара и за имовинску штету трећем лицу.

Појединац или правно лице као оштећени имају према радној организацији или друштвено-политичкој заједници како право на објављивање пресуде, објављивање одговора и исправке ако је у питању повреда части или угледа, тако и право на новчану накнаду неимовинске штете ако је у питању физички или психички бол, страх, повреда части или угледа појединца односно повреда угледа и репутације правног лица.

6. Ма да сматрамо да постоји примарна одговорност радне организације односно друштвено-политичке заједнице и за неимовинску штету коју радник на раду и у вези са радом причини трећем лицу, ипак не искључујемо и ситуацију кад и радник може непосредно да одговара и за ову штету. То је случај кад је радник проузроковао неимовинску штету трећем лицу на раду и у вези са радом кривичном делу. У том случају оштећено треће лице може да захтева накнаду и ове штете непосредно од радника (4). Сматрамо само да и у овом случају постоји непосредна одговорност радника и за неимовинску штету коју је проузроковао на раду и у вези са радом трећем лицу.

7. Како се код одговорности радне организације односно друштвено-политичке заједнице и за неимовинску штету коју је радник проузроковао

(4) В. чл. 69, ст. 2, Устава СФРЈ и чл. 94, ст. 3, Основног закона о радним односима и чл. 157, ст. 2, Закона о савезној управи.

трећем лицу ради о одговорности за другог, има и у овом случају радна организација право регреса плаћене новчане накнаде према свом раднику (5).

Право регреса признаје се радној организацији само у том случају кад је радник причинио штету трећем лицу намерно или из непажње и када је реч о новчаној накнади неимовинске штете.

8. У пракси судова најчешће се постављају захтеви радника према радној организацији и захтеви трећих лица према радној организацији за новчану накнаду следећих облика неимовинске штете проузрокованих на раду и у вези са радом: физичког бола, психичког бола услед унакажености, страха.

Наша судска пракса стоји чврсто на становишту да се за физичке болове може да тражи накнада. У једној пресуди Врховног суда Југославије каже се: „Претрпљени бол даје право на накнаду болнине као посебног вида штете зато јер и бол представља повреду личности“ (6). Физички бол се јавља као последица проузроковане телесне повреде. Наши судови признају накнаду за претрпљени физички бол иако телесна повреда није праћена видљивим спољним оштећењима тела, нити је проузроковала неспособност за рад. Накнада се признаје и за физички бол проузрокован лечењем, најчешће услед оперативних захвата (7).

Поред физичког бола наши судови признају и накнаду за претрпљени психички бол услед унакажености. То је посебан облик неимовинске штете који може да настане уз физички бол а и независно од њега. И када досуђују накнаду за претрпљени душевни бол судови је не условљавају тиме да ли је проузрокована неспособност за рад и да ли унакаженост повређеног смета његовом будућем напредовању. Накнада за претрпљени психички бол се признаје и кад је унакаженост скривена на вештачки начин од трећих лица (8).

И страх се сматра посебним обликом неимовинске штете који се најчешће јавља уз телесну повреду. Судови признају како накнаду за страх претрпљен у тренутку наношења повреде тако и за страх од могућих компликација услед задобијене телесне повреде. Дакле, страх се може признати уз постојање физичког и психичког бола а и без постојања ових (9).

9. Поред неимовинске штете коју трпи радник или треће лице на раду и у вези са радом у пракси судова се исто тако често постављају захтеви за накнадом неимовинске штете услед смрти блиског лица. Чланови породице умрлог радника поред имовинске штете трпе и неимовинску штету — душевни бол. Наши судови признају накнаду брачном другу, деци, родитељима и браћи и сестри умрлог радника. У погледу висине накнаде судови се руководе правилом да она буде већа од симболичне накнаде али не толика да би представљала материјално експлоатисање узвишеног бола за изгубљеним сродником (10).

(5) В. чл. 95 Основног закона о радним односима.

(6) В. Решење Врховног суда Југославије Гз 117/56 од 22. XII. 1965, Збирка

(7) В. др. Обрен Станковић: н.д., с. 155.

(8) В. др. Обрен Станковић: н.д., с. 156.

(9) В. др. Обрен Станковић: н.д., с. 155.

(10) В. пресуду Врховног суда Југославије, Рев. 1200/59 од 23. II. 1960.

10. Наша судска пракса се показује врло уздржљивом у погледу досуђивања новчане накнаде због повреде части и угледа. Овакав став је сасвим разумљив. Повреде части се релативно често догађају у животу. Широко досуђивање новчане накнаде од стране судова ишло би на руку да се подижу неосноване тужбе, само из лукративних мотива. Сем тога, овде могу да се употребе и друга средства а не само новчана накнада која могу бити и ефикаснија него што је новчана накнада (објављивање пресуде, објављивање одговора, објављивање исправке). Али, ипак судови усвајају и такве захтеве. У образложењу једне пресуде стоји: „Част је саставни део интегритета човекове личности. Она је заштићена и Кривичним законом. Али се заштита овог важног човековог добра тиме не исцрпљује. Оштећеном припада право и на одговарајућу материјалну репарацију повређене части јер се и за неимовинску штету може тражити накнада“ (11).

Из овог кратког прегледа питања накнаде неимовинске штете из радних односа у нашем праву излази да и поред непостојања или неодређености прописа наша судска пракса је заузимала и заузима одређен став како у питању облика неимовинске штете на раду и у вези са радом, тако и у питању облика накнаде ове штете. Она признаје накнаду штете раднику за претрпљене физичке болове, психичке болове услед унакажености, страх, повреду части и угледа проузроковану му на раду и у вези са радом. Исто тако, судови признају накнаду трећем лицу за претрпљене физичке и психичке болове, страх, повреду части и угледа проузроковане му од стране радника на раду и у вези са радом. Судови се у својим одлукама у последње време позивају на опште принципе нашег новог Устава и на правила наше друштвене заједнице да би пружили што бољу заштиту и моралној страни људске личности. Све то указује да овај вид накнаде штете добија све већи значај у нашем друштву, што је у складу са схватањима и стремљењима нашег друштвеног развоја.

Љ. Милошевић

(11) Пресуда Окружног суда у Зрењанину 360/51 потврђена пресудом Врховног суда АПВ Гж. 889/62 и пресудом Врховног суда Југославије Рев. 3969/62. (Др. Обрен Станковић: н.д., с. 161).

ПРАВНЕ ПОСЛЕДИЦЕ ИЗМЕНЕ РЕШЕЊА ПО ЗАКОНУ О ОПШТЕМ
УПРАВНОМ ПОСТУПКУ

Једном донето решење у некој управној ствари може под условима одређеним у Закону о општем управном поступку бити поништено, укинато, измењено или оглашено ништавим.

До поништавања решења може доћи поводом жалбе (чл. 241, 242, 243), обнове поступка (чл. 257), покретањем управног спора (чл. 260) и по праву надзора (чл. 262). Решење се може укинути у обновљеном поступку (чл. 257), по захтеву за заштиту законитости (чл. 261), путем ванредног укидања (чл. 265) и по праву надзора (чл. 262). До оглашавања решења ништавим може доћи у свако доба (чл. 266 у вези с чл. 267). Решење може изменити поводом жалбе сам орган који га је и донео кад нађе да је жалба основана (чл. 235—237) или другостепени орган (чл. 243, ст. 2, и 244). До измене решења може доћи још и по пристанку или по захтеву странке (чл. 264), као и поводом покренутог управног спора (чл. 260).

У погледу правних последица које настају кад једном донето решење буде поништено, оглашено ништавним или укинато Закон о општем управном поступку (= ЗОУП) у чл. 268 садржи опште правило. По тој одредби поништавањем решења и оглашавањем решења ништавим поништавају се и правне последице које је то решење произвело. Укидањем пак решења не поништавају се и правне последице које је оно већ призвело већ се само онемогућава даље произвођење правних последица укинута решења. ЗОУП међутим не садржи и једно опште правило о томе које правне последице настају кад се једном донето решење новим решењем мења или замењује другим. Због тога за решење овог питања треба ићи од случаја до случаја у којима по ЗОУП долази до мењања једном донетог решења. Нема сумње да с обзиром на деволутивно средство жалбе кад другостепени орган измени првостепено решење, то решење има ретроактивно дејство, тј. од дана кад је првостепено решење донето. Тако и пресуда Врховног суда НР Србије У. бр. 6479/54 по којој: „Оспореним решењем је цењена законитост ожалбеног решења и кад је то решење као незаконито преиначено то значи да оспорено решење дејствује уназад од дана доношења ожалбеног решења. Преиначавајући ожалбено решење тужени орган је указао првостепеном органу како је требало поступити при првостепеном решавању, па стога оспорено решење мора имати правно дејство од дана доношења ожалбеног решења у свему па и у погледу давања која проистичу из признатог права“. И пресуда Врховног суда НР Србије У. бр. 810/56: „Другостепено решење којим је измењено првостепено решење, правно дејствује уназад од момента са којим је била настала правна важност првостепеног решења“. Исто правно дејство има и ново решење којим првостевени орган мења односно замењује другим решењем решење против кога је поднета жалба кад нађе да је жалба основана јер би такво ретроактивно дејство имало и решење другостепеног органа.

Ретроактивно правно дејство имаће и решење којим орган, поводом покренутог управног спора уважавањем захтева тужбе измени своје решење (чл. 260 јер би такво решење имало и решење које би било донето у извршењу пресуде којом је тужба уважена). Питање пак правних последица измене правоснажног решења по пристанку или по захтеву странке било је спорно како у управној тако и у управносудској пракси. По том питању постојале су и две одлуке Опште седнице Државног савета старе Југославије у својству врховног административног суда. По једној: „Кад је решење постало извршно стога што странка није уложила у законском року правно средство, па административна власт на захтев странке, донесе решење у коме нађе да је неправилно и на штету странке применила закон, у том случају административна власт нема право да даје ретроактивно дејство новом решењу од дана кад је донето прво решење. Ово решење администра-

тивне власти има дејство од дана кад је странка захтев учинила. Исто тако нема места ретроактивном дејству донетог решења, кад административна власт из својих властитих побуда исправља своје раније решење за које је нашла да је истим неправилно применила закон према странци. Ово решење административне власти има дејство од дана кад га је административна власт донела.“ И друга: „Управној власти Законом о општем управном поступку није забрањено исправљати своје правоснажне одлуке; таквој исправци може се дати дејство од дана доношења одлуке која се исправља ако је њоме повређено неко субјективно право појединца.“ Питање правних последица измене правоснажних решења по пристанку или по захтеву странке поставило се као спорно у управно судској пракси и после ступања на снагу ЗОУП (20 април 1957). По том питању донето је и Правно схватање Одељења за управне спорове Савезног врховног суда бр. 17/57 од 27 маја 1957 у коме је било речено: „За решење овог питања одлучна је чињеница, да ли је ново решење донето по службеној дужности или по захтеву странке. Уколико је ново решење донето по службеној дужности, онда управни орган, уколико сам не одреди друкчије, није по правилу дужан одређивати да ново решење има деловати унатраг, у том случају правно дејство новог решења имало би да настане од момента када је ново решење донето. Али, ако је ново решење о измени ранијег правоснажног решења донето по захтеву странке, у коме је она истакла да је раније решење незаконито, онда је управни орган дужан да почетак правног дејства новог решења веже за онај моменат када је странка свој захтев за измену ранијег решења поднела. Самим тим што је уважен захтев странке да је раније правоснажно решење било незаконито, као и њен захтев да се то решење измени, управни орган био би по закону дужан да у новом решењу, којим мења раније правоснажно решење, одреди да оно има дејствовати најраније бар од дана када је странка поднела свој захтев за измену ранијег решења, разуме се, уколико се томе не противи закон или на закону друга одредба и уколико се тиме не вређају права трећих лица“. У истом смислу као и ово Правно схватање било је издато и Службено објашњење ранијег Секретаријата Савезног извршног већа за општу управу бр. 08-13348/1 од 3 јула 1961 који је, према ранијој одредби чл. 300 ЗОУП био дужан да се стара о спровођењу овог закона.

Наведено Правно схватање Савезног врховног суда о правном дејству измене правоснажног решења нашло је донекле израза у одредбама посебног поступка Закона о пензијском осигурању из 1957 који се примењивао од 1 јануара 1958. Наиме у чл. 147 овог закона било је предвиђено „Кад је решење постало правоснажно, може се у истој ствари покренути нов поступак ако је решењем повређен закон на штету странке, или ако је по неком правном питању доцније заузето друкчије становиште повољније по странку.“ А према чл. 187 истог закона: „Решењем донетим у новом поступку може се раније решење оставити на снази или заменити новим.“ И даље: „Ако је нов поступак био покренут на захтев странке, права одређена новим решењем припадају од првог дана наредног месеца по подношењу захтева. Ако је нов поступак био покренут по службеној дужности, па се раније решење замењује новим, правне последице новог решења наступају од првог дана наредног месеца по доношењу новог решења“. Исте овакве одредбе садржавао је и ранији Закон о инвалидском осигурању. На исти начин решена су ова питања и Основним законом о пензијском осигурању (Сл. лист СФРЈ бр. 51 од 30. XII. 1964) и Основним законом о инвалидском закону (Сл. лист СФРЈ, бр. 5 од 5. II. 1965) који су донети ради усклађивања са Уставом а примењују се од 1 јануара 1965. Тако према чл. 206, ст. 1, Основног закона о пензијском осигурању (чл. 209, ст. 1 Основног закона о инвалидском осигурању), правоснажно решење може се изменити новим решењем ако је првим решењем повређен закон на штету странке или ако је по неком правном питању доцније заузето становиште повољније за странку“.

А према ст. 3 истог члана (чл. 209 ст. 3), Основног закона о инвалидском осигурању, „право које припада странци по решењу у см. ст. 1 овог члана тече од првог наредног месеца од дана кад је странка поднела захтев за покретање поступка, а ако је поступак покренут по службеној дужности од првог дана наредног месеца од дана доношења новог решења“. На исти начин регулисано је ово питање правног дејства измене правоснажног решења и чл. 169 Закона о финасирању социјалног осигурања који се примењује у поступку остваривања права из социјалног и здравственог осигурања. Међутим Законом о изменама и допунама Закона о општем управном поступку (Сл. лист СФРЈ, бр. 10 од 10 марта 1965) који је донет ради усклађивања овог закона са Уставом, чл. 266 тог закона допуњен је тако да измена правоснажног решења по пристанку или по захтеву странке делује односно има правно средство само за убудуће — чл. 264, ст. 3. Закона о општем управном поступку (Сл. лист СФРЈ, бр. 18 од 14 априла 1965).

Који су разлози били да је овим изменама и допунама Закона о општем управном поступку питање правног дејства измена правоснажног решења по захтеву странке решено супротно Правном схватању Одељења за управне спорове Врховног суда Југославије, Службеном објашњењу органа надлежног за спровођење овог закона и друкчије него што је то питање решено у Основном закону о пензијском осигурању, Основном закону о инвалидском осигурању као и Закону о финансирању социјалног осигурања. У информацији Савезног секретаријата за буџет и организацију управе уз Преднацрт Закона о изменама и допунама Закона о општем управном поступку од октобра 1964 по овом питању само је речено: „Унета је нова одредба ст. 3, чл. 266 према којој решење којим се на основу овог члана мења раније решење делује само у будуће. У погледу овог решења била су подељена мишљења па је овом одредбом било потребно да се то изрично одреди како у пракси не би долазило до различитих схватања.“ Ово образложење нам не каже односно не износи разлоге због којих је предложено овакво решење правног дејства мењања правоснажног решења а не бар оног које је прихваћено у Основном закону о пензијском осигурању, Основном закону о инвалидском осигурању и Закону о финансирању социјалног осигурања. А несумњиво је да ће тако решено питање правног дејства мењања решења по чл. 264 ЗОУП имати за последицу неједнакост грађана у остваривању права. Тако ако захтев странке за измену решења у некој управној ствари из социјалног осигурања, којим је погрешно примењен закон на штету странке, буде уважен правно дејство новог решења деловаће од дана подношења захтева странке. Ако пак такав захтев странке буде уважен у некој другој управној ствари, на пример по Закону о ратним војним инвалидима правно дејство новог решења имаће дејство само убудуће. А то је свакако требало избећи при решењу овог питања.

Александар Давинић

ПРИКАЗИ

Arwed Blomeyer: ZIVILPROZESSRECHT, ERKENNTNISVERFAHREN, Springer Verlag, 1963, S.XIX+875.

Богата немачка наука грађанског процесног права добила је још један значајан прилог. Арвед Бломејер (Arwed Blomeyer) ред. професор Правног факултета у Зап. Берлину, написао је обиман систематски приказ ове правне области. Књига је ограничена на парнични поступак. (Писац је принудно извршење обрадио на исти начин у посебној публикацији, објављеној 1956). Дело је изишло у серији *Enzyklopädie der Rechts — und Staatswissenschaft* у којој је пре више од тридесет година објављено друго издање Голдшмитовог (Goldschmidt) дела из исте области (*Zivilprozessrecht*, 1932).

У кратком предговору писац каже да је себи поставио за задатак приказ онога што је постигнуто у науци и пракси. Овај циљ је остварен, прво, савесним освртом на литературу, и то не само на најновију. (Тако, на пример, често се наводи такав класик као што је Хелвиг (Hellwig), чија дела потичу из времена пре Првог светског рата). Друго, у књизи је дат преглед и најновије судске праксе. Треба додати пишчеву тежњу да одговарајућим примерима помогне читаоцу да се упозна са овом тешком материјом. Разуме се да је потпуно испуњавање постављеног задатка било могућно само једном књигом која по свом обиму (без обзира на уобичајене немачке називе) далеко прелази оно што обично садржи елементарни уџбеник. Но, писац није пао ни у другу крајност. Његови напори ипак нису ишли до најситнијих појединости какве срећемо у коментарима па чак и у делима која носе назив уџбеника.

Систематска расподела градива изведена је у оквирима добре немачке традиције. Нема одвајања статике од динамике процеса, какво срећемо у процесуалиста других нација, на пример у Карнелуттиа (Carnelutti, Италија) или Корни Фоајеа (Cornu et Foey — Француска). Основни процесноправни појмови (subjekti, radnje) нису издвојени у један општи део, као на пример у Родентија (Redenti, Италија) са нагласком на општој терији процеса (на чему нарочито инсистира Живановић: *Основни проблеми*, књ. I, ст. 58—60). Материја Бломејерове књиге распоређена је дилимично по установама и појмовима, а дилимично по стадијумима и врстама поступка. Оваква подела захтева излагање позитивног права од првог тренутка. Она је, дакле, педагошки препоручљивија за читаоца који хоће да се упозна са позитивним правом. Историјског излагања има мало. Писац је сматрао да ће бити довољно ако у појединим установама укаже на значајне тренутке у њиховом развоју уколико је то корисно за њихово боље разумевање.

Градиво књиге састоји се од десет одсека. Првome претходи увод, који садржи релативно кратко излагање о парници и процесном праву. Ту су, поред извора, изнесени: природа норми и задатак процесног права, однос ове правне гране према материјалном праву, као и учење о правозаштитном захтеву. Први одсек посвећен је процесним субјектима. У другом се под насловом „Општа учења о поступку“ говори о процесноправном односу а

затим о функционалним начелима—диспозицији, расправној максими, равноправности странака, обостраном саслушању, итд. Доследно таквој систематици, писац је једну главу у истом одсеку посветио развоју поступка у времену. Ова глава садржи и детаљно излагање о роковима (док се о рочиштима ближе говори тек у четвртом одсеку). Међутим, пропуштање парничних радњи, заједно са повраћајем у пређашње стање, изложено је одмах после рокова. Али оно што је занимљиво то је што следећу и завршну главу у истом одсеку чини материја парничних радњи. (Странацке су изложене исцрпно). Други одсек је посвећен тужби. Трећи носи поднаслов „Првостепени поступак до пресуде“. Међутим не треба мислити да је писац дао овде једну динамичну слику парнице. И овај одсек се састоји од објашњавања појмова. Тако, на пример, прва глава — „Расправљање спора“ почиње параграфима о одвајању и спајању парница, о припремним поднесцима и мерама суда за припремање расправе, о рочиштима и роковима, о пресуди због изостанка, о одлучивању према стању списка. Следећа глава истог одсека — „Држање странака“ садржи излагање о пребијању у парници, о противтужби, као и о мирним начинима окончања парнице. У истом одсеку писац је обрадио и материју доказа. Пети одсек посвећен је пресуди, а шести правним лековима. У седмом је реч о супарничарима, умешацима и о промени странке, а материју осмог сачињавају посебни поступци. Избрани суд је ипак издвојен у посебан, девети. Предмет последњег одсека су парнични трошкови.

Кад је реч о расподели градива, треба указати на једно својство овог дела које у многоме доприноси његовој педагошкој вредности. То је изванредно рашчлањавање изложене грађе. Није ствар само у томе што се сваки одсек дели на релативно већи број параграфа, а ови на још мање одељке. Вештина писца да материју учини приступачном огледа се у томе што је спретно и са мало речи одвојио свако питање са којим се студент треба да сретне, што је концизно изложио елементе за решење сваког значајнијег проблема (којих у немачкој правној догматици нема мало!) и што је, опет укратко али разумљиво, изнео сопствени став. При томе је одржана једна сразмера између простора који је једном питању посвећен и значаја који оно има у *науци*. (Са становишта праксе, на пример, проблем истовестности предмета спора не заслужује — бар по схватању једног страног читаоца — онолико пажње колико му писац поклања. Али интерес који Б. ту показује разумљив је за онога ко је упућен у напоре и достигнућа немачке процесне теорије по том питању, нарочито после рата). Уз предње својство дела, треба истаћи и стил: Б. је своју књигу написао дивном, кратком фразом. Каква разлика између таквог начина изражавања и дугачких, сложених реченица у радовима старих писаца, ауторових сународника! (Ни савремени немачки писци нису сви ослобођени од навике да „у једном даху“ изнесу читав низ мисли!) Уопште, у погледу способности за прегледно, сажето и јасно излагање, Б. је показао мајсторство какво срећемо само код француских аутора уџбеника.

У оквиру једног оваквог приказа није могућно пружити исцрпно обавештење о ставовима писца по свима питањима која су у књизи додирнута. Зато ћемо забележити само оно што нам се чини значајним.

Пре свега треба истаћи да је међу истакнутим немачким пицима Б. данас једини који прихвата учење о правозаштитном захтеву (конкретном праву на тужбу). Поводом Розенбергове критике овог појма, Б. истиче прво да се провизаштитни захтев не сме мешати са обичном могућношћу подношења тужбе. Друго, овај захтев олашћује на правну заштиту не само по основу материјалног него и по основу процесног права. Да би имао право на повољну пресуду, тужиоцу није довољно да буду испуњене само материјалноправне претпоставке. (Поводом тога, питамо се да ли то право онда може бити препроцесно?) Најзад, постоји службена дужност судије да одлучи у корист или на штету тужиоца. Том његовом задатку одговара

субјективно јавно право према држави на правну заштиту коју пружају судови. За Б. је постојање правозаштитног захтева пре свега ствар уставног права (с. 4—7). Једну потврду за свој став аутор налази и у постојању оних преображајних права која се остварују кроз парницу. Док старије учење види у таквом праву једно овлашћење према туженом, Б. истиче да се правна промена може „тражити“, али не од противника, који том тражењу не може да удовољи. Ако је уопште могућно говорити о једном преображајном праву овакве врсте, онда оно може бити: схваћено само као право према држави на промену путем пресуде. Али онда оно у ствари није ништа друго него правозаштитни захтев (с. 190).

Б. схвата процесни однос као „свеукупност правних последица које процесни закон везује за чињеницу отпочете и (настављене) парнице“ (с. 61). Иако показује пуно поштовање за Голдшмитов динамични начин посматрања поступка, он није спреман да прихвати критику коју овај писац упућује појму парнице као односа. Б. сасвим убедљиво, наспрот Голдшмиту, указује да, поред терета, у процесу постоје и дужности. (Ове друге закон налаже, њихова повреда повлачи санкције. Пасиван став странке према процесном терету повлачи за њу штету, као на пример у случају пресуде због изостанка.) Схватање парнице као односа има, дакле, своје пуно оправдање. То, међутим, не значи да је појам правног положаја — који у Голдшмитовом систему заузима централно место — неумесан. Оба појма, дакле, нису противречна и сваки од њих има значаја за расправљање процесних проблема. „Правни положај“ треба само исправно схватити. То је ситуација у коју странка долази у погледу свог материјалног права тиме што га је истакла у парници (с. 60, 61 и 145).

Учење које се данас у СР Немачкој може сматрати као владајуће види у тужљивости једну процесну категорију. За већину писаца подобност субјективног права да буде предмет судске заштите представља једну процесну претпоставку чији недостатак повлачи одбацивање тужбе. Б., као и Хелвиг и Лент, заузима по овом питању супротан став. По њему, недостатак тужљивости налази свој разлог већином у материјалном праву, те доследно томе тужбу, којом се на пример истиче природна обавеза, треба мериторно одбити (с. 170). (За исто становиште смо се определили и ми у другом издању нашег уџбеника, с. 4.)

Особиту пажњу заслужује ауторово излагање о предмету спора. То питање представља већ деценијама омиљени предмет дискусије у немачкој процесној теорији. О њему су, само после Другог светског рата, објављене три монографије (Шваб, Хабшајд, Хенкел — (Schwab, Habscheid, Henckel) и неколико чланака чији значај није ништа мањи. Проблем је у одређивању појма. Ради се, дакле, о једном начину посматрања за који су Немци увек показивали особиту наклоност. (Недавно ми је један утледни колега из суседне земље рекао у разговору да поменуто питање сматра за типични *Professorenstreit*. Та оцена чини ми се неоправданом. Одређивање предмета спора има своје несумњиве правнодогматске последице.) У овој материји је Б. дао своје оригиналне доприносе. Пре свега, треба истаћи да је доскора владало схватање по коме је појам предмета спора јединствен: Једном прихваћен, он треба да буде примењен на питања мноштине тужбених захтева, литиспеденције, преиначења тужбе и правоснажности. У тежњи да утврди само једну, релативно просту формулу, подједнако употребљиву на све те установе, немачка процесна мисао уложила је огроман напор који је, најблаже речено, достојан признања. Б. сматра да таква настојања треба напустити јер је појам предмета спора сувише сложен да би могао бити заједнички. Зато овај писац уместо јединства уводи у свој систем двојство: Треба разликовати процесни и материјални (*sachlicher*) предмет спора. Први је дефинисан као тужбено тражење, посматрано са становишта своје подобности да доведе до мериторне одлуке. Материјални предмет спора је увек једна хипотетична последица материјалног права. Мерила

за индивидуализирање ова два захтева различита су. Суд ће процесном пресудом одбити тужбу ако је још једном изнесено пред суд исто тужбено тражење, дакле између истих странака, пред истим судом и са истом садржином. Што се тиче материјалног предмета спора, он се индивидуализира тужбеним предлогом и тужбеним основом. Овај други образују чињенице из којих, по тужиоачевом схватању, проистиче правна последица (с. 199—203). У погледу конкуренције материјалноправних захтева на чинидбу, Б. полази од крајњег процесноправног становишта (Шваб, Розенберг): у таквом случају реч је само о једном тужбеном (процесном) захтеву, који је вишеструко заснован. (Основи су спојени алтернативно а не кумулативно.) Али, Б се овде одваја: поменутој, чисто процесној теорији он даје нову варијанту. Наиме, он допушта да конкретни захтеви могу бити самостално истакнути, другим речима, тужилац може да предметом спора учини само један од њих (с. 202, 203, 217—219).

По питању истоветности у случају приговора литиспенденције, Б. с правом критикује старо схватање по коме је овај приговор основан ако би пресуда у првој парници испољила своју правну снагу у погледу предмета спора у другој. По аутору, овом приговору има места само ако је предмет спора у обе парнице исти. За Б. правнополитичко оправдање, установе литиспенденције не лежи само у тежњи да се избегну противречне пресуде. Другу тужбу треба одбацити и зато што то налаже принцип процесне економије. Доследно томе, допуштено друге парнице треба оценити и са становишта могућности да њен циљ буде постигнут у првој. Ако одговор буде потврдан — као у случају кад тужилац у посебном спору тражи осуду за остатак износа истог дуга — тужбу треба одбацити. За наша традиционална схватања ово је једно сасвим ново али здраво и прихватљиво становиште. Развијајући непрестано исту мисао, Б. излаже и свој став о односу претходне тужбе за утврђивање према потоњој која је управљена на чинидбу (с. 244—246). Ова друга има по правилу првенство.

Процесна економија добила је временом значај одлучујућег правнополитичког момента у питању допуштености преиначења тужбе. По немачком Закону о поступку (новела од 1924), од целисходности зависи да ли ће суд преиначење дозволити. Он то мора учинити ако сматра да дата промена служи рашчишћавању мериторне спорне грађе у текућој парници и отклањању другог спора. Појам мериторне процесне грађе је шири од појма предмета спора. Б. из тога изводи закључак да суд може, тиме што потврђује поменути целисходност, оставити питање да ли постоји преиначење коме се тужени противи. Ако, напротив, целисходност буде одбијена, онда је несумњиво да постоји преиначење јер тада је првобитна спорна грађа далеко прекорачена (с. 242 и 243).

Б. се придружује мањини писаца која се, по његовим речима, ослободила „догме“ да су предмет спора и предмет пресуђења истоветни појмови. За овај други није битно оно о чему је расправљано него оно о чему је одлучено. Индивидуалност конкретне правне последице, која је пресудом потврђена или негирана, изводи се на првом месту из садржине захтева. Ако то није довољно, онда се мора узети у обзир чињенично стање из кога је захтев изведен. (Видимо, дакле, да се њихова индивидуалност одређује начелно на исти начин, упркос разликовању наведених појмова). Б. се овде враћа на конкретне материјалноправне захтеве у случају одбијајуће пресуде. Као што је напред речено, по екстремном процесноправном схватању, у случају такве конкуренције постоји само један предлог који је заснован на једном чињеничном комплексу. (Различити материјалноправни захтеви имају по том схватању само значај различитих материјалноправних становишта са којих суд оцењује основаност тужбеног захтева.) Према томе, правоснажношћу поменуте пресуде захваћен је и онај од тих захтева о коме је суд пропустио да изведе силогизам. Полазећи од могућности да поједини захтеви буду самосталан предмет спора, Б. устаје против предњег

схватања. Он сматра да као правоснажно одбијен треба у таквом случају узети онај од захтева за који је суд то нашао према његовим законским обележјима. Другим речима, правном снагом није захваћен онај од њих који је суд превидео па га у пресуди не помиње. Ауторов основни аргумент је тај да се самосталност конкретних захтева намеће управо из процесних разлога. Као пример, наведени су уговори и деликтни захтев из истог догађаја. Сваки од њих заснива другу месну надлежност; осим тога, кад је реч о деликтном, тужилац сноси терет доказивања кривице туженог: супротно томе, у спору по тужби због повреде уговора тужени је тај који треба да поднесе доказе о томе да одговорност за неиспуњење обавезе не пада на њега, итд. Из оваквог начина посматрања Б. изводи закључак — чију је убедљивост тешко порећи — да је у случају конкуренције правна квалификација неопходна за индивидуализирање једног од захтева који тужилац посебно истиче. Кад је реч о правоснажности, треба приметити да је Б. овој установи поклатио много простора, нарочито у погледу питања у коликој мери је један правни однос захваћен дејством пресуде (с. 452 и сл.)

Врло спорно питање о правној природи поравнања Б. своди на следеће: да, ли материјалноправни недостаци поравнања отклањају његова процесна дејства? Аутор даје потврдан одговор. Мане у споразуму странака не могу довести до окончања парнице. Она се наставља са тачке на којој је била кад је изјава о њеном окончању дата пред судом. Б. оцењује овде праксу Немачког врховног суда као правилну (с. 323. и сл.). (Предње питање нема за наше право значаја јер по чл. 312 ЗПП судско поравнање има дејство правоснажне пресуде.)

Пошто је оповргао све аргументе процесноправне теорије о пребијању у парници (Nikisch), Б. се прикључује владајућем учењу — тзв. цивилистичкој теорији (Rosenberg, Baumgärtel), по којој ова установа спаја у себи изјаву материјалноправног пребијања са приговором пребијања (с. 286—290).

На крају, да поменемо још једну установу која је нашла своје место у нашем Зак. о парн. поступку (чл. 185) — евентуално субјективно спајање тужбених захтева. Б. сумња у практичну вредност ове установе (коју немачки судови не допуштају). Он сматра за довољно то што тужилац, који је у недоумици у погледу стварне легитимације, може да обухвати тужбом једног туженика а другог да обавести о парници (с. 612 и 613.)

За Бломајеров метод карактеристична је уравнотеженост између два научна става. Слично другим теоретичарима (нарочито процесуалистима), он полази од категорија као основе сваког правничког мишљења. Но, за свог аутора решавање проблема кроз појмове има своје границе. Тамо где категорије доводе до апсурдних резултата, Б. прелази на један начин мишљења који правну норму посматра у њеној друштвеној функцији. (Треба само прочитати његов став према мишљењу процесноправне теорије да у случају манљивог судског поравнања поступак треба да почне изнова — с. 325!) Овакав научни метод, уз остале квалитете, чини од ове књиге једно од најзначајнијих савремених дела ове врсте.

Б. Познић

Др. Милан Шаховић: **НУКЛЕАРНА ЕНЕРГИЈА И МЕЂУНАРОДНО ПРАВО**,
Београд, 1964, Институт за међународну политику и привреду,
с. 266+18.

Као што сам писац каже у уводу, циљ његовог рада у овој књизи био је да покуша одговорити на питање како су и колико откриће и употреба нуклеарне енергије утицали на међународно право. Да би до тог утицаја дошло, тј. да би се међународно право под њим даље развијало, нужно се намеће потребу да се проблеми претходно научно расправе, да се сагледају друштвене последице употребе нуклеарне енергије, као нове појаве у енергетској основи савременог друштва али и њене разорне снаге јер се она на жалост тако и представила савременом свету 1945. Заслуга је писца што се он у приступу овој проблематици, указујући на њену ширину и сложеност, ограничио на испитивање оног што је до сада привлачило највећу пажњу светске јавности, на питање забране нуклеарног оружја и нуклеарних експеримената и, у вези са тим, на мере којима је циљ да смање нуклеарне опасности које су по свом карактеру међународне. И даље, он је испитивао начела и институционалне облике сарадње држава у циљу мирољубиве употребе нуклеарне енергије. Али, такав прилаз расправљаном проблему увео га је у анализу појава и чињеница из области међународних односа без чијег познавања правни закључци не би имали сврхе. Тим путем писац је дошао до резултата који су објективна оцена стања и који могу бити основа за даља испитивања и даље закључке.

Пошто је у уводу истакао главне проблеме који се у међународном јавном праву постављају у вези са открићем и искоришћавањем нуклеарне енергије, писац је изложио материју у пет глава.

У првој, он је разматрао значај нуклеарне енергије за међународне односе, и у вези са тим приказао почетак сарадње држава на нуклеарном пољу. Затим, утицај нуклеарне енергије на тзв. хладни рат и трку у наоружању (који прате послератни развитак међународних односа са неједнаким интензитетом али непрекидно), на успостављање равнотеже блоковских снага и прве резултате сарадње држава на нуклеарном пољу, што је довело до повременог попуштања међународне затегнутости и до решавања неких проблема које је наметнуло искоришћавање односно могућности неких видова искоришћавања нуклеарне енергије.

У другој глави расправља се о међународноправној проблематици употребе нуклеарног оружја. Ближе, постављају се питања да ли међународно право забрањује употребу овог оружја, затим питање одговорности због његове евентуалне употребе, какав је досадашњи ток преговора о забрани нуклеарног оружја и шта је у том смислу учињено на развоју ратног права, и најзад, какве могућности постоје за решавање питања законитости односно незаконитости употребе нуклеарног оружја.

У трећој глави писац је изложио проблем правних мера за спречавање нуклеарне опасности у данашњем свету. Реч је о међународноправној проблематици везаној за нуклеарне експерименте, о делимичним мерама за сузбијање негативних ефеката трке у наоружању, и о могућностима које државама стоје на расположењу да се, користећи се међународним правом као превентивним средством, боре против нуклеарне опасности.

Четврта глава посвећена је питањима међународноправног режима сарадње држава у циљу мирнодопске употребе нуклеарне енергије. У њој се расправља о положају држава у уговорима о сарадњи на искоришћавању нуклеарне енергије, о правном механизму те сарадње, о регулисању мирнодопске употребе нуклеарне енергије и о развиту међународног права на тој основи.

У петој глави писац расправља о проблемима међународне контроле у вези са употребом нуклеарне енергије. Он је прво истакао сложеност и осетљивост проблема контроле употребе нуклеарне енергије и показао њену међународну природу, да би затим размотрио основна начела међународне контроле у области рада са нуклеарном енергијом.

Ова питања су довољна да рад учине актуелним и значајним. И управо пут којим је писац пошао, пут њиховог ширег расчлањивања и продубљивања, довео га је до закључка који су објективни и који нас, уз сву своју релативну вредност које је писац свестан од почетка, приближавају научној истини онолико колико је то данас највише могуће. Са друге стране, писац је тачно уочио да је употреба нуклеарне енергије предмет непосредног и готово свакодневног међународног регулисања али да многе ствари из тог регулисања нису још зреле за сложенију анализу чији би резултати водили изменама у постојећем међународном праву и да многе појаве стоје на граници између јавног и приватног права, па их он није обухватио у свом раду јер би га то, како и сам наглашава, одвело од главног задатка рада, тј. од проналажења решења за међународно регулисање основних видова искоришћавања нуклеарне енергије у ратне и у мирољубиве сврхе.

И таква, у ужем оквиру, књига нам пружа много. Чињенице су изложене савесно и зато су анализе, напомене писца и његови закључци о сваком поменутом питању јасни и објективни. Али то не значи да се не осећа пишчева ангажованост у свему што води напреднијим ставовима и борби за решења која морају довести до изричите забране нуклеарног оружја у међународном праву, до разоружања и тим путем до могућности најшире примене нуклеарне енергије у мирољубиве сврхе. Напротив, та ангажованост је стално присутна. Своје уверење у напредак коме може довести употреба нуклеарне енергије, у међународну сарадњу као чиниоци мира, и потребу за непрекидним напорима да се и путем међународног права створе међународни односи који ће искључити употребу нуклеарне енергије у ратне сврхе а дозволити њено свестрано искоришћавање за бољи живот целе међународне заједнице — писац је нагласио у закључку своје студије. Друкчије не би могло ни бити. Може ли се порећи чињеница да би нам претила стална опасност од разарања нуклеарних уређаја и класичним средствима ратовања, чак и онда када би нуклеарно оружје било изричито забрањено и његови стокзв уништени а примена нуклеарне енергије као енергетског извора постала распрострањена. Једини излаз из тога је стварање услова који ће рат, мада правно већ забрањен, учинити немогућим у стварности.

Ово је само један вид сложености предмета рада друга Шаховића али, можда, погодан да се укаже на то колико питања из области међународних односа је везано за тај предмет рада и на успех писца у његовом повезивању са проблемима који књизи дају карактер и правне и политичке студије.

На крају треба рећи да је писац навео ширу библиографију у којој су дати и извори а у прилозима своје саопштење о општим карактеристикама међународних уговора Југославије о сарадњи у области мирнодопске употребе нуклеарне енергије, листу међународних уговора СФРЈ о мирнодопској употреби нуклеарне енергије и хронологију нуклеарних експлозија.

Др. Вида Чок

Чудомир Големинов: ПРАВЕН РЕЖИМ НА ГАРАНЦИИТЕ ЗА ПРОМИШЛЕНА ПРОДУКЦИЈА ПРИ ДОГОВОРИТЕ ЗА ДОСТАВКА И ПОКУПКО-ПРОДАЖБА, Софија, Българската Академија на Науките, 1964, с. 190.

Појава књиге Чудомира Големинова *Правни режим гаранција индустријске производње код уговора о испоруци и куповини и продаји* значајна је и представља посебан допринос како бугарској тако и социјалистичкој правној литератури уопште јер је материја о гаранцијама индустријске производње за социјалистички правни режим релативно нова. У развоју савремене социјалистичке производње у којој се испољава општа тенденција повећања и побољшања њеног квалитета, систем гаранција о квалитету индустријских производа заузима све важније место. Са тих разлога правни системи социјалистичких земаља поклањају овом питању све већу пажњу.

На непуних 200 страна аутор обрађује правни режим гаранција за својства индустријских производа код уговора о испоруци и уговора о куповини и продаји.

Прво основно питање које аутор разматра у оквиру ове проблематике тиче се суштине гаранције за квалитет индустријских производа. При томе истиче да је појава овог института везана за појаву капиталистичког друштва и за производњу сложенијих и трајнијих производа. Основни елементи правног режима гаранција су гарантовање одређеног квалитета у току гаранционог рока и преузимање одговорности за недостатке који се појаве у току овог рока. Између овог института у социјалистичким и капиталистичким земљама постоји битна разлика. Док у првима служи као допунска правна могућност за заштиту интереса потрошача, дотле у другима представља форму искључења опште одговорности за недостатке (мане). Затим, док је у социјалистичким земљама гаранција за квалитет производа средство борбе за високи квалитет производње, у капиталистичким земљама она је средство конкурентске борбе. — Затим, аутор посвећује нарочито пажњу суштинској разлици између гаранционе одговорности и опште одговорности за недостатке, дајући преимућство првој. С обзиром, на то да теорија, законодавство и пракса нису јединствени у погледу редоследа примене ових режима, аутор предлаже да овај редослед буде регулисан једним нормативним актом. За разлику од оних који предлажу унификацију ових режима, аутор се залаже за самосталност сваког од њих. — Што се тиче питања одговорних лица у случају гаранционе одговорности, а у циљу веће заштите потрошача, аутор инсистира на одговорности и произвођаче и трговинске организације. У истом циљу предлаже и проширивање ове одговорности за целокупну производњу. Она данас у Бугарској обухвата углавном производе намењене извозу и производе намењене трговини на мало. — Најзад, у оквиру ових излагања, аутор истиче да гаранциона одговорност у бугарском праву настаје на основу закона и на основу уговора (само у случају када гарант и испоручилац није исто лице). И то у виду гаранционих клаузула или посебног гаранционог уговора.

Друго основно питање, коме аутор посвећује пажњу, јесте питање гаранционог рока. Анализирајући ово питање, он полази од тога да постојећи правни режим гаранција предвиђа два основна начина одређивања овог рока: временско одређивање и комбинацију временског елемента са реализацијом извесног резултата, а у погледу момента од када почиње да тече гаранциони рок предвиђа: датум производње, датум продаје и датум почетка искоришћавања предмета. Датум продаје се најчешће узима као момент од када почиње да тече гаранциони рок. Поводом тога аутор инсистира на прецизном одређивању момента почетка гаранционог рока

и на усклађивању дужине гаранционог рока са одређеним квалитетом производа, веком трајања и природом ствари. Осим тога, он истиче и важност усаглашавања дужине гаранционих рокова у погледу делова производа и финалних производа, како се произвођач делова не би ослобађао гаранционе одговорности у случају појаве недостатка или кvara на финалном производу. Ако до испоруке робе дође пре предвиђеног времена, гаранциони рок тече од момента уговорене испоруке, а ако дође до закашњења у испоруци, купац има право да откаже пријем робе и да тражи њену замену или да захтева продужење гаранционог рока. На крају аутор посвећује пажњу разграничењу гаранционог рока од пробног, рекламационог и од рока застарелости.

Треће основно питање којим се аутор бави у својој студији, односи се на предмет и поље примене гаранција за квалитет индустријских производа. При томе он полази од чињенице да у бугарском праву не постоје посебни прописи који се односе на предмет гаранција, као што нема ни општег критеријума за одређивање предмета гаранција. Предмет гаранција су обично поједина или сва својства производа. У неким случајевима предмет гаранција је квалитет који одговара стандардним захтевима, у другима то је добро функционисање, а у трећима век трајања. Добро функционисање ствари је у пракси најраспрострањенији предмет гаранција. У вези с тим, аутор предлаже да у једном нормативном акту треба да буду наведени образци за прецизно одређивање гаранционог предмета с обзиром на специфичност појединих видова производа. Даље, у погледу поља примене гаранција, аутор констатује да оне обухватају како средства за производњу тако и средства потрошње, мада се у литератури могу наћи и мишљења која оспоравају могућност гаранција својстава предмета потрошње (прехранбених артикала).

Четврти проблем коме аутор посвећује нарочиту пажњу је питање правних последица због неиспуњења гаранционих обавеза. Он указује на то да у бугарском праву недостаје један систематизован акт о овој врсти правних последица, као и сама њихова систематизација. Извор чине поједини правни акти и гаранциони споразуми, на основу којих се може извршити следећа систематизација основних правних последица због неиспуњења гаранционе обавезе: (1) правне последице због појаве недостатка или кvara у току гаранционог рока (оправка, замена ствари) и (2) правне последице због неиспуњења обавеза одстрањивања недостатка или кvara од стране гаранта за време гаранционог рока (плаћање пенала — у случају извоза, раскид уговора, оправка ствари од стране купца на рачун гаранта). Ред примене гаранционих средстава у оквиру наведених група зависи од природе конкретног случаја.

Пето основно питање које аутор разматра тиче се претпоставки за испуњење гаранционе обавезе која се састоји у бесплатном одстрањивању недостатака и кvarова. Основни услов за извршење ове обавезе јесте појава недостатка или кvara у току гаранционог рока под претпоставком да је прибавилац правилно употребљавао и чувао предмет гаранције. Међутим нормативни акти и гаранциони споразуми делимично односно потпуно предвиђају и ослобађање од ове одговорности. По својој природи и правним последицама ове претпоставке се групишу у оне које представљају одређен облик узрока у току трајања гаранционог рока и оне које су везане за неизвршење или уздржавање од извршења одређених радњи предвиђених гаранционим условима. Аутор предлаже да се убудуће да предност претпоставкама прве групе.

Најзад, у шестом делу своје студије, аутор расправља питање остваривања гаранционих правних последица, износећи да се оне реализују рекламационим и арбитражним путем од којих је арбитражни пут мање заступљен. Међутим, рекламационим захтевом постиже се брже, ефикасније и економичније окончавање спорних односа. Аутор примећује да ва-

жеће право у Бугарској не садржи прописе о правној природи гаранционе рекламације. Говорећи о обавези одстрањивања недостатака и кварова која лежи на гаранту, аутор наводи да њихово одстрањивање може да изврши сервисна служба по основу уговора са гарантом, или сам прибавилац ствари са правом накнаде трошкова од гаранта. Овај последњи начин представља у пракси олакшање за потрошача.

Све поменуће проблеме аутор анализира како кроз бугарско позитивно законодавство тако и кроз праксу бугарских судова. Указујући на развој праксе, подвргавајући критици нека њена решења и указујући на недостатке прописа из области материје о гаранцијама, аутор предлаже и низ решења *de lege ferenda*. Међутим, осврћући се углавном на законодавство СССР, аутор се није посебно освртао на законодавство осталих социјалистичких земаља, од којих нека такође посвећују пажњу овом питању (1).

Осим регулисања промета добара националним законодавством, социјалистичке земље удружене у економску организацију СЕВ, одредиле су Опште услове за испоруку робе којима уређују своје међусобне спољнотрговинске односе, па би било корисно, пошто је и Бугарска чланица ове организације, да је аутор обрадио и систем гаранција предвиђен овим условима (2).

СССР 1962 а Пољска и ЧССР 1964 извршили су кодификацију материје грађанског права. Сви ови законици у већој или мањој мери говоре о систему гаранција у вези са својствима индустријских производа (с обзиром да су неки грађански законици донети 1964 а да је и приказана књига такође изишла исте године, то се аутору не може приговарати што ове законике није узео у обзир приликом обраде материје о гаранцијама).

Основи грађанског законодавства СССР и савезних република 1962, као и Грађ. зак. РСФСР од 1964, не праве прецизну разлику између одговорности за мане ствари као опште одговорности за недостатке и гаранционе одговорности за својства ствари у оквиру гаранционих рокова. Оба ова правна института обухваћена су члановима који се односе на уговор о куповини и продаји и уговор о испоруци робе (3).

Пољски Грађ. зак. од 1964 у одељку о уговору о куповини и продаји садржи посебну главу о гаранцијама за квалитет продатих ствари (4).

Међутим, у одељку који се односи на уговор о испоруци робе Законик не предвиђа прописе који се специјално односе на режим гаранција зато у чл. 612 каже да „У материји која није регулисана у одредбама овог одељка, на права и обавезе испоручиоца и купца сходно ће се примењивати прописи о куповини и продаји“.

Грађ. зак. ЧССР од 1964 у глави која се односи на продају у трговини, у оквиру одговорности за мане продате ствари, говори о одговорности продавца за мане које се утврђују после предаје ствари у гаранцијском року (5). И овом се Законику може приговорити недовољно разграничење института опште одговорности за мане ствари од гаранционе одговорности за својства ствари у гаранцијском року.

(1) тако Законик међународне трговине ЧССР од 1963 у §§ 314-316 говори о гаранцији квалитета робе која је намењена међународном трговинском промету односно о „јемству за каквоћу робе“.

(2) Види: Општи услови за испоруку робе између спољнотрговинских организација земаља чланица Савеза за узајамну економску помоћ, издање Института за упоредно право, Београд, 1960, чл. 22-27.

(3) Види: Основи грађанског законодавства СССР и савезних република, издање Института за упоредно право, Београд, 1963, чл. 41-42 и чл. 47-50; Грађански законик РСФСР, издање Института за упоредно право, Београд, 1965, чл. 248 и 261-264.

(4) Види: Пољ. грађ. законик од 1964, глава III: Гаранције, чл. 577-583.

(5) Види: грађан. Закон. ЧССР од 1964, чл. 247-250.

Најзад, и наше позитивно право предвиђа правни режим гаранција за квалитет индустријских производа (6), који датира пре него што је изашла књига па је аутор могао да се осврне и на наше право.

Узимајући у обзир све ово може се констатовати да се књига Големинова одликује дубоком студиозношћу и великим познавањем материје, богатством примера из праксе, прецизним и јасним излагањем, као и успешним разграничењем института гаранционе одговорности од опште грађанскоправне одговорности за недостатке ствари. Аутор је на тај начин успео да докаже самосталност овог института указујући истовремено и на обогаћивање арсенала правних средстава којима се штите интереси и права купца. Најзад, благодарећи добром познавању праксе, као и њеној доброј анализи, аутор је указао на тенденцију проширивања овог института на целокупну производњу, за шта се и сам залаже.

Луција Спировић-Ђорђевић

Wiesław Lang: *STRUKTURA KONTROLI PRAWNEJ ORGANOW PANSTWOWYCH POLSKIEJ RZECZYPOSPOLITEJ LUDOWEJ* (zeszyty naukowe uniwersytetu jagiellonskiego LXXXII, 1963, pp. 1-207).

У студији се разматрају општа питања правне контроле. Аутор чини покушај да контролише теоријски модел правне контроле који би служио истраживању кретања правне контроле државних органа, схваћених као посебне организационе јединице. Емпиријски материјал на основу којег аутор конструише модел контроле и даје неке хипотезе у односу на објективне законитости процеса развитка правне контроле у Пољској је стварно стање које чини систем правне контроле државних органа.

Предмет анализе у студији су сви акти контроле, засновани на стварном положају државних институција свих степена. Аутор настоји да прикаже најопштија структурална и функционална својства свих облика контроле насталих у државном апарату. Ова својства аутор разматра са аспекта опште типологије поступка друштвене контроле, спровођене на основи психолошких и социолошких критеријума. Користећи се типолошком анализом, аутор издваја и даје карактеристике субјеката поступка контроле (државних органа) и објеката контроле, радњи својствених државним органима. Аутор издваја три облика деловања државних органа као објекте правне контроле и то: предметну делатност која се најчешће налази у производној и услужној делатности; организациону делатност првог степена која се спроводи у организацији односне делатности; организациону делатност другог степена која се спроводи у организацији првостепене организационе делатности (организација).

Теоретски модел контроле аутор конструише користећи се схватањима терминологијом узетим из кибернетике и теорије информација. Основном јединицом за анализу процеса контроле аутор сматра двоструки систем контроле, садржан из контролисаног објекта и система контроле. Ове системе аутор посматра као међусобно изоловане системе који се у области система контроле супротно спајају. Девијације контролисаног

(6) (види: на пример, Наредбу о одређивању посебних услова под којима се могу стављати у промет поједини индустријски производи, Сл. лист ФНРЈ, бр. 17 од 1962.

објекта (K_1) нарушавају равнотежу уређења а систем контрола (K_2) настоји да успостави и ојача равнотежу система. Аутор настоји да на оперативан начин одреди појам равнотеже система и његово нарушавање с аспекта проблематике вршења правне контроле. На основу чињеничног стања у Пољској аутор врши типологију додирних тачака и средстава контроле помоћу којих K_1 делује на K_2 . Позитивне контролне одлуке које оцењују ток контролисаних радњи посматрају се као позитивни повратни контакти који јачају и равнотежу система; негативне одлуке које негативно оцењују контролисану радњу посматрају се као негативни повратни контакти.

Аутор овде наводи и постојање вишеструких система контроле који образују систем правне контроле државних органа а чија се структура одређује структуром мреже додирних тачака и информационих канала, повезаних у један велики вишеструки систем вишег ранга.

Аутор хоће да докаже да је интуитивно описивање процеса правне контроле државних органа могуће превести на језик кибернетике. То наравно захтева употребу термина на основу одређених одлука према стању ствари која се може посматрати. На тај начин ствара се могућност постављања теорије правне контроле на начин независан од правних текстова, тј. на језику који може постати општи за све друштвене науке.

С. Мијучић

Др. ЈОВАН СТЕФАНОВИЋ
(1896—1964)

На дан 20 октобра 1964 угасио се живот др Јована Стефановића, редовног професора Правног факултета у Загребу. Један од најистакнутијих југословенских научних радника у области уставног права, својим изванредним смислом за суптилне анализе и јасно синтетичко излагање проф. Ј. Стефановић посебно је допринео развоју југословенског уставног права. Нарочита је заслуга проф. Ј. Стефановића што је изванредним педагошким особинама као професор васпитао низ генерација југословенских правника. Својом живом речи, као и јасним писаним делима и чланцима преносио је најновија достигнућа правне мисли на млађе нараштаје, увек пратећи нашу стварност, позитивно и упоредно право не изостављајући ни историјски развој појединих правних установа.

Рођен у Земуну 20 јануара 1896 проф. Ј. Стефановић одмах после матуре (1914) ступа у добровољачке редове српске војске да би дао свој прилог борби за слободу свог народа.

После повлачења кроз Албанију и лечења од ратних последица завршава Правни факултет у Монпељеју где је 1920 одбранио докторску тезу *Essai sur la politique serbe dans ses rapports avec l'Empire byzantin et la Turquie*. По повратку у земљу 1921—1922 он је судија у Панчеву, Зрењанину и Новом Саду.

Крајем 1922 изабран за доцента а 1925 за ванредног професора на Правном факултету у Суботици. Од 1926 професор је Уставног права на Правном факултету у Загребу. За време рата ухапшен заједно са женом и сином и протеран из Загреба за Београд. У Београду је 1942 пензионисан. По ослобођењу Загреба проф. Ј. Стефановић се враћа на своју дужност професора уставног права у Загребу. У току свог службовања у Загребу проф. Ј. Стефановић био је више пута биран и пре рата и после ослобођења за декана Правног факултета. Због својих научноистраживачких радова и истакнутог педагошког рада изабран је за правог члана Југословенске академије знаности и уметности у Загребу. Активност проф. Ј. Стефановића је многострука: члан је Правног савета Савезног извршног већа, члан Правног савета Извршног већа Сабора СХ Хрватске и многих домаћих и иностраних научних и стручних института и организација.

Проф. Ј. Стефановић је у својим објављеним радовима пре рата посветио пажњу поред обраде проблема уставног права и проблемима управног права у својим запаженим чланцима објављеним у *Архиву за правне и друштвене науке*, *Мјесечнику* и другим правним часописима. Личност проф. Ј. Стефановића и његово потпуно владање теоријом нашег и упоредног права посебно је изражено у његовом животном делу *Уставно право Југославије и компаративно право* које је прво објављено у једној књизи 1950 а друго допуњено издање објављено у две књиге 1956.

Проф. Јован Стефановић задржава истакнуто место у развоју наше правне мисли. Изванредно радан али увек скроман, свакад посвећен актуелним политичким и правним проблемима, јасан у својим излагањима, увек доследан слободарским традицијама своје генерације умео је да сагледа нашу нову стварност и да својим делима и делатношћу као научник и јавни радник да озбиљан и запажен прилог развоју савремене југословенске правне науке.

Д. Ђ. Денковић

ЖОРЖ ГУРВИЧ (1897—1965)

14 децембра 1965 у Паризу умро је Жорж Гурвич, професор Сорбоне, један од најпознатијих социолога у свету, велики пријатељ наше земље и недавно изабрани инострани члан Српске академије наука и уметности. Гурвич је званично, као гост нашег социолошког удружења, посетио нашу земљу 1957, када је и на нашем Правном факултету одржао предавање о дијалектики и социологији које је објављено у *Аналима* 1958.

Ж. Гурвич је свој научни рад почео још пре револуције у царској Русији, где је завршио права, а професор му је био, између осталих, и бивши професор нашег факултета др Тарановски, за кога је сачувао своје поштовање све до смрти. У почетку се бавио филозофијом и теоријом права. После револуционарних догађаја емигрирао је из Русије и нашао стално боравиште у Паризу, где се почео бавити претежно филозофијом и социологијом права. Докторирао је на Сорбони двема тезама о друштвеном праву, које значе датум у проучавању овог питања. Пре рата је значајан и његов рад на покретању најпознатијег правнофилозофског часописа тога времена *Archives de philosophie du droit et de la sociologie juridique*. С питања опште филозофије (написао је књигу о немачкој филозофији и науци о моралу) и филозофије права (најзначајније дело о правном искуству и плуралистичкој филозофији права), Гурвич уочи рата све више прелази на питања социологије права (познато дело о овој дисциплини) и опште социологије, да би се током и после другог светског рата потпуно посветио општој, теорији социологије. Он је створио свој сопствени систем теоријске социологије, заснован на тзв. „дубинском“ схватању социо-

логије, на плурализму и дијалектици, и постао је најзначајнији социолог-теоретичар у Француској, где је и предавао социологију на Сорбони, и један међу неколико најпознатијих у свету. Најзначајније му је дело *Савремени позив социологије* (преведено и у нас) и *Друштвени детерминизми и људска слобода*, а организовао је и уредио издање једног синтетичког дела о социологији (*Traité de sociologie*), за које је сам написао делове о теоријској социологији.

С нашим социолозима је одржавао врло присне и пријатељске односе. Несебично је помагао свим нашим млађим социолозима који су одлазили у Француску ради усавршавања. Живо се интересовао за наш систем социјалистичке самоуправљачке демократије, који је свуд истицао као систем који данас највише одговара идеалима хуманизма и напретка и ватрено се залагао за његову афирмацију и у својим списима и живом речју, јер је и сам заступао слично гледиште у погледу друштвеног уређења (које је изнео у делу *Декларација социјалних права*).

Поред губитка који је претрпела наука, његови пријатељи оплакују и губитак ретко симпатичног, живог и топлог човека, који је умео да буде одан пријатељ.

Радомир Лукић

ДИСКУСИОНИ САСТАНАК И СКУПШТИНА МЕЂУНАРОДНОГ УДРУЖЕЊА ЗА ИСТОРИЈУ ПРАВА И ИНСТИТУЦИЈА (AIHDI). — У оквиру XII међународног конгреса историјских наука у Бечу од 29 августа до 5 септембра о г. одржан је први дискусииони састанак и Генерална скупштина Међународног удружења за историју права и институција (*Association internationale d'Histoire du droit et des Institution — AIHDI*).

Одлука да се оснује AIHDI донета је на XI међународном конгресу историјских наука у Штокхолму 1960 а оснивачка скупштина је одржана у Падови 1961. Задатак је Удружења да помаже рад и сарадњу међународних, националних и регионалних удружења и установа који се баве правном историјом, и да правној историји обезбеди одговарајуће место у Међународном комитету историјских наука и другим међународним установама које су заинтересоване за историјске науке. Њихова активност је за сада управљена у два смера: објављивање библиографија и другог документационог материјала и организовање међународних научних скупова. Већ су објављене прве свеске Библиографије које обухватају радове из области правне историје неколико земаља. Припремљен је и у току 1966 издаћи ће из штампе Попис удружења и установа које се баве правном историјом и списак периодичних публикација које они објављују, са најнужнијим подацима о њима.

На Конгресу у Бечу одржан је Први међународни дискусииони састанак који је организовао AIHDI. Тема о којој се дискутовало била је: Организација правосуђа — основи, структура и друштвена стварност. Основ за дискусију представљала су четири рада који су унапред штампани или умножени и достављени учесницима. То су: Hans Julius Wolff: *Organisation der Rechtspflege und Rechtskontrolle der Verwaltung im ptolomäisch-römischen Ägypten bis Diocletian*; Boguslaw Lesnodorski: *L'élément social dans l'organisation judiciaire aux XVIIIe—XX siècles*; Ch. Lefebvre: *Juges et savants en Europe du XIIIe—XVIe siècle*; L'apport des juristes savants au développement de l'organisation judiciaire; Ryosike Ishii Shuzo Shiga: *Factors in the evolution of judicial organization in the far eastern count tries*.

Највише су дискутована питања у вези са „друштвеним елементом у правосуђу“. Констатовано је да су разни облици учешћа народа у правосуђу познати човечанству од врло давних времена. У законодавства буржоаских држава унети су под утицајем Француске револуције а по узору на енглески *jury*. Неки облици учешћа народа у правосуђу били су уведени у Француској већ 1791. Наполеон их је у току 1810—1811 учинио обавезним у целој Француској а затим и у Белгији и Италији. У току XIX в. *jury* је био проглашен „једним од основних фактора буржоаског либерализма“ а касније и „интегралним делом правне државе“. Под утицајем ових идеја, разни облици учешћа народа у правосуђу били су уведени у многим државама: у Шпанији, у многим немачким државама, у Мађарској, уједињеној Италији, у ослобођеној Белгији, Русији, Мексику, Јапану и многим државама Латинске Америке. Разни усвојени облици своде се на два основна

са многим варијантама: или је судско веће састављено искључиво од лаика-грађана (слично енглеском *jury-u*), или је састављено делом од професионалних судија с тим да су грађани-лаици у положају пресудитеља (слично немачком *Schöffengericht-u*).

После Првог светског рата осећа се супротна тенденција. Она је почела у Немачкој где је *jury* проглашен за „страно тело увезено из Француске“. У Аустрији Ханс Келсен је развио теорију да права демократија тражи професионалне судије а не »12 *seigneurs-a*«. На Међународном конгресу у Палерму 1933 и на Конгресу правника словенских земаља у Братислави исте године порота је била предмет оштрих напада. Најзад у акцију је ступио и фашизам. У таквим условима било је учешће народа у правосуђу укинато или ограничено у многим земљама: Мађарској, Шпанији, Аустрији, Југославији, Италији, Пољској и Немачкој.

После другог светског рата у многим капиталистичким земљама се поново траже путеви да се „успостави веза између судова и јавног мњења одн. друштва у целини“. Притом се најчешће усваја систем који је комбинација два основна система, уз општу тенденцију смањења броја поротника и присудитеља.

Посебно место и посебан значај има ово питање у социјалистичким земљама. Већ у току Октобарске револуције изражени су неки основни принципи који су на разне начине спроведени у свим социјалистичким земљама, у зависности од њихових специфичних услова. Ти принципи су: изборност свих судија, комбинација професионалних и лаичких судија у већу, и смањење формализма у поступку и „приближење суда народу“. У последње време осећа се тенденција да се у неким случајевима искључи учешће државних органа (арбитраже у радним односима, мировна већа у фабрикама, кућама, итд.).

Истакнуто је, најзад, да се свуда у свету још увек дискутује врло живо о недостацима и преимућствима лаичког и професионалног судства и да се у многим земљама проучава питање реформе судства, при чему се негде тежи за проширењем а негде за смањењем улоге „друштвеног елемента“. Из тога се закључује да још увек нису нађена решења која би на задовољавајући начин уравнотежила улоге професионалних судија („стручног и рутинираног елемента“) и судија лаика („друштвеног елемента“).

Живу дискусију изазвало је и питање доприноса правника теоретичара (учених правника) развоју правосуђа у XIII—XVI веку. Њени закључци се могу свести на следеће: Почевши од краја XII в. у Италији, Француској, Енглеској, на нешто различит начин у Шпанији и, крајем XIII в., у Немачкој, правосуђе је под јаким утицајем римско-канонског права. Почевши од краја XIII в. преовлађује утицај римског права у Италији и, нешто касније, у Француској и Шпанији. Овај утицај је вршен преко учених правника који су били чланови краљевских савета или врховних судова. Резултат свих ових утицаја било је увођење у цивилно судство римско-канонског поступка, онаквог какав је примењиван у црквеном судству, са варијантама изазваним локалним специфичностима. Ове особености су временом заузимале све значајније место, па су се поступци у појединим земљама развијали све самосталније а римско-канонски поступак, чији су зналци и носиоци били учени правници, добио је место *ius commune*.

Општа атмосфера на овом састанку и тон дискусије били су пуну настојања да се нађе заједнички језик и сарадња учини што кориснијом. Зато су и критике и сукоби мишљења, којих је било и многих и оштрих, остали до краја у границама научног расправљања заједничких проблема.

На Генералној скупштини Удружења, која је одржана 1 септембра, усвојен је нови Статут и изабрана нова Управа (Биро). Статут предвиђа да прави чланови Удружења могу бити „међународне, националне и регио-

налне групације које се интересују за историју права и институција“. Ванредни чланови могу бити „фондације и научне установе које се интересују за историју права и институције“. Скупштину сачињавају по један представник сваког члана а право гласа имају само представници правих чланова. Новоизабрани Биро сачињавају председник Ж. Годме (J. Gaudemet, Француска), потпредседници Х. Тиме (H. Tieme, Зап. Немачка), Ј. Бардах (J. Bardach, Пољска) и К. Г. Мор (C. G. Mor, Италија), секретар Р. Фенстра (R. Feenstra, Холандија), благајник Ј. Жилисен (J. Gilissen, Белгија), и чланови Ј. Торн (J. Thorn, САД), Х. Милсон (H. Milson, Енглеска), Х. Ленце (H. Lentze, Аустрија), Д. Стојчевић (Југославија), В. Ванечек (V. Vaneček, Чехословачка), Р. Ишли (R. Ischii, Јапан), Р. Зорагуин-Беку (R. Zoraguin-Becu, Аргентина), М. Штиклер (M. Stickler, Ватикан) и А. Гарциа-Гало (A. Garcia-Gallo, Шпанија). Одлучено је да се следећи дискусионни састајак и генерална скупштина одрже 1970 у Москви.

Драгомир Стојчевић

СИМПОЗИЈУМ О ДРУШТВЕНОЈ СВОЈИНИ. — Српска академија наука и уметности — Одељење друштвених наука — организовала је од 20—22 септембра 1965 у Београду саветовање о друштвеној својини, на коме су поред великог броја домаћих научних радника, учествовали и научници из Совјетског Савеза, Чехословачке, Мађарске и неких других европских и америчких земаља, и током саветовања поднето је 25 реферата који су изазвали свестрану дискусију што је привукло знатан број учесника (просечно 150—200).

Друштвена својина у условима социјалистичких производних односа и социјалистичког друштвеног уређења, посебно када је за њега карактеристично самоуправљање у области производње и расподеле као што је то у нас, различито се третира у теорији, законодавству и пракси. Последица овога су потпуно опречна мишљења и ставови о њеној природи, о томе да ли је она правна или економска категорија, и у којој се мери успело у њеном нормирању; да ли је у прописима о друштвеној својини, почев од Устава СФРЈ, дошла до изражаја њена сложеност као и да ли ови прописи омогућавају њену заштиту и развој. Питање природе друштвене својине, њеног титулара и правног регулисања, односа према осталим постојећим облицима својине у садашњим условима као и одређивање њеног историјског места како у нашем друштвеном развоју тако и у развоју социјалистичких производних односа уопште, расправљана су и у рефератима и дискусијама на симпозијуму. Друштвена својина је посматрана са правног, социолошког, економског и филозофског аспекта што је омогућило да се разматрају и проблеми друштвених и производних односа повезаних са друштвеном својином као што је то, на пример, проблем заинтересованости произвођача за повећану продуктивност у условима производње средствима у друштвеној својини, као и реперкусије које расподела друштвеног производа има на свест самих произвођача и управљача.

Тематски прилаз проблему друштвене својине остварен је на тај начин што су реферати били груписани по материји коју су обрађивали, тако да су се издвојиле четири теме — четири основна питања која се јављају у процесу откривања и научних објашњења појаве друштвене својине. То је пре свега питање својине уопште и њеног места у праву а посебно питање места друштвене својине у правним и економским категоријама као и њено место у историјском развоју друштва. Однос друштвене својине

према осталим својинским облицима у нас као и према категорији јавних добара наметнуо је проучавање приватне својине и личне својине као и упоређивање ових категорија у капиталистичким и социјалистичким земљама, што је разматрано као друга тема на симпозијуму. Особине друштвене својине и постојећи облици друштвене својине у нас и у другим социјалистичким системима и њен однос према друштвеној својини разматрани су у оквиру треће теме која је била најбројнија по рефератима а такође и изазивала и најживљу дискусију. Последња тема је расправљала о друштвеној својини као правној категорији узимајући у обзир њено место у нашем праву, њен историјски настанак и реперкусије које она има на поједина стварна права.

Не задовољавајући се класичним дефиницијама својине као односа људи поводом ствари јер се тиме не изражава њен друштвени и класни карактер, већ у првом реферату, у оквиру прве теме проф. М. Вуковић је нагласио да се овој дефиницији мора додати да је својина однос власника према друштву или однос друштва према власнику, што ствара тешкоћу да се ова категорија правно изрази. Посматрање својине на овај нови начин довело би до немогућности њеног сврставања у категорију стварних права и до схватања својине као апсолутног права. Својина би се на садашњем степену развоја нашег друштвеног система могла најадекватније дефинисати као сложено „комплексно“ право — по угледу на родитељско, станарско, право коришћења градског земљишта итд., што је, како сам аутор наглашава, врло тешко јер не постоје изграђене теорије о сложеним правима.

Расправљајући о појму и суштини својинских односа др М. Перовић је претходно критиковао формалистичко схватање да је својина однос човека и ствари што своди својинске односе на овлашћења у располагању стварима. Својински односи су друштвени односи а располагање стварима и ступање људи у односе поводом ствари јавља се самс као површна слика њихових друштвених односа. Посматрајући својину у економском смислу као присвајање — као друштвено-производне односе у присвајању материјалних добара, он закључује да је она „општа и такорећи вечита категорија“ која постоји у сваком друштву и да је подложна променама у зависности од начина економско-техничког присвајања предмета из природе. Својину у правном смислу тј. као правна категорија постоји само у друштвеним формацијама у којима постоји правни систем а не може се говорити о правној својини у првобитној заједници нити ће својина као правна категорија постојати у бескласном друштву.

Говорећи о облицима својине проф. А. Гамс је рекао да је: „Садржина својине присвајање предмета природе, а друштвена правила, друштвене норме које то присвајање регулишу биле би форме, облици својине“. Све историјске облике својине поделио је затим у два основна типа: колективну и приватну својину износећи њихове облике и наглашавајући да „колективна својина условљава и изражава непосредну друштвену производњу што претпоставља јачу међусобну повезаност чланова друштва“. Пошто је друштвена својина сложено право, проф. Гамс разликује у оквиру те својине разна субјективна права од којих је најважније тзв. „право коришћења чији су носиоци тзв. друштвена правна лица у нашем друштвеном систему а међу њима опет најважнија и најчешћа су привредне организације“. Начин нормирања друштвене својине у нас, многобројни прописи о њој несумњиво су доказ да је друштвена својина још увек право.

У оквиру друге теме проф. Д. Поп-Георгиев је изнео облике и карактер приватне својине у нашем систему, називајући је „радном приватном својином“. При одређивању карактера радне приватне својине нарочито је истакао ограничења која су дата позитивним правом, што онемогућује њено претварање у капиталистичку приватну својину. Ограничења су из-

вршена како стешњавањем круга носилаца приватне својине тако и у погледу објекта који се може налазити у приватној својини.

Испитујући карактер приватне својине у нашем праву проф. К. Ђетваи и Н. Воргић дошли су до закључка да приватна својина има радни карактер и да је подређена друштвеној својини.

Друштвена својина се разликује како од приватне својине тако и од својине на јавним добрима која представљају посебну категорију добара како у нашем тако и у страном праву, што је разматрано у рефератима проф. И. Крбека и проф. С. Поповића.

Различити својински облици у совјетском праву и развој државне својине у СССР расправљани су у неколико реферата. Посебно се питањем права која предузећа имају на имовини, тзв. права оперативног управљања бавио у свом реферату проф. Братус дајући при том и основну поделу друштвене социјалистичке својине на: државну својину, колхозну односно кооперативно-колхозну и својину друштвених организација.

Посматрајући друштвену својину проф. А. Бајт полази од значења појма присвајања у економском смислу и закључује да је једино расподела која омогућује присвајање производа туђег рада одлучна за карактер својине у одређеном друштву. До могућности присвајања производа туђег рада долази услед монополизације фактора производње и својина је онога ко држи тај монопол. Својина се према томе може дефинисати као друштвена кад у датом друштву не постоји монополизација фактора производње.

Тражећи какви се друштвени односи развијају на основу друштвене својине, проф. В. Рашковић је пошао од проучавања расподеле јер расподела одражава битност продукционих односа. Својина се опредељује кроз расподелу као своју финалност а нарочито је карактеристична расподела која се у нашим условима изражава у личним дохоцима који зависе од рада.

Излагања проф. Бајта и проф. Рашковића указују на могућност тражења нових путева у објашњењу појма друштвене својине у нас.

Друштвена својина је у нас објашњавана нормативистичким и дедуктивним методама што је критиковао и академик проф. Ј. Борђевић у свом реферату истичући да је друштвена својина процес који представља основ за остварење индивидуалне својине у циљу потребног присвајања. Посматрајући друштвену својину као процес у светлу уставних одредаба он је истакао правно „десвојинизирање“ друштвене својине што изискује нова тражења у њеном објашњавању везујући појам друштвене својине са појмом самоуправљања и друштвене одговорности.

Разматрајући друштвену својину у светлу начела Устава СФРЈ др М. Тороман је у свом реферату говорила о облицима друштвене својине у нас. Претходно је расправљала питање мерила за разликовање појединих облика друштвене својине као и различита мишљења која о овоме постоје у нашој теорији.

У оквиру четврте теме расправљана је друштвена својина као правна категорија нашег позитивног права. Изнете су постојеће концепције о друштвеној својини а нарочито је покренуто питање да ли је она правна категорија. Развијајући ову тему проф. Р. Лукић је своје излагање посветио утицају права на друштвену својину, иако је негирао да је друштвена својина правна категорија, наглашавајући да је главни чинилац у друштвеној својини економски а да на њу утичу и политички фактори. Поред политичких и моралних чинилаца који делују у смислу овог усклађивања, потребно је постојање правног средства за одбрану друштвеног интереса и друштвене својине на тржишту, и он наглашава потребу за увођењем тзв. *actio popularis* у том циљу.

Насупрот овом мишљењу проф. А. Финжгар сматра да је друштвена својина правна категорија супротна праву својине појединца. Разматрајући

историјске облике колективне, јавне и државне својине у упоредном праву, он даје теоријска схватања о појму државне својине у капиталистичким и социјалистичким земљама. Износећи проблеме и схватања о друштвеној својини у нас, он полази од особености друштвене својине на средствима за производњу будући да Устав одређује намену ових срдестава и закључује да је друштвена својина, иако и економска и друштвено-политичка категорија, у нашем систему и правна категорија.

Свеобухватно расправљање о друштвеној својини на овом симпозијуму развијало се насупротив досадашњој честој једностраности у прилажењу овом проблему „у атмосфери тражења истине полазећи од различитих концепата“, што показује моралну и научну зрелост јер се мишљења супротстављају, ставови критикују свесни да се само тако може доћи до задовољавајућих резултата без претензија да ће се у овом моменту доћи до дефинитивних решења. Критички дух и заједничка жеља да се расветли друштвена својина која представља основну категорију нашег друштвено-економског уређења провејавали су кроз све што је на симпозијуму саопштено, што је допринело да и поред различитих тумачења, као и поред споља гледано непомирљивих ставова, друштвена својина у нас добила је своје дијалектичко објашњење, и показало да су сва стремљења у нашој теорији у циљу њеног објашњавања заснована на принципима марксистичке науке о друштву.

Др. Невенка Суботић

ЗАСЕДАЊЕ МЕЂУНАРОДНОГ СТАТИСТИЧКОГ ИНСТИТУТА У БЕОГРАДУ У ВРЕМЕНУ ОД 14 ДО 22 СЕПТЕМБРА 1965. — У септембру ове године Југославија је била домаћин у организовању два импозантна светска скупа — Друге светске конференције о становништву и XXXV Заседања Међународног статистичког института.

Од 30 августа до 10 септембра 1965 одржана је, под покровитељством Уједињених нација Друга светска конференција о становништву на којој је 800 делегата из преко 70 земаља поднело 485 реферата из свих области демографије као и многих економских питања која се нужно разматрају у вези с развитком становништва.

У времену од 14 до 22 септембра 1965 године одржано је XXXV Заседање Међународног статистичког института који се од 1887 одржава сваке друге или сваке године (са изузетком нешто већих временских размака у годинама рата),*) са сврхом да се разматрају најактуелнији проблеми статистичке теорије и статистичке праксе.

* I заседање 1887 у Риму II — 1889 у Паризу; III — 1891 у Бечу; IV — 1893 у Чикагу; V — 1895 у Берну; VI — 1897 у Петровграду; VII — 1899 у Ослу; VIII — 1901 у Будимпешти; IX — 1903 у Берлину; X — 1905 у Лондону; XI — 1907 у Копенхагену; XII — 1909 у Паризу; XIII — 1911 у Хагу; XIV — 1913 у Бечу; XV — 1923 у Брислу; XVI — 1925 у Риму; XVII — 1927 у Каиру; XVIII — 1929 у Варшави; XIX — 1930 у Токију; XX — 1931 у Мадриду; XXI — 1933 у Мексику; XXII — 1934 у Лондону; XXIII — 1936 у Штокхолму; XXIV — 1938 у Прагу; XXV — 1947 у Њујорку; XXVI — 1949 у Берну; XXVII — 1951 у Калкути; XXVIII — 1953 у Риму; XXIX — 1955 у Рио де Жанеиру; XXX — 1957 у Штокхолму; XXXI — 1958 у Брислу; XXXII — 1960 у Токију; XXXIII 1961 у Паризу; XXXIV — 1963 у Отави; XXXV — 1965 у Београду.

Идеја организовања оваквих заседања датира још од 1885 у којој је познато енглеско друштво, *Royal Statistical Society* у Лондону, прослављало 50-годишњи јубилеј, којем су присуствовали ондашњи најистакнутији статистички стручњаци већег броја европских земаља, и на којем је предложен пројект о организацији једне међународне статистичке установе која би се и по циљу и по делатности разликовала од дотадашњих међународних статистичких конгреса и била чисто научно удружење.

Поднесени предлог је усвојен и те године је основан Међународни статистички институт познат под *ISI (International Statistical Institute)* са 79 чланова и са задатком „да развија и да усавршава статистичке методе и да их примењује у различитим земљама света“.

У историји рада овог Института од његовог првог заседања у Риму (1887) до овог XXXV Заседања у Београду познати су његови бројни и врло значајни доприноси у области теорије и технике статистике, у организовању статистике у разним земљама, у организовању разних области статистике: друштвене статистике, статистике рада, статистике образовања и културе, судске статистике, статистике трговине, транспорта, цена, друштвеног стандарда, а посебно у постављању метода прикупљања и обраде статистичких података у разним земљама — једне врсте међународне статистике. Веома су познати напори и резултати постигнути на подручју међународне статистике коју је у дугогодишњем периоду са успехом обављао орган овог Института (*L'office permanent de l'Institut international de statistique*, са седиштем у Хаву) преко своје две статистичке публикације: *Review of the International Statistical Institute* и *Bulletin of the International Statistical Institute*.

Са настанком и развојем статистичких органа Друштва народа, а доцније ОУН, Међународни статистички институт напушта своју примарну улогу у раду на међународној статистици и уместо практичних радова у области статистике, оријентише свој делокруг рада на чисто теоријске и методолошке проблеме статистике, што је и до данас остала битна карактеристика његовог плана рада. Овај предмет свог рада Институт обрађује у низу тзв. „позваних“ и „приложених“ реферата чланова Института и статистичких стручњака најразличитијих статистичких специјализација широм света, који се дискутују на заседањима и публикују у посебним свескама од којих је до данас Институт објавио око 40 томова.

На свом XXXV заседању Институт је окупио 44 земље са више од 400 делегата из редова самог Института, чланова владиних делегација, чланова међународних организација, чланова статистичких установа и посебно позваних учесника из земље домаћина.

Као и на ранијим заседањима, поједине земље биле су заступљене са великим бројем учесника. Тако САД са 70 делегата, Југославија са 57, Енглеска и Француска са по 27, Холандија са 24, Италија и Немачка са по 21, Мађарска са 14, Канада са 12, итд. У погледу стручне структуре учесника представника земаља истока и запада ваља запазити засад највеће учешће земаља истока и њихових представника. Из шест земаља овог блока у раду

Заседања присуствовало је 43 делегата. Овом приликом први пут је забележено и присуство неких земаља у развоју.

Скуп ове најстарије и најугледније међународне статистичке организације одржан је под покровитељством Председника Републике Јосипа Броза Тита.

Своје XXXV заседање Институт отпочео је свечаним отварањем и уводним говором Авда Хума, члана Савезног извршног већа и председника Савезног савета за координацију научне делатности као и говорима Ибрахима Латифића, председника Југословенског статистичког друштва и Харија Кампиона (Harry Campion), председника Међународног статистичког института.

Радни део програма изведен је на 20 паралелних седница на којима је поднето и дискутовано 128 реферата са разноврсним материјалом из скоро свих важнијих проблема статистичке теорије и примене статистичких метода.

Све предвиђене теме груписане по сродности образовале су радни програм који је садржавао десет тачака: 1. Статистички метод; 2. Народни доходак и народно богатство; 3. Међународна упоредивост економских статистика; 4. Модели поузданости; 5. Статистика у физичким наукама; 6. Регионална статистика; 7. Аутоматско откривање и исправљање грешака у обради података на електронским машинама; 8. Статистика образовања и културе; 9. Биометрија и 10. Друштвена статистика. Комуникације са различитом, слободно одабраном садржином биле су предмет разматрања на два седницама последњег дана Заседања.

Међу ауторима реферата и међу дискутантима нашао се велики број представника више од 30 земаља најразличитијих друштвено-политичког уређења од којих само на источно-европске земље отпада 35 прилога. Југославија је на овом Заседању имала осам реферата, једног руководиоца организатора и пет сталних представника чланова што је изразито повољан резултат постигнут у Институту са којим Југославија одржава стални контакт тек од 1950.

Према броју поднесених реферата највеће учешће имају САД (28), Мађарска (13), Италија (11), Индија и Француска (10), СССР и Југославија (8) и Јапан (6), док многе земље које поседују богату статистичку традицију нису узеле учешћа или је оно сасвим незнатно с обзиром на могућности (Аустрија, Енглеска, Белгија, Норвешка, Данска и др.).

Према радном програму Заседања, проблематици статистичког метода посвећена је трећина рада Заседања. На седам седница поднето је 54 реферата изразито оријентисаних на проблеме математичке статистике, а нарочито на питања оцењивања, питања стохастичких процеса, узорковања, непараметријске статистике и планирања експеримената.

У статистичком третману економских појава радни програм је издвојио два питања: национални доходак и национално богатство и међународна упоредивост економских статистика.

На седницама посвећеним разматрањима првог питања поднето је 4 „позвана“ и 6 „приложених“ реферата који су обрађивали питања кон-

цепције обрачуна националног дохотка и богатства, као агрегата производње и имовине, статистичких инструмената за њихово утврђивање, као и искуства у њиховој примени у Индији, САД, Југославији, Јапану, СССР-у, Мађарској, Италији и др.

Увек актуелна проблематика међународне упоредивости економских статистика добила је на овом Заседању богату разраду у 6 реферата из пера познатих статистичких стручњака: 1. Ливија (Livi), Рјабушкина и Фирста (Fürst), у којима су истакнута многа значајна питања упоредивости статистичких показатеља у међународним размерама као: могућност и ограничење међународне упоредивости економских статистика, утицај различитих економских и политичких система на међународну упоредивост статистика, карактеристике упоредивости индикатора по вредносном изразу, систем статистичких показатеља у сврху поређења нивоа и стопа економског развоја у појединим земљама.

Поред реферата који су обрађивали ова два питања на седницама економске статистике поднесени су и дискутовани реферати са темама: Нови методи статистике транспорта у квантитативној анализи међународних економских односа; Грешамов закон и Мађарска инфлација 1945—46, као и реферат о Примени медијане у статистичкој анализи цена.

Статистика у физичким наукама била је предмет разматрања на две седнице које је Институт организовао у сарадњи са Међународним друштвом за статистику у физичким наукама, на којима је поднесено девет реферата са посебно истакнутим питањем примене и улоге спектралне анализе у геофизици и у временским серијама.

Познато је да је дугогодишњи развој теоријске статистике и њене претходнице статистичке праксе био на страни изучавања теорије променљивих, као теорије нумеричких обележја и временских серија, док су питања просторних серија остала занемарена. Савремена стварност, међутим, намеће многа обласна, регионална истраживања, па у вези с тим и одговарајућа статистичка решења. Овај захтев доводи до различитих проблема и последица од којих се многи претварају у битне проблеме савремене статистике. Сложеност ових проблема као и потреба за усавршавањем разних подручја регионалне статистике били су предмет разматрања и на овом скупу.

У осам поднесених реферата аутори и дискусија упознали су заинтересоване са низом проблема обрађених под темама: Регионална и друга статистичка подручја САД; Нов метод у одређивању градских подручја у попису становништва; Регионална статистика у Индији; Развој југословенске регионалне статистике; Графичко приказивање и анализа статистичко-географских података; Мерење друштвено-економске специјализације простора и др.

У четири реферата које су поднели Немачка, Норвешка и два аутора из САД расправљана је сложена проблематика откривања и исправљања грешака у обради статистичких података на електронским рачунарима. Данас, у земљама у којима постоје веома развијени методи статистичке активности, у којима се оперише најсавременијом електронском техником,

проблеми које је ова седница ставила на дневни ред заслужују посебан интерес.

На седници статистике образовања и културе поднесено је и дискутовано осам реферата. Саопштења дата на тој седници односила су се на питања просвете која је могуће разматрати са становишта квалитативног и претежно математичко-методолошког значаја. У организацији и под руководством холандског представника, у радном програму седнице разматране су следеће теме: УНЕСКО-ов програм образовања и статистика наука, квалификована радна снага и економски раст, рачунски модел система образовања у Енглеској и Велсу, статистика и планирање броја стручњака у народној привреди, динамика јавног образовања и ниво образовања становништва Мађарске, један непараметријски тест у процени образовања и Доцимологичка истраживања у оцењивању студената на универзитетима.

У програму Заседања једна седница је била посвећена биометрији, на којој је саопштено 5 реферата, углавном европских представника, у којима су обрађивана врло разноврсна подручја примене статистике, почев од радиоактивног загађивања намирница па преко проблема савременог развоја статистике у медицини и анализе сезонских варијација mortalитета, све до еволуционистичке теорије наслеђа.

Друштвена статистика којој је посвећена једна седница са седам реферата оправдано је очекивана са великим интересовањем, пре свега из разлога што подручје ове гране статистике још увек није издвојено ни довољно дефинисано, и што се од овог научног скупа могло очекивати да пружи бар приближну класификацију проблема са којима се бави ово и сувише пространо подручје статистичког истраживања. Међутим, рад Заседања по овој тачки програма није испунио очекивања из више разлога, а пре свега, што није било ни једног „позваног“ реферата ни дискусанта и што су се и припреме и рад Заседања одвијали без једног задуженог организатора. У садржају тема расправљало се само о неким демографским и здравственим питањима.

Последњег дана Заседања одржане су две седнице посвећене проблемима статистичког истраживања у разноврсним подручјима као што су: кибернетика, статистичка контрола управљања и доношења одлука у предузећима, статистички модели интерполације и екстраполације временских серија, квантитативна теорија новца, апликација дискриминационе анализе, лингвистика и друге.

Богат и разноврсан садржај тема расправљања на овој седници речит су доказ све шире примене статистике на најразличитија подручја науке.

И на овом Заседању као и у низу ранијих, Институт је успео да окупи статистичаре стручњаке многих земаља и да значајно допринесе унапређењу статистичке методологије, дејствујући, како је то неко од присутних у раду Заседања оправдано рекао — као нека врста међународне статистичке академије.

Посебан значај има ово Заседање за земљу домаћина, који пре свега треба сагледати у угледу који Југославија и југословенски статистички

стручњаци уживају у свету, а затим у сусретима југословенских статистичара са еминентним статистичким стручњацима света, који ће несумњиво бити велика корист, подстрек и богато искуство за све оне, а нарочито млађе статистичке кадрове, који се баве статистичком теоријом и праксом.

Љ. Шкара

ИЗЛОЖБА У БЕЧКОМ ДВОРУ ПОВОДОМ СТОПЕДЕСЕТЕ ГОДИШЊИЦЕ БЕЧКОГ КОНГРЕСА. — Пре 150 година одржан је у Бечу мировни конгрес европских држава, сазван након пада Наполеоновог царства а у циљу уништења тековина француске буржоаске револуције и рестаурације дореволуционарног феудалног поретка. Бечки конгрес на коме су водећу улогу играле Енглеска и Русија почео је у септембру 1814 а завршен је 9 јуна 1815 усвајањем „Завршног акта“. У раду Конгреса учествовало је 216 представника скоро свих европских држава.

Поводом 150 година од завршетка рада конгреса Савезно министарство просвете и Унија пријатеља музеја организовали су у Бечу изложбу посвећену овом историјском догађају. Одмах треба рећи да са никако не може прихватити концепција приређивача изложбе који су хтели приказати Бечки конгрес као искрен покушај за стварање трајног мира у Европи. Добро је познато да су на конгресу велике силе куповале и продавале, уједињавале или раздвајале народе не водећи рачуна о њиховим историјским и географским условима живота.

Ако се апстрахује политичка концепција приређивача, онда се мора рећи да изложба представља једну успелу реконструкцију скоро свих видова живота града Беча у време конгреса. Изложба обухвата хронолошки све догађаје који су се десили између битака код Лајпцига (16—19 октобра 1813) и Ватерлоа (18 јуна 1815) односно стварања Света алијансе (26 септембра 1815). Посебно је врло успео део изложбе у коме је приказан привредни живот Беча у току Наполеонових ратова и конгреса. Иако то можда нису хтели, организатори су у овом делу изложбе приказали смену феудализма од стране капитализма.

Међутим нас овде интересују пре свега конгресни документи. Од изложбене документације највећу пажњу привлачи *Acte finale du Congrès de Vienne* са печатима и потписима овлашћених представника Аустрије, Француске, Енглеске, Португалије, Пруске, Русије, Шведске, итд. За основу нове поделе Европе коју је извршио Бечки конгрес и која је записана у његовом Завршном акту узет је принцип легитимитета (монархијске законитости). Овај принцип истакао је француски министар Таљеран и према њему конгрес је требало да свуда успостави старе „законите“ династије збачене револуцијом или од стране Наполеона. По конгресном споразуму Русија, Пруска и Аустрија су добиле низ нових територија (Русија је узела Пољску, Финску и Бесарабију; Пруска низ немачких провинција и делове Пољске; Аустрија је добила Трст, Венецију, Ломбардију, итд.). Француска у којој су на власт поново дошли Бурбони (Луј XVIII) враћена је у границе из 1792 и обавезана је да плати извесне репарације. Енглеска је задржала превласт на мору, добила нове колоније и успоставила у Европи своју трговачко-индустријску хегемонију. Образован је и Немачки савез који су сачињавали 34 монархије и 4 слободна града. Водеће државе на конгресу игнорисале су жеље и потребе малих народа. Конгрес је напр. одбио да саслуша српску депутацију.

Од осталих докумената може се поменути Прокламација о сталној неутралности Швајцарске од 20 новембра 1815. На крају се налази и уговор о савезу између руског и аустријског цара и пруског краља који је назван Света алијанса. Циљ Алијансе био је гушење сваког револуционалног покрета. Међутим то не мисле и приређивачи ове изложбе који Алијанску покушавају представити као „симбол наде за стални мир“. Феудална аристократија је Наполеонов пад изједначавала са поразом француске револуције. Али идеје револуције које је Наполеон и несвесно про-нео широм Европе дале су плодове већ у декабристичкој побуни 1825 а да не говоримо о континенталној револуцији 1848. Револуционарне друштвене процесе није могла зауставити никаква Света алијанса.

Мустафа Имамовић

ОДБРАНЕ ДОКТОРСКИХ ДИСЕРТАЦИЈА НА ПРАВНОМ ФАКУЛТЕТУ У БЕОГРАДУ. — Слободан Поповић, докторанд права, одбранио је 3 јула 1965 своју докторску дисертацију „Правни режим робног и услужног жига по југословенском праву“.

Војин Димитријевић, асистент Правног факултета у Београду, одбранио је 9 јула 1965 своју докторску дисертацију „Право уточишта на територији стране државе (територијални азил)“.

Станислав Стојановић, докторанд права, одбранио је 15 јула 1965 своју докторску дисертацију „Локални совјети у СССР“.

Живко Владисављевић, докторанд права, одбранио је 25 септембра 1965 своју докторску дисертацију „Политичко-извршни органи у политичкој организацији локалних заједница у СФРЈ“.

Бурица Крстић, докторанд права, одбранио је 16 октобра 1965 године своју докторску дисертацију „Савремене тенденције у унификацији међународног ваздухопловног приватног права“.

Петар Стојанов, докторанд права, одбранио је 18 октобра 1965 своју докторску дисертацију „Одбрана на Лајпцишком процесу“.

Радосав Стојановић, асистент Правног факултета у Београду, одбранио је 22 октобра 1965 своју докторску дисертацију „Политика силе и неразвијене земље у савременим међународним односима“.

Јелица Симић, докторанд права, одбранила је 27 октобра 1965 године своју докторску дисертацију „Савремене активности у простору изван ваздушног омотача земље и међународно право“.

Душан Паравина, асистент Правно-економског факултета у Нишу, одбранио је 4 новембра 1965 своју докторску дисертацију „Рад код куће радника“.

Милан Вучинић, мајор ЈНА, одбранио је 8 новембра 1965 своју докторску дисертацију „Међународноправни положај припадника покрета отпора, са посебним освртом на положај припадника покрета отпора у Југославији“.

Драгутин Шошкић, асистент Правног факултета у Београду, одбранио је 8 новембра 1965 своју докторску дисертацију „Проблеми расподеле у социјализму, са посебним освртом на југословенску праксу“.

Тодор Васић, докторанд права, одбранио је 10 новембра 1965 своју докторску дисертацију „Смисао кретања сеоског становништва у Нишави и Лужници“.

Бранко Чалија, асистент Правног факултета у Сарајеву, одбранио је 13 новембра 1965 своју докторску дисертацију „Слободна оцена доказа у грађанском парничном поступку“.

Душан Пирец, докторанд права, одбранио је 17 новембра 1965 своју докторску дисертацију „Обим и структура инвестиција у условима планско-тржишне привреде“.

Бранко Ђукић, докторанд права, одбранио је 22 новембра 1965 своју докторску дисертацију „Социјалистички теоретичари о локалном самоуправљању“.

Владета Станковић, асистент Правног факултета у Београду, одбранио је 23 новембра 1965 године своју докторску дисертацију „Проблеми акумулације у социјалистичкој привреди“.

Станиша Цветковић, докторанд права, одбранио је 27 новембра 1965 своју докторску дисертацију „Организација америчких држава после Другог светског рата“.

Александар Ваџић, асистент Правног факултета у Београду, одбранио је 27 новембра 1965 своју докторску дисертацију „Узроци робне производње у социјализму“.

Љубисав Ђирић, докторанд права, одбранио је 1 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Одговорност државе за штету коју проузрокује лице или орган у служби трећем лицу“.

Владан Василијевић, асистент Института за криминолошка и криминалистичка истраживања у Београду, одбранио је 2 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Међународни кривични суд“.

Светислав Јовановић, докторанд права, одбранио је 10 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Војно кривично правосуђе“.

Миливоје Левков, докторанд права, одбранио је 16 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Шпијунажа према међународном праву са освртом на праксу државе после Другог светског рата“.

Видак Поповић, докторанд права, одбранио је 18 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Систем извршења казни лишења слободе у Југославији“.

Војислав Сокал, докторанд права, одбранио је 18 децембра 1965 своју докторску дисертацију „О осигурању у корист трећег“.

Владимир Павићевић, докторанд права одбранио је 20 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Међународне оружане снаге и савремени међународни односи“.

Марија Радовановић, асистент Правног факултета у Новом Саду, одбранила је 20 децембра 1965 своју докторску дисертацију „О заступништву у грађанском праву“.

Ив Недељковић, докторанд права, одбранио је 20 децембра 1965 године своју докторску дисертацију „Из дома у живот“.

Георги Трајковски, докторанд права, одбранио је 22 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Вишеструко држављанство“.

Миливоје Тркља, докторанд права, одбранио је 23 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Камата на инвестиционе кредите у условима друштвеног самоуправљања“.

Душан Р. Јаковљевић, докторанд права, одбранио је 23 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Правни инструменти којима се регулишу међународна плаћања Југославије путем компензације, са освртом на југословенско клириншко право“.

Момир Милојевић, асистент Правног факултета у Београду, одбранио је 24 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Положај појединаца и његов активни субјективитет у међународном праву“.

Милан Ванку, докторанд права, одбранио је 25 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Мала антанта“.

Здравко Ђуровић, докторанд права, одбранио је 25 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Пресуда због изостанка“ у југословенском праву.

Драгољуб Скадрић, докторанд права, одбранио је 25 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Копродукција у кинематографији са гледишта међународног привредног права“.

Десанка Лазаревић, докторанд права, одбранила је 25 децембра 1965 године своју докторску дисертацију „Краткотрајне казне затвора“.

Ранко Петковић, докторанд права, одбранио је 27 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Неутралност у политичком и правном поретку Уједињених нација“.

Јукашић Пешић, докторанд права, одбранио је 27 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Методологија проучавања криминолошких појава кроз кривичне предмете као изворе података“.

Стојан Михајловић, докторанд права, одбранио је 27 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Заједница живота заснована уговором о доживотном издржавању“.

Томислав Митровић, докторанд права, одбранио је 28 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Коегзистенција и Уједињене Нације“.

Михаило Аћимовић, адвокат, одбранио је 28 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Доприно браниоца истини у кривичном поступку“.

Хусеин Кратина, докторанд права, одбранио је 28 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Положај директора предузећа у систему радничког самоуправљања“.

Трипко Милићевић, докторанд права, одбранио је 28 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Проблеми инвестиционе политике са освртом на финансирање инвестиција у Југославији од 1945—1954“.

Дејан Ивошевић, докторанд права, одбранио је 28 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Појам привредног кривичног права“.

Велин Петров, докторанд права, одбранио је 29 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Правни односи радиа и телевизије и корисника њихових услуга“.

Живорад Мајсторовић, асистент Правног факултета у Београду, одбранио је 29 децембра 1965 године своју докторску дисертацију „Систем планирања у Совјетском Савезу“.

Дејан Јанча, докторанд права, одбранио је 29 децембра 1965 године своју докторску дисертацију „Правни положај држава чланица у европским заједницама“.

Спасоје Војиновић, докторанд права, одбранио је 29 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Правни положај железнице као превозиоца по међународном и југословенском праву, са освртом на упоредно право“.

Вера Чучковић, докторанд права, одбранила је 29 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Развој дубровачког наследног права до 1358 године“.

Владимир Мићковић, докторанд права, одбранио је 29 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Издавање криваца (екстрадиција) као акт међународне правне помоћи“.

Милош Живанчевић, докторанд права, одбранио је 29 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Акцептни кредит и краткорочно кредитирање југословенске спољне трговине“.

Марта Струхарикова, докторанд права, одбранила је 29 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Правни положај здружених предузећа“.

Станоје Аксић, председник Скупштине АП Косова и Метохије, одбранио је 30 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Положај аутономних јединица у Уставном систему СФРЈ, са посебним освртом на положај и развој Аутономне Покрајине Косова и Метохије“.

Блаж Бошковић, докторанд права, одбранио је 30 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Проблем односа пораста народног дохотка и структурног развоја“.

Монги Гарби, докторанд права, одбранио је 30 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Међународно правни положај Туниса и његов уговорни капацитет од 1857 до стицања независности“.

Радмила Кукавица, докторанд права, одбранила је 30 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Правне последице кривичне осуде“.

Јован Славнић, докторанд права, одбранио је 30 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Фиксни уговор“.

Милета Марковић, докторанд права, одбранио је 30 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Ништавост у грађанском процесном праву“.

Сурија Пуповци, асистент Правног факултета у Приштини, одбранио је своју докторску дисертацију 30 децембра 1965 „Грађанско правни односи у Законику Леке Дукађинија“.

Душан С. Јаковљевић, асистент Правног факултета у Београду, одбранио је 30 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Кривична дела против слобода и права грађана у југословенском кривичном праву“.

Петар Стојановић, докторанд права, одбранио је 30 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Правни положај жене у Црној Гори у XIX веку“.

Спасоје Ђаковић, Председник Правног савета републичког извршног већа Србије, одбранио је 30 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Систем радничког самоуправљања у привреди Југославије“.

Олга Жегарац-Чубрило, докторанд права, одбранила је 31 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Појам и карактер радног односа у условима друштвеног самоуправљања“.

Јосип Кулић, докторанд права, одбранио је 31 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Међународна економска интеграција и суверенитет“.

Станислав Гроздановић, докторанд права, одбранио је 31 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Општинско веће произвођача у систему радничког самоуправљања“.

Зоран Видаковић, докторанд права, одбранио је 31 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Радничко самоуправљање и научно управљање“.

Јосиф Трајковић, докторанд права, одбранио је 31 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Комунистичке општине у Југославији у 1920 до 1921.“.

Павле Ристић, асистент Правног факултета у Београду, одбранио је 31 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Проблем односа између федерације и федералних јединица са посебним освртом на Југославију“.

Драгољуб Кавран, асистент Правног факултета у Београду, одбранио је 31 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Руковођење у органима управе“.

Стеван Родић, докторанд права, одбранио је 31 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Обавештајна служба као друштвено политичка категорија“.

Никола Јончић-Коча, докторанд права, одбранио је 31 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Правно политички положај и улога народности националних мањина у Југославији“.

Југослав Станковић, асистент Правног факултета у Београду, одбранио је 31 децембра 1965 своју докторску дисертацију „Основне друштвене групе и друштвена моћ у систему југословенске социјалистичке демократије“.

ПРИМЉЕНЕ КЊИГЕ

- Др. Адам П. Лазаревик, професор на Универзитетот в Скопје: *ОСНОВИ НА ИЗВРШНАТА ПОСТАПКА*, со стечајна постапка и принудна ликвидација на претпријатија. Скопје, 1964, Издание на Универзитетот, 357 с.
- Др. Адам Лазаревик, др. Миле Х. Василев и Стефан Георгиевски: *ВАНПАРНИЧНА ПОСТАПКА*. Скопје, 1965, Издание на Универзитетот, 271 с.
- Faculté de Droit de Liège: *EN HOMMAGE À VICTOR GOTHOT*. Liège, 1963, Faculté de Droit de Liège, 717 pp.
- Charley del Marmol, Professeur à la Faculté de Droit, & Léon Dabin, Charge de Cours à la Faculté de Droit: *L'APPORT DES JURISTES À LA SOLUTION DES PROBLÈMES DE LA GESTION DES AFFAIRES*. Liège, 1963, Faculté de Droit de l'Université de Liège, 120 pp.
- Edmond Langer, Assistant à la Faculté de Droit de l'Université de Liège: *LES NATIONALISATIONS EN AUTRICHE*. Préface de Paul Lambert, Professeur à la Faculté de Droit de l'Université de Liège. Liège — La Haye, 1964, Faculté de Droit de Liège et Martinus Nijhoff, X+864 pp. (Collection scientifique de la Faculté de Droit de l'Université de Liège, 17).
- Micheline Papier-Jamoulle, Assistant à l'Université de Liège: *LE STATUT DES REPRESENTANTS DE COMMERCE*. Préface de Paul Horion, Professeur à la Faculté de Droit de Liège. (Collection scientifique de la Faculté de Droit de l'Université de Liège — La Haye, Faculté de Droit de Droit de Liège & Martinus Nijhoff, XII+180 pp.
- Joseph Stassart, Chargé de Cours Associé à la Faculté de Droit de Liège: *LES AVANTAGES ET LES INCONVENIENTS ÉCONOMIQUES D'UNE POPULATION STATIONNAIRE*. (Collection scientifique de la Faculté de Droit de l'Université de Liège, 20). Liège — La Haye, 1965, Faculté de Droit et Martinus Nijhoff, 256 pp.
- EN HOMMAGE à VICTOR GOTHOT*. Liège, 1962, Faculté de Droit de Liège. XXXIV+717 pp.
- Paul Horion, Professeur à la Faculté de Droit de Liège: *NOUVEAU PRÉCIS DE DROIT SOCIAL BELGE*. Liège-La Haye, 1965, Faculté de Droit et Martinus Nijhoff, 515 pp.
- Commission Droit et Vie des Affaires: *ASPECTS JURIDIQUE DE LA RECHERCHE SCIENTIFIQUE*. Collection scientifique de la Faculté de Droit de l'Université de Liège, No. 21). Liège — La Haye, 1965, Faculté de Droit et Martinus Nijhoff, 531 pp.
- Institut d'Études Juridiques Européennes: *LA FUSION DES COMMUNAUTÉS EUROPÉENNES*. Colloque organisé à Liège les 28, 29 et avril 1965. Collection scientifique de la Faculté de Droit de l'Université de Liège, No. 22). Liège-La Haye, 1965, Faculté de Droit et Martinus Nijhoff, 295 pp.

Др. Обрад Станојевић: О пореклу нексума — — — — —	371
<i>Sur l'origine du nexum (Résumé)</i> — — — — —	382
Мирјана Трифуновић: Јован Цвијић и савремена социолошка истраживања — — — — —	382
<i>Jovan Cvijić et les recherches sociologiques contemporaines (Résumé)</i> — — — — —	394
Гинтер Бајцке (Günther Beitzke): Признање и извршење страних судских одлука — — — — —	395
<i>Reconnaissance et exécution des décisions des cours étrangers dans la République Fédérale d'Allemagne</i> — — — — —	395

ПРИЛОЗИ — VARIÉTÉS

Др. Борислав Благојевић: Нужност новина у савременом привредном (трговачком) праву — — — — —	407
<i>Nécessité des innovations dans le droit commercial moderne</i> — — — — —	407
Др. Тихомир Васиљевић: Критички осврт на примену кривичног права према малолетницима — — — — —	412
<i>Un aperçu critique de l'application du droit pénal aux mineurs</i> — — — — —	412
Др. Јелена Вилус: Поводом најновије кодификације трговачког права САД — — — — —	421
<i>Au sujet de la codification la plus récente du droit commercial aux Etats-Unis d'Amerique</i> — — — — —	421
Мр. Рафаел Цијан: Тражење обавештења по чл. 65 Закона о управним споровима — — — — —	430
<i>Demande des informations aux termes de l'art. 65 de la Loi sur la procédure administrative</i> — — — — —	430
Предраг Радековић: Право на рад у земљама у развоју — — — — —	438
<i>Droit au travail dans les pays en développement</i> — — — — —	438

СУДСКА ПРАКСА — JURISPRUDENCE

Др. Љубиша Милошевић: Накнада неимовинске штете из радних односа — — — — —	444
<i>La réparation du préjudice moral provenant des rapports de travail</i> — — — — —	444
Александар Давинић: Правне последице измене решења по Закону о општем управном поступку — — — — —	451
<i>Conséquences juridiques du changement de la décision selon la Loi sur la procédure administrative</i> — — — — —	451

ПРИКАЗИ — COMPTES-RENDUS DES LIVRES

Arwed Blomeyer: <i>Zivilprozessrecht, Erkenntnisverfahren</i> — Др. Боривоје Познић — — — — —	454
Др. Милан Шаховић: Нуклеарна енергија и међународно право др. Вида Чок — — — — —	459
Чудомир Големинов: Правен режим на гаранциите за промишлену продукцију при договорите за доставка и покуп — продажба — Луција Спировић-Ђорђевић — — — — —	461
Wiesław Lang: <i>Struktura kontroli prawnej organów państwowych polskiej Rzeczypospolitej ludowej</i> — Стеван Мијучић — — — — —	464

IN MEMORIAM

Др. Јован Стефановић (1896—1964) — Др. Драгаш Ђ. Денковић — — — — —	466
Др. Жорж Гурвич (1897—1965) — Др. Радомир Д. Лукић — — — — —	467

БЕЛЕШКЕ — NOTES

Дискусиони састанак и скупштина Међународног удружења за историју права и институција (AIHDI) — Др Драгомир Стојчевић — — — — —	469
Симпозијум о друштвеној својини — Др. Невенка Суботић — —	471
Заседање Међународног статистичког института у Београду у времену од 14 до 22 септембра 1965 — Др. Љубица Шкара — —	474
Изложба у Бечком двору поводом стопедесете годишњице Бечког конгреса — Мустафа Имамовић — — — — —	479
Одбране докторских дисертација на Правном факултету у Београду — — — — —	480
ПРИМЉЕНЕ КЊИГЕ — LIVRES REÇUS — — — — —	484

Уредништво АНАЛА моли своје сараднике да рукописе достављају откуцане на машини са проредом и са довољно белине са стране.

Примљене рукописе Уредништво не враћа.

АНАЛИ ће објавити и, у границама могућности, приказати сваку нову књигу послату на приказ

АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ излазе тромесечно.

Претплата за годину дана износи 10 Н. дин.

(за иностранство 15 Н. дин.). Цена поједином броју је 3 Н. дин.

Претплату слати преко рачуна Правног факултета у Београду
број 605-3-84

Уредништво и администрација АНАЛА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У
БЕОГРАДУ — Булевар Револуције 67, тел. 331-178

